

94
Г 69

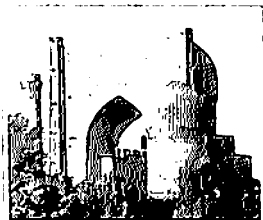
Гонсалес де Клавихо

САМАРҚАНДГА-
АМИР ТЕМУР САРОЙИГА
САЁҲАТ КУНДАЛИГИ
(1403-1406 йиллар)

Руи Гонсалес де Клавихо

**САМАРҚАНДА-
АМИР ТЕМУР САРОЙИГА
САЁҲАТ КУНДАЛИГИ
(1403-1406 йиллар)**

ТОШКЕНТ—«O'ZBEKISTON»—2010

Азиз ўқувчи!

Мазкур китобда Соҳибқирон Амир Темур ҳаёти ва фаолияти, унинг ҳукмронлиги ва тасарруфида бўлган ерлар тавсифи ҳақида сўз юритилади.

Кастилия ва Леоннинг улуг ва қудратли қироли Дон Энрико III нинг элчиси Руи Гонсалес де Клавихо томонидан битилган ушбу «Кундалиги» милодий 1403 йили Темурбек деган исм билан аталган ўша буюк подшо ҳузурига элчилиги вақтида содир бўлган воқеалар баёни ҳамдир.

Рус тилига И.И. Срезневский томонидан қилинган Руи Гонсалес де Клавихо «Кундалиги» таржимасининг 1881 йилдаги нашридан филология фанлари доктори, профессор Очил ТОҒАЕВ таржимаси

Таржима матнини нашрга тайёрловчи ҳамда сўзбоши ва изоҳлар муаллифи — Ўзбекистонда хизмат кўрсатган журналист Михли САҒАРОВ

Масъул муҳаррир — Муҳаммад АЛИ,
Ўзбекистон халқ ёзувчиси, филология фанлари номзоди

БОҶИЙЛИККА ҲАМНАФАС АСАР

Соҳибқирон Амир Темур ҳазратлари — миллатимизнинг суянган тоғларидан бири, халқимизнинг абадий фахри ва гуруридир.

У Туронзаминни мўғуллар истилоси асоратидан озод этди, мамлакат ва халқ дахлсизлигини, тинчлиги ва осойишталигини, ободликда ва фаровонликда ривожланишини тўлиқ ва ишончли кафолатлай оладиган марказлашган қудратли давлатни вужудга келтирди, унинг амру иродаси остида бу ерда ҳаёт ҳар тарафлама гуллаб-яшнади. Туронзамин Амир Темур даврида Буюк Ипак йўлининг қайноқ, гавжум, файзли-баракали гўшаларидан бирига айланди. Соҳибқирон салтанати Ер юзидаги кўпгина давлатлар ва эллар билан сиёсий-дипломатик, иқтисодий-савдо ва маданий алоқалар ўрнатди. Шу боисдан ҳам, Амир Темур ва темурийлар даври дунё илмий тадқиқотларида Марказий Осиё тарихидаги буюк юксалиш даври, деб баҳолаб келинмоқда.

Амир Темур — жаҳон тарихидаги буюк сиймолардан биридир. Ўтган асрлар мобайнида жаҳоннинг 50 дан ортиқ давлатларида Амир Темур мавзуида беҳад кўп тарихий, адабий ва санъат асарлари яратилган. Уларни бир жойга тўплашнинг имкони бўлса, дунёнинг энг маҳобатли кутубхоналаридан бири дунёга келар эди. Тўғри, бу асарларнинг табиати ҳар хил. Масалан, ўтмишда ва замонамизда ҳам, айрим тарихчи олимлар уни македониялик Александр, Аттила, Чингизхон каби жаҳонгирлар қаторида тилга олиб келишди. Аммо бобокалонимизнинг тарихдаги ўрни юқорида номлари тилга олинган ҳукмдорлардан мутлақо фарқ қилади. Амир Темур нафақат ўз ватанини чингизий

мўғуллар истибдодидан халос қилди, айна пайтда, у мўғуллар истибдодининг қудратли таянчи бўлган Олтин Ўрдани тор-мор этиб, Шарқий Европа мамлакатлари, айниқса, Россия ва Украинанинг чингизий мўғуллар исканжасидан қутулиб чиқиши учун қулай шароит яратди. Шунингдек, Амир Темур 1402 йилда Анқара ёнида Боязид I Елдирим устидан зафарга эришгач, бутун Европа турк султониға қарамликдан қутулиб, кейинги эллик йил мобайнида эмин-эркинликда нафас олиб яшади. Шу сабабли, ўз даврида европаликлар томонидан Амир Темур «Европа халоскори», деб эътироф этилган эди. Ҳатто, миннатдорчилик рамзи сифатида, европаликлар унинг от устида мағрур турган ҳолатдаги олтин ҳайкалчасини яратишганлиги тарихдан маълум...

Хўш, ўтган жаҳонгирлардан қайси бири кенг одамзод назарида бундай мартабаға лойиқ бўла олган?..

Амир Темурдан ўзга — ҳеч ким!

Ҳа, Амир Темурнинг инсоният олдидаги бебаҳо хизматлари қоялардай мустаҳкам, пойидор, асрлар ўтса-да букилмас, синмас ҳақиқатдир. Бу ҳақиқатлар XX аср охирида халқимиз мустақилликка эришгач, пировардида, миллий тарихимизга нисбатан адолатли қараш ва уни адолатли идрок этиш имконияти вужудға келгач, тагин рўйи рост юзаға чиқа бошлади.

Соҳибқироннинг бугунги тақдири ҳақида гап кетар экан, биз бу масалада, айниқса, мамлакатимиз Президенти Ислом Каримовдан алоҳида миннатдор бўлишимиз керак. Сабаби, айнан, Юртбошимиз Истиқлолнинг илк кунлариданоқ халқимизнинг миллий ўзлигини тиклаш, унинг оламаро қайтадан қад ростлаши масаласини давлат сиёсати даражасига кўтарди. Жумладан, миллий тарихимизга адолатли ёндашув, буюк миллий сиймоларимизнинг ҳурмати ва эътиромини ўрниға кўйиш борасида давлатимиз раҳбари олам эътиборини ўзига қаратган ғоятда дадил, баҳодирона қадамларни кўйди. Масалан, пойтахтимизнинг қоқ марказидаги боғ мустақилликнинг ўша илк кунларидаёқ Амир Темур хиёбони деган янги ном олди. Бу боғнинг кўзға яққол кўринарли саҳнида соҳибқироннинг кучи-

шитоби танасига сифмай кўкка сапчиётган от устида, унинг жиловини маҳкам тутиб: «Куч — адолатда» деб турган, яъни замоннинг янги дунёқарашини ўзида мужассам этган нодир ҳайкали ўрнатилди. (Кейинчалик Амир Темурнинг бундай маҳобатли ҳайкаллари Шаҳрисабзда ва Самарқандда ҳам қад кўтарди). Боғнинг ёнида Амир Темур ва темурийлар тарихи давлат музейи бунёд этилиб, бугун улуғ шаҳримиз кафтида у гавҳардай порлаб турибди. Худди ўша кунларда ватанимизда Амир Темур номидаги халқаро хайрия жамғарма ҳам дунёга келди. Бу муассаса улуғ бобокалонимиз ҳаёти ва тарихий фаолиятини мамлакатимиз жамоатчилиги орасида ва айни пайтда, халқаро миқёсда адолатли тарғиб ва талқин этиш йўлида самарали фаолият билан шуғулланиб келмоқда.

Президентимиз ташаббуси билан 1996 йилда Амир Темур ҳазратлари таваллудининг 660 йиллик юбилейи халқаро миқёсда нишонланганлиги, Парижда, ЮНЕСКО қароргоҳида ўша йилнинг апрель ойида «Темурийлар даврида илм-фан, маданият ва маорифнинг гуллаб-яшнаши» мавзусида улкан халқаро кўрғазманинг ташкил этилганлиги, ўша кунларда бу улуғ сиймога бағишлаб Тошкентда ва Парижда ўтказилган халқаро илмий конференциялар, Юртбошимизнинг бу анжуманлардаги чуқур мазмунли маърузалари соҳибқирон бобомизга нисбатан дунё миқёсида адолатли қарашларнинг қайтадан уйғонишида катта аҳамият касб этди.

Бугун Ўзбекистонда соҳибқироннинг миллатимиз ҳамда умуминсоният тарихидаги фахрли ва салобатли ўрнини теран идрок этган янги авлод дунёга келди. Илмий-тарихий тадқиқотчиликда ва таълим-тарбия соҳасида Амир Темур даҳосини замонавий тушуниш тобора такомиллашмоқда. Алабиёт ва санъатда бу мавзуда ажойиб асарлар дунёга келяпти.

Шу билан бирга, тарихчи олимларимиз, матншунос мутахассислар, ёзувчилар, публицистлар Шарқда ва Фарбда, узоқ тарихда ва ҳозирги кунларда Амир Темур ҳақида яратилган кўпгина тарихий-илмий ва адабий асарлар билан ҳозирги авлодни таништириш йўлида фидокорона меҳнатлар қилмоқдалар. Халқимизга етказилаётган бундай

маънавий бойлик орасида, айниқса, Амир Темурни бевосита кўрган-билган, у билан юзма-юз мулоқотда бўлган муаллифларнинг қаламига мансуб асарлар ғоятда қимматлидир.

Атоқли адабиётшунос олим, профессор Очил Тоғаев томонидан она тилимизга таржима қилинган испан элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг «Самарқандга — Темур саройига саёҳат кундалиги (1403—1406)» асари шу жиҳатдан алоҳида диққатни тортади.

* * *

Клавихо «Кундалиги» соҳибқирон Амир Темурнинг ҳаёти ва оламшумул тарихий хизматларига доир, шакл-шубҳасиз, бебаҳо тарихий манбалардан биридир. «Кундалик» Кастилия ва Леон қироли Энрико III (1390—1407) томонидан Амир Темур ҳузурига йўлланган Руи Гонсалес де Клавихо бошлиқ элчилар босиб ўтган улкан ва машаққатли йўл хотираларидан иборат бўлиб, у испан элчисининг 1403—1406 йилларда Ўрта Ер денгизи соҳилидаги мамлакатларда, Туркияда, Кавказ орти ерларида, Эронда ва Туронзаминда, хусусан, Амир Темур салтанатида ҳамда бевосита унинг саройида кўрган-билганларини, бу даврда элчининг ўз қалбида кечган турли-туман ўй-фикрларини ҳам акс эттирган.

Шу ўринда китоб муаллифи — Клавихонинг ўз тақдири, ҳаёт йўли ва фаолияти тўғрисида ҳам қисқача бўлсада, маълумот бериб ўтайлик. Руи Гонсалес де Клавихо Кастилия (Испания)даги бадавлат ва нуфузли оилада туғилиб, вояга етган. Отаси ҳам, ўзи ҳам қирол саройида катта мансабларда турганлар. Унинг аждодлари Энрико III нинг ота-боболари — Энрико II ва Хуан I нинг саройида хизматда бўлишган.

Маълумки, Амир Темур даврида Ўрта Ер денгизи худудидаги Пиреней ярим ороли (Испания) бир неча графлик ва қиролликларга бўлиниб кетган эди. Уларнинг ичида қудратлиси — Кастилия қироллиги эди ва кейинчалик Испания шу қироллик атрофида бирлашди. Алоҳида таъкидлаб айтгимиз келадикки, бу бирлашувда Кастилиянинг Европа давлатлари орасида биринчилардан бўлиб,

Амир Темур салтанати билан ўрнатган элчилик муносабатлари, шак-шубҳасиз, хайрли омиллардан бирига айланди. Тарихдан маълумки, Амир Темур даврида Испания ва бошқа Европа давлатлари Усмонли турк империяси хуружларидан таҳликага тушиб қолган эди. Соҳибқирон бобомиз тарих саҳнасига чиқиб, аввал она заминини мўғуллар асоратидан, кейин Россия ва Украинани Олтин Ўрда таҳдидидан халос этди. Усмонли турк империяси таҳдиди остида яшаган Европа давлатлари Амир Темур қудратига нажот билан қарай бошлади. Англия, Франция, Испания, Генуя, Византия сингари давлатларнинг ҳукмдорлари Амир Темур билан иқтисодий-савдо ва сиёсий муносабатларини ўрнатишга киришиб, улуғ жаҳонгир ҳузурига бирин-кетин ўз элчиларини жўнатдилар. Жумладан, Кастилия ва Леон қироли Дон Энрико III 1402 йилда, ёз ойларида ўзининг биринчи элчиларини — Пайо де Сотомайор ва Эрнан Санчес Паласуэлосни Амир Темур Туркияда эканида, ҳузурига сафарбар этди. Соҳибқирон Испаниянинг ана шу биринчи элчиларига алоҳида ҳурмат кўзи билан қараб, улар ўз ватанига қайтар экан, икки давлат ўртасида дўстона алоқаларни мустаҳкамлаш мақсадида ўз салтанатининг элчиси Хўжа Муҳаммад қози ал-Кешийни ҳам Испания элчиларига қўшиб, Энрико III ҳузурига йўллади. (Бу зот ўша даврдаги Испания расмий ҳужжатларида «Ал-Козий», Клавихо асарида Магомет Алькаги деб кўрсатилган — М.С.). Шу тариқа, буюк бобомиз Ватанимиз билан Европани боғлайдиган элчилик алоқаларига асос солди. Кешнинг яна бир илғор намояндаси — Мавлоно Абдуллоҳ Кеший Амир Темур томонидан Миср султони Фараж ҳузурига элчи сифатида жўнатилган.

1403 йилда Энрико III Амир Темур салтанатининг Усмонлилар империяси устидан эришган ғалабасидан сўнг зулмик билан Амир Темур ҳузурига иккинчи элчилар гуруҳини сафарбар этди. 13 кишидан иборат бу гуруҳга Энрико III саройида сўзга чечан ва оташин нотиқ сифатида танилган Руи Гонсалес де Клавихо бошчилик қилди. 1403 йилнинг 22 май куни Жанубий Испаниянинг Кадис шаҳридаги бандаргоҳдан йўлга чиққан элчилар, орадан 15 ой ўтиб, 1404 йил август ойи охирида Самарқанд

атрофидаги Амир Темур боғларидан бирига етиб келдилар ва 8 сентябрь куни Соҳибқирон томонидан қабул қилинди... Кейинчалик Клавихо Испанияга қайтиб боргач, орадан бир ой ўтиб, ўз «Кундалиги»ни сафар ҳисоботи тарзида тайёрлаб, қирол Энрико III га тақдим этди. У Толедо шаҳрида қиролнинг васиятномасини тузишда ҳам иштирок этган масъул мулозимлардан биридир.

Қирол Энрико III 1407 йилда вафот этганидан кейин, Клавихо давлат ишларидан истеъфога чиқиб, Кастилия пойтахти Алькала де Энаресдан она шаҳри Мадридга қайтиб келади ва умрининг охиригача шу шаҳарда истиқомат қилади. У 1412 йилда вафот этиб, Мадрид шаҳрининг авлиё Франциско черкови ҳудудидаги ота-боболари хилхонасида дафн этилган.

Шу ўринда яна бир диққатга сазовор изоҳ: Мадриднинг марказий кўчаларидан бирига Руи Гонсалес де Клавихо номи берилган. Бу кўча ҳозир ҳам мавжуд, ҳамон гавжум ҳамда унда серфайз ҳаёт ҳукмрон. Элчилар тарихда кўп ўтган. Аммо Клавиходай, номи кўчалар пештоқида абадийлаштирилган элчилар кам. Бу — испан халқини Амир Темур салтанати билан дўст айлаган ўз бобокалон элчисига чуқур эҳтиромининг далолатидир.

Шу кўча номи билан боғлиқ яна бир тарихий муҳим воқеани албатта, фахрланиб тилга оламиз. Мамлакатимиз Президенти Ислом Каримов 2003 йилнинг 27—29 январь кунларида Испания Қироллигига қилган давлат сафари пайтида давлатимиз раҳбарининг Испаниядаги муҳим учрашувларидан бири — Мадрид шаҳри мэри Хосе Мария Альварес дел Манзино билан суҳбат — айнан Руи Гонсалес де Клавихо номи билан боғлиқ ана шу кўчадаги муҳташам бинода бўлиб ўтди. Бунинг ўзида эзгу бир рамзий маъно бор.

Айнан Президентимиз Испанияга давлат ташрифи билан борган 2003 йилда испан элчиси Клавихонинг Амир Темур ҳузурига, 1403 йилда қилган сафарига роппа-роса 600 йил тўлди. Шундай қилиб, Амир Темур даврида мамлакатларимиз ўртасида боғланган самимий дўстлик алоқалари Истиқлол даврига келиб, Президент Ислом Каримовнинг Испанияга давлат ташрифи муносабати

билан қайтадан тикланди ва тўхтовсиз мустақамланиб бориб, ажойиб самаралар бермоқда.

Бугун Клавихонинг номи ва унинг тарихий хизматлари нафақат Испанияда, балки Ўзбекистонда ҳам қайтадан баралла садо бериб, чуқур ҳурмат-эҳтиромга сазовор бўлмоқда. Ўзбекистон ва Испания мутахассисларининг ўзаро ҳамкорлигида бу икки давлатнинг Клавихо даври ва ҳозирги кундаги ҳамкорлик алоқалари ҳақида йирик кўргазма ташкил этилиб, у Испания пойтахти Мадридда, Ватанимиз пойтахти Тошкентда, Самарқандда ва Шаҳрисабзда намоиш этилганлиги фикримизнинг бир далилидир.

Истиқлолга эришгунимизга қадар Клавихонинг Амир Темур ҳақидаги машҳур «Кундалик» асарини ўзбек тилига ўгириб, халқимизга тақдим этиш тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмасди. Ҳукмрон мустабид шўро тузуми, шўро сиёсати, мафкураси — соҳибқирон Амир Темурнинг тарихий хизматлари у ёқда турсин, ҳатто номини эшитишни ҳам хушламас эди. Бунинг оқибатида, халқимиз Клавихо асарининг европа тилларига, жумладан, рус тилига қилинган таржималари тўғрисидаги маълумотларни эшитишдан нарига ўта олмай келди. Тўғри, Клавихо китобидан айрим иқтибосларни тарихчи олимларнинг китобларида учратамиз. Аммо бу иқтибослар зинҳор Амир Темурни англаш, тушунишга эмас, балки уни қоралаш, бадном этишдек мақсадларга хизмат қилиб келди. Мана, айрим далиллар. Академик В.В. Бартольд ўзининг «Темур салтанати» («Царствование Темура») мақоласида ёзади: «Клавихо ва Ибн Арабшоҳ ҳикояларидан хулоса қилиш мумкинки... худди Чингизхон каби Темур ўз фаолиятини қароқчилар тўдасининг сардори сифатида бошлаган» (В.В. Бартольд, Сочинения, М. 1964. Т. 2, 37—62-бетлар). Акад. А. Якубовский ўзининг «ТАМЕРЛАН. Эпоха. Личность. Деяние» китобида Клавихо битигидан Амир Темурнинг Самарқанддаги Кўксарой қасрида мавжуд қурол ишлаб чиқарувчи устахонасига оид сўзларини кўчирма қилиб келтириб, ундан шундай хулоса ясайди: «Бу мўғуллар даврига хос корхона бўлиб, унда эксплуатациянинг ярим қуллик даражасидаги шакли ҳукм сурган...»

Бу иқтибос сўзларнинг маъноси алоҳида шарҳни талаб қилмайди. Уларда ғаразгўй сиёсатга қул бўлган тадқиқотчиларнинг шу қадар ғаразли нуқтаи назари ўзини яққол аён этиб турибди.

* * *

Клавихонинг «Кундалик»номаси илк марта 1582 йилда Севилья шаҳрида Арготе де Молина томонидан «Хисториа дел Грант Таморлан» («Буюк Темурланг тарихи») номи остида дунё юзини кўрди. Шу ўринда, китобнинг бундай номланиши алоҳида изоҳни тақозо этади. Ишончимиз комилки, Клавихонинг ўзи ҳаёт бўлганида, Амир Темур ҳақидаги битигининг бундай номланишига асло рози бўлмас эди. Чунки у ўз асарининг бошидан охиригача соҳибқирон бобокалонимизни «Темурбек» ёки «Улуғ амир» деб, катта эҳтиром билан тилга олган. Бунинг устига, ўз асарининг 71-бобида Клавихо шундай деб ёзади: «Темурбекнинг асли исми биз атаганимиздай Темурлан эмас, Темурбекдир. Чунки Темурбек уларнинг ўз тилида «Темур подшо» дегани, подшо эса уларнинг тилида «бек»... Уни таҳқирлаш маъносида «Темурлан», яъни оқсоқ Темур деб атайдилар». Пировардида, Клавихо ўз китобини ҳам «Буюк Темурбек тарихи» деб аташини тасаввур қилишимиз мумкин. «Темурбек» ибораси айнан Амир Темурнинг ўз ватанида, Туронзаминда кенг тарқалганлиги учун ҳам Клавихо ундан чекинмаган бўлур эди.

Испанияда шундан кейин ушбу асар 1779 йилда Амирола деган ношир томонидан Кастилия қироллигига бағишланган йилномалар ва мемуарлар тўпламининг учинчи жилди ичида чоп этилди. 1782 йилда эса Антонио Санча исмли ношир испанларга уни яна алоҳида китоб ҳолида тақдим этди. Ниҳоят, 1943 йилда Мадридда атоқли тарихчи олим Фердинанд Лопес Эстрада томонидан «Кундалик»нинг испан тилидаги навбатдаги нашри амалга оширилди.

Қомусий, тарихий мазмунли бу асар тез орада Европада ҳам машҳур бўлиб кетди.

Клавихо асари 1859 йилда Лондонда К. Маркхэм таржимасида инглиз тилида чиқди. Ушбу таржима «Кундалик»нинг 1782 йилдаги Антонио Санча томонидан

тайёрланган испанча нашр манбаида амалга оширилди. Бироқ бу таржима кейинчалик таниқли инглиз тилшунос олими Г. Ле Стрэнж томонидан сифатсиз, деб топилди.

«Кундалик»нинг хорижий тилдаги иккинчи таржимаси атоқли рус тилшунос олими, академик И.И. Срезневский томонидан рўёбга чиқарилди. И.И. Срезневский «Кундалик»нинг ҳар бир кун хотиралари билан боғлиқ қисмларини бобларга ажратиб, уларни алоҳида номлар билан атади, китобга кенг кўламли «Изоҳ»ни илова этди. Бу русча таржима 1881 йилда Санкт-Петербургда нашр қилинди. И.И. Срезневский китоб номини белгилашда бевосита Клавихонинг ўз фикри ва қарашларига таянган. Уни «Самарқандга — Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403—1406)» деб атаган. Китобнинг бундай номи «Кундалик»нинг жаҳондаги бошқа тилларга қилинган таржималарига ҳам асос қилиб олинган.

Орадан 50 йил ўтиб, 1928 йилда Ле Стрэнж Клавихо асарини инглиз тилига қайтадан ўгирди. Ушбу таржима «Кундалик»нинг 1782 йилдаги испанча нашрига ҳамда Ле Стрэнжнинг ўзи «муваффақиятли, анча мукаммал таржима» деб эътироф этган И.И. Срезневскийнинг русча таржимасига асосланган ҳолда бажарилган.

1970—1971 йилларда Клавихо асарининг Лондонда К. Маркхэм томонидан тайёрланган инглизча таржимаси ва И.И. Срезневскийнинг русча таржимаси «Кундалик»нинг испанча асл матни билан ёнма-ён ҳолатда, яна бир марта нашр этилди.

«Кундалик», шунингдек, Японияда, Францияда, Россияда, Аргентинада, Туркияда, Эронда ҳам бир неча марта, қайта ва қайта китобхонларга тақдим қилинган.

Асар энг сўнгги марта 1990 йилда И.С. Мирокова таржимасида, рус тилида Москвадаги «Наука» нашриёти томонидан босмадан чиқарилди.

Ниҳоят, ўтган асрнинг иккинчи ярми, 80-йилларида бу машҳур тарихий ёзма ёдгорликни она тилимизга филология фанлари доктори, профессор Очил Тоғаев (руҳлари шод бўлсин, устознинг!) ўгирди. Шу ўринда хотирамиздаги кичик бир лавҳани хурматли муштарийларга ҳикоя қилмоқчимиз. 1987 йилнинг ёз кунларидан бирида Очил

Тоғаев камина Бош муҳаррир ўринбосари бўлиб ишлаётган «Санъат» журнали таҳририятига келди. Ўзаро суҳбатимиз пайтида: «Испан элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг бобокалонимиз Амир Темурга бағишланган «Кундалик»номасини таржима қилмоқчиман, журналда берасизларми?» — деди. Бу таклиф бизларни қизиқтириб қўйди. Маълумки, «Кундалик»нинг деярли ярми элчилар Амир Темур салтанатига етиб келишига қадар босиб ўтган йўл таассуротларидан иборат, Амир Темур ва унинг давлати тўғрисидаги ҳикоя китобнинг иккинчи ярмида берилади. Шу боисдан, Очил Тоғаев: «Аниқланг, балки фақат шу қисмини журналда чоп этарсизлар», деди. Шунда таҳририят жамоаси билан фикрлашдик ва Клавихо асарини журналда тўла эълон қиладиган бўлдик.

Шундай қилиб, ушбу таржима мамлакатимизда ҳуррият шабадалари энди эса бошлаган жўшқин бир даврда, «Санъат» журналининг 1988—1990 йиллардаги 15 та сонида узлуксиз эълон қилиб борилди. Шундан кейин таржиманинг бевосита Амир Темур ва унинг салтанати тўғрисидаги йирик бир қисми академик Бўрибой Аҳмедовнинг қисқача муқаддима сўзи билан «Амир Темур ва Мирзо Улуғбек — замондошлари хотирасида» (1996 йил) номли тўпламда берилди.

Ҳурматли муштарийлар! Қўлингиздаги китобда эса Клавихо асарининг бу таржимаси илк марта, зарур изоҳлар билан тўлиқ равишда чоп этилмоқда. Таржиманинг машинкада кўчирилган илк нусхасини раҳматли Очил Тоғаев умрининг сўнгги кунларида ушбу сатрлар муаллифига васият қилиб қолдирган эдилар. Бугун атоқли олим ва таржимон олдидаги шу бурчимни «Ўзбекистон» нашриёт-матбаа ижодий уйи кўмагида имкон қадар оқлаётганлигимдан мамнунман.

Тўғри, 2006 йилда ёш таржимон Улуғбек Жўраев томонидан ушбу асарнинг бевосита эски испан тилидан (И.С. Мирокованинг 1990 йилдаги русча таржимасига ҳам суянилган ҳолда, албатта) қилган таржимаси кичик бир миқдорда нашр этилди. Ёш таржимоннинг дадил меҳнатини эътироф этганимиз ҳолда, барибир, раҳматли адабиётшунос олим Очил Тоғаев томонидан бажарилган иш

ҳозирги кунда ўзбек тилида Клавихо асарининг талаблар даражасидаги нисбаган мукамал ва тўлиқ таржимаси эканлигини алоҳида таъкидлагимиз келади. Буни асарнинг ўзбекчага ҳар икки ўгирмасини ўзаро қиёслаб кўрган ҳар бир китобхон илк саҳифаларидаёқ дарҳол ҳис этади. Очил Тоғаев асардаги ҳеч бир иборани, ҳеч бир лавҳани, воқеа-ҳодисани эътибордан четда қолдирмаган. Асарни тўлақонли яхлитлигида ўқувчига етказишни ўз олдига қатъий мақсад этиб қўйган ва шу ниятига эришган.

Қолаверса, Очил Тоғаев ўз олдидан турган вазифанинг мураккаблигини ҳис этиб, катта илмий-тарихий тайёргарликлардан кейингина таржимага киришганлигига ушбу сатрлар муаллифи шахсан гувоҳдир. Очил Тоғаев соҳибқирон бобокалонимизга бағишланган жуда кўп тарихий ва замонавий илмий асарларни синчковлик билан мутолаа қилди. Таржима жараёнида мутахассис тарихчи-манбашунос олимлар билан (айниқса, академик Бўрибой Аҳмедов билан) тез-тез кўришиб, маслаҳатлашиб турар эди. Клавихо асарида тилга олинган тарихий жойлар ва шахсларнинг номлари, Амир Темур давридаги турли лавозимларнинг қандай аталишини аниқлаш масаласида катта қийинчиликларга дуч келди ва имкон қадар ўз мақсадига эришди.

Клавихонинг ушбу асари саҳифаларида соҳибқирон Амир Темур сиймоси худди тирикдай гавдаланиб туради. Бунинг сабаби шундаки, Клавихо бевосита соҳибқирон саройида бирмунча муддат яшаб, у билан қайта-қайта кўришган, юзма-юз мулоқотда бўлган. Амир Темур ҳазратларини турлича шароитларда — сарой аъёнлари, хорижий элчилар, Самарқанд аҳли ва салтанат амирлари билан учрашувлар, темурий шаҳзодалар ва маликалар билан муносабатлар вазиятида кузатган. «Кундалик»да муаллифнинг бу кўрган-кечирганлари, шахсий таассуротлари, фикр-ўйлари тўла ўз ифодасини топган. Амир Темур сиймосига ва унинг салтанатидаги ўзига хос ҳаётга қизиққан Ер юзидаги барча кишилар Клавихо «Кундалик»номасидан ўзи учун бой ва қизиқарли маълумотларни топиши табиий.

Китобнинг иккинчи бир ўзига хос хусусияти — унинг кундалик тартибида битилганлигидир.

Кундалик бўлганда ҳам, бетакрор мазмун ва моҳиятли кундалиқдир. Яъни, у бирон тарихчи олим ёки ёзувчининг эмас, балки айнан ўз қиролининг алоҳида топшириқ ва дастурий кўрсатмалари билан йўлга тушган элчининг нуқтаи назарини, фикр-ўйларини ва кузатишларини ўз саҳифаларида мужассам этган ҳисобот, ҳужжат, маълумотнома тарзидаги асардир. Шу билан бирга, ушбу ҳисоботнома ўз даврининг юксак ўқимишли, билимдон, мустақил, синчков кузатиш салоҳиятига эга зиёли шахсининг жонли, мароқли ҳикоялари ва саргузаштлари билан нурланиб туради. Бунинг устига, унинг айнан европалик элчи эканлиги қаламга олинган барча манзараларга, воқеа-ҳодисаларга, Амир Темур шахсига ва салтанатидаги тартиб-қоидаларга ўзгача ёндашувларида яққол сезилиб туради.

Клавихо бошлиқ гуруҳнинг Амир Темур ҳузурига қилган элчилик саёҳати жуда узоқ, хавф-хатар ва машаққатлар билан тўла сафар бўлди. Шунинг ҳам айтиш керакки, ўшанда Клавихо билан бирга Бобил (Миср) ва Туркия султонининг элчилари ҳам Самарқандга келдилар.

«Кундалик»да ўша вақтларда Амир Темур қўл остидаги мамлакатлар ва шаҳарларнинг умумий аҳволи, аҳолининг кун кечирishi, Темур ва яқинлари ташаббуси билан барпо этилган бинолар: қасрлар, масжидлар, мадрасалар, хонақоҳлар, савдо расталари, дўконлар, устахоналар; темурийлар давлатининг Хитой, Ҳиндистон, Олтин Ўрда (Клавихо уни «Тотористон» деб атайдди), Мўғулистон ва бошқа мамлакатлар билан бўлган сиёсий ва савдо алоқалари; Амир Темур саройида амалда бўлган тартиб-қоидалар ва ниҳоят Амир Темурнинг хотинлари ҳамда уларнинг мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётида тутган ўрни ҳақида эътиборга молик маълумотлар келтирилган. Бу маълумотлар, шубҳасиз, ватанимизнинг ўша вақтлардаги ижтимоий-сиёсий тарихини, ота-боболаримизнинг турмуш тарзини ўрганишда муҳим тарихий манбалардан бири бўлиши турган гап.

Сўзимизнинг исботи учун бир неча мисол келтирамиз.

Самарқанднинг бойлиги ҳақида: «Бу юрт дон-дун, май, мева-чева, парранда гўшти, (бошқа) ҳар хил гўшт, қў-

йингки, ҳамма нарсага бойдир... бир жуфт семиз кўйнинг нархи 1 дукат».

Катта хиёбон ва савдо расталари ҳақида: «Самарқанд шаҳрида ҳар йили Хитой, Ҳиндистон, Тотористон (Олтин Ўрда) ва бошқа мамлакатлардан, шунингдек, бениҳоят бой Самарқанд салтанатининг ўзидан келтирилган моллар сотилади. Шаҳарга келтирилган молларни бир сафда тартиб билан жойлаштириб сотадиган кенг жой (шу пайтгача) йўқ эди. Подшо икки тарафида қатор дўконлар ўрнатилган савдо растасидан иборат кўча ўтказишни буюрди. Мазкур кўча шаҳарнинг бир чеккасидан бошланиб, қоқ ўртасидан ўтиб, иккинчи чеккасидан чиқиши лозим эди. Подшо бу ишни икки мирзосига (икки амирига бўлса керак. — М.С.) топшириб, улар кечаю кундуз (тинмай) меҳнат қилдилар. Йўлга тушган уйлар, кимники бўлишидан қатъи назар, бетўхтов бузилди... Кўчанинг икки тарафига дўконлар ўрнатишди, ҳар бир дўкон олдида мармар билан қопланган баланд курсилар ўрнатилди. Ҳар бир дўкон иккита хонадан иборат эди. Кўчанинг тепаси гумбаз шаклида ёпилган бўлиб, (тепасида) ёруғлик тушиб турадиган туйнукчалар қўйилган».

«Шу йили (1404 йили — М.С.) июнь ойида Хонбалиқ (Хитой пойтахти Пекиннинг тарихий номларидан бири, Клавихо даврида ҳам, афтидан, у Хонбалиқ деб аталган бўлса керак — М.С.) шаҳридан қарийб 800 туядан ташкил топган савдо қарвони Самарқандга келди».

Ўрдабозор тасвири: (Катта тўй муносабати билан) подшо «Самарқанд шаҳрининг савдо аҳли: саррофлар, читфурушлар, жавоҳир ва бошқа турли-туман моллар билан савдо қилувчилар, ошпазлар, қассоблар, новвойлар, тикувчилар, кавушдўзлар ва шаҳардаги бошқа барча ҳунармандлар подшо ўрдаси жойлашган ялангликка чиқиб ва чодир тикиб савдо қилсинлар, ҳар бир косиб қароргоҳ бўйлаб кезиб, ўйин-кулги билан одамларнинг баҳри дилини очсинлар», — деб буюрди. Шундан кейин барча тижорат аҳли шаҳардан чиқиб, подшо қароргоҳи атрофига жойлашдилар. Ҳар бир ҳунарманд тартиб билан алоҳида-алоҳида раста ҳосил қилиб, ўйин-кулгилар уюштиришиб, қароргоҳ бўйлаб айландилар».

Кўксарой қасри ва ундаги подшога тегишли қурол ишлаб чиқарувчи устахона ҳақида: «Шаҳар четида бир қаср бўлиб... теварак-атрофи сув оқиб турган хандақ билан ўралган, қаср йўлаб бўлмайдиган истехкомга айланган эди. Қасрда подшонинг хазинаси сақланар, шу сабабдан қозию қуззот ва унинг мулозимларидан бошқа ҳеч ким киролмас эди. Бу ерга подшонинг фармойишига биноан, бир мингга яқин хунарманд асирлар жойлаштирилган. Улар салтанат учун йил бўйи совут, дубулға, камон, найза ясайдилар».

Амир Темурнинг ўзи билан бирга олиб юрадиган кўчма мачити: «Элчиларни... саропарда ичида ўрнатилган ёғоч уй олдига бошлаб кирдилар. Бу юксак иморатга зинапоя орқали чиқилади. Унинг теварак-атрофи ёғоч даҳлиз ва ойнаванд айвон билан ўралган эди. Бошдан-оёқ зарҳал ва ҳаворанг бўёқлар билан нақшланган, бино шундай қурилган эдики, керак бўлганда, уни бўлак-бўлакка ажратиб тахлаб қўйса (ҳам) бўларди. Бу — подшо ибодат қиладиган мачит бўлиб, уни (Амир Темур) сафарда ўзи билан бирга олиб юрарди».

Маҳаллий халқнинг (уни Клавихо «чигатойилар» деб атади — М.С.) турмуш тарзи ҳақида: «У — меҳнатсевар, моҳир чавандоз, камон отувчи мерган, умуман урушда сабот-матонатли халқ. У бориға қаноат қилиб, нонсиз, (биргина) сут ва гўшт билан ҳам кун кечираверадиган, гўштлик ва гўштсиз овқат билан ҳам тирикчилик қилишга ўрганган халқ. Иссиқ ва совуқда, очлик ва ташналикка жаҳондаги бошқа эллардан саботлироқ ва чидамлироқ халқ. Борида гўшни ҳаддан ортиқ истеъмол қилади, йўғида сувга қатиқ кўшиб қайнатиб ичиш билан кифояланади».

Амир Темур салтанатидаги мажбуриятлардан бири: «Темурбек отлари ва қўйларини ўз ясовулларидан бирига бир минг, бошқасига ўн минг бошини сурув қилиб, сақлаш учун бўлиб берган. Подшо талаб қилганида, ясовуллар сурувларни қайтаролмаган ёки туёғини мўлжалдагидан камайтириб қайтарган тақдирда подшо ҳеч қандай товон тўлаш шартларига кўнмайди, борини олади-ю, лекин гуноҳқорни қатлга буюради».

Амир Темур саройида аёлларнинг ҳақ-ҳуқуқи: Клавихо баён этишича, 1404 йилнинг 23 сентябрида подшо Боғи

Дилкушода (яна бир) катта базм бериб, элчиларни ҳам унга таклиф қилади. Тўйга кўп меҳмонлар келишади... Роса ўйин-кулги, хурсандчилик бўлади. Подшонинг хотинлари, аввалги тўйлардаги сингари ясан-тусан кийинишиб базмда ҳозир бўладилар, эркаклар билан бирга ўйин-кулги қилдилар. 118-бобда, Хонзода (Бегим) ҳузуридаги базм тасвирида ҳам соҳибқирон салтанатида аёлларнинг қадри қиммати беҳад баланд тутилиши ҳаққоний ҳикоя қилинган...

«Кундалик»да шунга ўхшаш қизиқарли маълумотлар жуда кўп.

Бундан ташқари, «Кундалик»да ўрта асрлардаги Европа ва Осиёдаги ҳаёт манзаралари, турли халқларнинг ўзига хос урф-одатлари, анъаналари, ривоятлари, тартиб-қоидалар, ўша давр географияси, иқлими, денгизлар, ороллар, қумлик саҳролар, поёнсиз даштлар, тоғлар, кўллар, обод ва хароба шаҳарлар... тўғрисида гоёта ранг-баранг, кенг қамровли, ўзига хос, ноёб маълумотлар берилган. Худди шундай маълумот бойликларига кўра, ушбу китоб бизга замондош бўлган турли йўналишдаги илмий тадқиқотчилар учун бебаҳо манба бўла олади. Ундан сиёсатчилар ҳам, иқтисодчилару ҳуқуқшунослар ҳам, табиатшунослару географлар ҳам, ёзувчилару этнографлар... ҳам ўзлари учун ўрта асрларга оид қомусий маълумот ва кузатишларни топа оладилар.

Шу билан бирга, Клавиҳонинг битигида айрим ноаниқликлар, баҳсли ўринлар ҳам кўзга ташланади. Улардан баъзиларини келтирамиз.

«Айтишларича, — деб ёзади Клавиҳо, — Темурбек ўзининг тўрт-беш хизматкори билан қўшни хонадонларнинг бир куни қўйини, иккинчи куни сигирини тортиб олабошлайди... Баъзан базмга берилиб кетиб, ўғирланган қўйлар билан уларни меҳмон қиларди. Баъзан жасурлиги, олийжаноблиги тутиб кетиб, бор нарсасини ўз одамларига сиққидилдан бўлиб берганлиги туфайли, унинг атрофига кўп одамлар тўплана бошлайди. Охири, унинг отлиқлари 300 га етади. Шундан кейин у ўз отлиқлари билан узоқларга бориб ўзи ва одамларига керак бўлган нарсаларни талаш ва ўғирлаш билан машғул бўлди; йўлларга чиқиб савдогарларни ҳам талай бошлайди». Айтишимиз керакки, мав-

жуд тарихий асарларда Амир Темурнинг ўғри ва йўлтўсар бўлганлиги ҳақида ҳеч бир маълумот учрамайди. Айниқса, ўз ҳукмронлиги даврида салтанати доирасида савдо йўлларини ва савдогарларни йўлтўсарлардан қатъий ҳимоя қилган Амир Темур йигитлик даврида «савдогарларни талагани» соҳибқиронга яққол тухматдир. Яна бир далил: Шомий «Зафарнома» асарида Амир Темур ўз навкарларидан бир нечтаси савдогарларга ҳужум қилганлиги учун қаттиқ койиганлигини ва молларни қайтартирганлигини ёзиб қолдирган (Шомий, «Зафарнома», «Ўзбекистон» нашриёти, 1996 йил, 65-бет). Клавихо эса бу узун-қулоқ гапларни кимлардандир эшитганлигини айтади. «Кундалик»да шу тарзда, Клавихо бевосита ўзи кўрган-билганларидан ташқари анча-мунча шунга ўхшаш, бошқалардан эшитган, оғизда юрган, аммо яхши текшириб, ҳақиқат қилинмаган гапларга ҳам ўрин берган.

«Кундалик»да, 107-бобда Чигатойнинг ўлими ва 147-бобда Халил Султоннинг Амир Темур вафот қилган кунларидаги аҳволи ҳақида айтилган гаплар ҳам ҳақиқатдан йироқдир. Масалан, Клавихонинг айтишича, Чигатой Самарқандда маҳаллий халқ кўли билан ўлдирилган. Халил Султон бўлса, Амир Темур вафот қилган кунлари Самарқандда бўлган эмиш... Аслида, бундай эмас. Чигатой ўз ўрдасида, Иль дарёси бўйида 1242 йили вафот этган. (Бартольд В.В. «Чагатайхан». Асарлар, т. 11. 2-қисм, Москва, 1964, 540-бет). Халил Султон эса Амир Темур вафот этган куни Тошкентда бўлган.

«Кундалик»да баён этилган Чингизхон ва унинг ўғиллари ҳамда Хитой давлати тўғрисидаги маълумотлар ҳам тарихий ҳақиқатдан кўра, халқ орасида юрган мишмишларга асослангандир.

Асарда учраган яна бир муаммо, бу — киши ва жой номларининг ёзилишидаги чалкашликлардир. Албатта, Клавиходай муҳожир одам учун маҳаллий атамалар ва сўзларни тўғри талаффуз қилиш жуда қийин. «Кундалик»да эса тилга олинган Амират — Мурод эканлигини, Хохарок — Шоҳруҳ Мирзо, Кариль султан — Халил Султон, Кирманоли — Мануил Палеолог, Карамиш — Тўхтамиш, Миаха мирасса — Мироншоҳ Мирзо эканлигини; Ангури —

Анқара, Балдат — Богдод, Баубертель — Бовард, Канбалек — Хонбалиқ, Каррас — Аракс, Орасан — Хуросон эканлигини англаш мумкин ва буни таржимон тўғри аниқлай билган. Лекин «Кундалик»да Буамо, Жагаро каби жой номлари ҳам борки, уларни аниқлаш анча мушкул. Бу жой номларини аниқлаш Клавихо асари бўйича тадқиқот билан шуғулланувчилар олдида ҳамон вазифа бўлиб турибди.

Шунга қарамасдан, ушбу китоб сўнггида берилган «Изоҳлар» муштарийларга Клавихо «Кундалиги» билан танишувни нисбатан енгиллаштиради, деган умиддамиз.

Клавихонинг Амир Темур саройига саёҳати «Кундалиги» бундай ноаниқликларидан ҳамда унинг айрим ўринларида баҳсли талқин ва қарашлар мавжудлигидан қатъи назар, ўзининг тарихан аниқ ва муҳим маълумотларга бойлигига кўра, умуминсоният тарихининг доимо тирик ёдгорликларидан бири бўлиб қолаверади. Амир Темур сиймоси эсланар экан, ушбу асарни ҳам албатта эшлашади. Жумладан, мустақиллигимиз шарофати билан уни ўз она тилида бош-оёқлик тўлиқ нашр сифатида ўқишга муяссар бўлаётган халқимизнинг ҳозирги авлодлари Клавиходан алоҳида миннатдор бўлиши шак-шубҳасиздир. Ушбу китоб тарихий қарашимизни чуқурлаштиради. Соҳибқирон Амир Темур ва унинг салтанатида ҳукм сурган бетакрор ижтимоий-сиёсий ҳаёт ҳамда бобокалонимизнинг ўз шахсияти тўғрисидаги тасавурларимизга нодир аниқликларни киритади. Бизни буюк бобокалонимизга, Амир Темурни бизга руҳан ва маънан янада яқинлаштиради.

Амир Темур — буюк миллий даҳодир. Президентимиз Ислом Каримов бу буюк сиймога доир маърузаларидан бирида айтганларидай: «Амир Темурни англаш — ўзимизни англашдир». Клавихо асари шу эзгу мақсадга хизмат қиладиган бебаҳо манбадир.

Сўзимиз ниҳоясида, ушбу таржимани нашрга тайёрлаш мобайнида бизга ҳам амалий, ҳам ижодий маънода катта ёрдам кўрсатган Халқаро Амир Темур жамғармаси раиси, Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Темурийлар давридаги тарихимиз билимдонни, ҳурматли адибимиз Муҳаммад Алига ўз самимий миннатдорчилигимизни изҳор этишни бурчимиз деб биламиз.

САМАРҚАНДГА — АМИР ТЕМУР САРОЙИГА САЁҲАТ КУНДАЛИГИ (1403—1406 йиллар)

1. МУҚАДДИМА

Самарқанд хукмдорини ўлдириб¹, ҳокимиятни қўлга киритган улуғ давлатпаноҳ Темурбек салтанати ҳақида сўзлаб бермоқчиман. Темурбек Самарқанд подшолиги ҳамда кичик Ҳиндистон² билан туташ бутун Мўғулистон³ ерларини забт этиб, Хуросон подшолигини қўлга киритади. Тагигин (?) ва Рай деб аталмиш ерларни эгаллаб, Таурис (Табриз) ва Султония подшолигига тегишли бутун Эрон ҳамда Мидияни⁴ ўзига бўйсундиради. Фелон подшолигини⁵ Дарбанд ерлари билан бирга қўлга киритади. Кичик Арманистон⁶ ҳамда Арсинга (Эрзинжан), Ассерон (Арзирум) ва Авник ерларини, Мерди (Мардин) подшолигини, яна ўша Арманистондаги Курчистон (Курдистон) музофотини эгаллайди. Кичик Ҳиндистон (Афғонистон) билан жанг қилиб, Алеппо(Халаб) ва Вавилония (Бобулистон)⁷, Балдас (Бағдод) шаҳарларини ўзига бўйсундиради. Бошқа кўплаб ҳарбий юришлар, жангу жадалларда ғалаба қозониб, бир қанча мамлақату ҳокимликларни вайрон этиб, туркларга⁸, дунёдаги энг улуғ ва қудратли подшоҳлардан бири Йилдирим Боязидга қарши қўшин тортади. Анқара ёнидаги Боязид билан жангда ғалаба қозонади. Уни ҳамда ўғилларидан бирини асир олади. Яратганнинг иноятига сазовор бўлмиш (Испания) Кастилия ва Леон қироли, улуғ ва шарафли давлатпаноҳ дон Энрике (Худо уни паноҳида асрасин!), Темурбек ила Йилдиримнинг кучқудрати, бир-бирига қарши турган икки мамлакат халқларининг шижоати ва давлатини билмоқ мақсадида юборган Пайо де Сотомайор ва Эрнан Санчес де Паласуэлош шу жангда ҳозир бўлган эдилар.

Темурбек улуғ давлатпаноҳ Кастилия қиролига эҳтироми туфайли Пайо ва Эрнан Санчесни иззат-икром билан ўз ҳузурига таклиф этди, шарафига катта зиёфатлар уюштирди. Кастилия насроний подшоларидан энг олийжаноби, улуғ ва шавкатли давлатпаноҳ Кастилия қироли ҳақида маълумотларни сўраб билгач, Темурбек қирол билан дўстона муносабатлар ўрнатиш ниятида жанг тугаган заҳоти, унинг ҳузурига мактубу совғалар билан элчи юборишга қарор қилди. Чигатой паҳлавонларидан (Хўжа Муҳаммад қозини) элчиликка муносиб кўриб, совға-саломлар билан бирга, тантанавор ёрлиқ йўллади.

Элчи Кастилия қироли ҳузурига ташриф буюриб, Темурбекнинг мактубу совғаларини, қимматбаҳо тошлар ва одатга кўра, у жўнатган канизакларни тақдим этди. Улуғ давлатпаноҳ қирол Темурбек йўллаган мактубу совғаларни қабул қилиб, унинг ёзма ва оғзаки айтиб юборган сўзларини тинглагач, дўстлик муносабатларини мустаҳкамлаш ниятида муносиб совға-саломларни тайёрлаш ва элчилар юборишни буюрди. Илоҳиёт магистри Фра Альфонсо Поэс де Санта Мария, Руи Гонсалес де Клавихо ва қиролнинг шахсий соқчиси Хомес де Салазарни Темурбек ҳузурига элчиликка, улар орқали эса ўз мактуби ҳамда совғаларини йўллашга қарор қилди.

Мазкур элчилик сафари жуда узоқ мамлакатга, оғир машаққатлар билан юз бераётганлигини инобатга олиб, элчиларнинг қадами етган барча манзил ва мамлакатлар ҳамда сафар давомида бошдан кечган саргузаштлар унутилиб кетмасидан, ҳамма-ҳаммасини рисоладагидай батафсил қоғозга тушириб бориш мақсадга мувофиқ эди. Шу боис, ҳаммамизни ўз паноҳида асровчи Тангри ҳаққи ҳамда Биби Марям шарафига, карракка (кемага) чиқиш учун Кадис ёнидаги Биби Марям бандаргоҳига етиб келганимиз заҳотиёқ кундаликка киришдим. Темурбекнинг қиролимиз ҳузурига юборган элчиси ҳам биз билан бирга она-Ватанига қайтмоқда эди.

2. ЭЛЧИЛАРНИНГ ОТЛАНИШИ

Милодий 1403 йил 21 май, душанба куни элчилар Биби Марям бандаргоҳига етиб келдилар. Улар озиқ-овқатларни, шунингдек, Севилия ва Хересдан⁹ келтириладиган нарсаларни ҳамда ўз кишиларидан баъзиларини савдо кemasига олиб чиқишни буюрдилар. Эртасига 22 май, сешанба куни элчилар кема соҳиби мессер Юлиан Сентурион билан бирга қайиққа тушиб, Кадис яқинидаги де Лас Муелас бандаргоҳига етиб келдилар. Чоршанба куни кема жўнади. Об-ҳаво яхши эди. Қоронғи туша бошлаганда кемамиз Деспартель¹⁰ деб аталган бурун қаршисига келган эди.

Пайшанба куни элчилар Танхар ва Барбар тоғлари¹¹, Тарифа, Химена, Сента, Алгесира, Гибралтар, Марбелья¹² ёнидан шу қадар яқин ўтдиларки, сув билан ўпишиб турган бу жойлар кўзга яққол ташланиб турар эди. Шу куни Фи тоғи ёнидан ҳам ўтдик.

3. МАЛАГА

25 май, жума куни тонг отганда Малага¹³ ёнида эдик. Бандаргоҳга лангар ташлаб тўхтадик. Кема соҳиби бир неча кўза ёғ ва бошқа молларни қирғоққа тушириши лозим эди. Иш жума, шанба, якшанба, душанба ва сешанба кунларигача давом этди.

Малага шаҳри ясси текисликда жойлашган бўлиб, бир томони денгизга бориб туташган. Шаҳар ичида, баландликда икки сира панжара тўсиқ билан ўралган қалъа бор. Шаҳардан ташқарида Ал-Қасаба¹⁴ деб аталган яна бир қалъа кўринади. Бир қалъадан иккинчисига деярли бир-бирига қўшилиб кетган икки сира панжарали тўсиқ етиб борган. Пастда, яъни денгиз бўйида қатор уйлар қад кўтарган. Бу уйлар бутун денгиз ёқалаб кетган кунгурали девор билан ўралган. Девор ичкарасида кўркам боғлар кулф уриб турибди, ундан юқорироқда бўй чўзган тоғлар этагида уйлар, токзорлар, яна боғлар, шаҳар деворидан кейин денгизгача бўлган жойда яна бир қанча уйлар, катта бозор бор. Шаҳар бинолари жуда зич жойлашган.

30 май, чоршанба куни кемамиз у ердан чиқиб, Малага тоғи ёнидан ўтди. Тоғ ёнбағрида кета-кетгунча тоқзорлар, боғлар, яшил далалар. Тоғ тепасидаги Малага Велеси деб аталган баланд қалъа, сўнгра пастда, денгизга туташ Ал-Мунъекар¹⁵ шаҳри ёнидан ўтдик. Кечқурун эса, Сиэрра Невада пойида эдик.

Эртаси, пайшанба куни элчилар Картагена ёнидаги Палос бурни, жума куни Мартин бурни ёнидан ўтдилар. Мартин Каталонияга қарашли баланд тоғдир.

4. БАЛЕАР ОРОЛЛАРИ ВА ИВИСАДА ТЎХТАШ

Шанба куни тонг ёришганда кемамиз Форментера деган кимсасиз оролга яқинлашди. Ивиса ороли қаршисида тўхтадик. Бу ерда кемамиз шанба, якшанба, душанба, сешанба кунлари турди. Кучли шамол кўтарилиб, кемамиз гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга сурилиб, бурундан айланиб ўтолмас, Ивиса бандаргоҳига киришга қийналарди. Сешанба куни кечқурун бандаргоҳга кирдик. Июнь ойининг бешинчи куни эди. Кема соҳиби ўзи билан олиб келган юкларни тушириб, туз ортишни буюрди. Сешанба, чоршанба, жума кунлари (яна) кучли шамол туриб, жўнай олмадик. 13 июнь, чоршанба куни бандаргоҳдан чиқишга муваффақ бўлдик. Пайшанба, жума кунлари шамол эсмади, жуда кам йўл босдик.

5. ИВИСА МАНЗАРАСИ

Ивиса узунлиги беш, кўндаланғи уч лигага¹⁶ тенг кичик орол. Арагон қироли номидан бу ерга келган губернатор элчиларга алоҳида тураржой ҳозирлашни тайинлаб, уларни шаҳарга олиб келиш учун отлар билан одам юборди. Ивиса — ҳар хил дарахтлар, қарағайзорлар билан қопланган ўрмонли орол. Шаҳар денгиз ёнидаги баланд тепаликка жойлашган.

У уч сира истехком девор билан ўралган бўлиб, деворлар оралиғидаги ерларда ҳам аҳоли истиқомат қилади. Шаҳарнинг денгизга яқин энг баланд жойида юксак қалъа қурилган. Бу қалъа ҳам девор билан ўралган. Қалъа ёнида

баланд минорали шаҳар калисоси (черкови) бор, у қаср билан тутшиб кетган. Шаҳар ҳам, қаср ҳам битта истехком девор ичида. Оролда денгиз сувидан туз ажратиб оладиган корхона ишлаб турибди. Ҳар йили денгиз сувидан кўплаб туз ажратиб олади. Бу ерга Шарқдан кўплаб кемалар келиб, туз ортиб кетади. Корхонанинг даромади катта. Шаҳар деворида Ависена деган минора бўлиб, миноранинг ичкараси хоналардан иборат. Ависена шу оролда тугилган дейишади¹⁷. Шаҳар девори ва минораларда қирол дон Педро шаҳарни қамал қилган пайтларда отилган замбарак ўқларининг излари кўзга ташланади.

18 июнь, шанба куни соат тўққизларда Майорка деган орол ёнидан ўтдик. Орол яққол кўзга ташланиб турарди. Келгуси якшанба куни Кабрерой деб аталган оролга яқинлашиб келдик. Унда кичик бир қалъа бор. Душанба ва сешанба кунлари кучсиз шамол эсиб тургани учун кам масофа юрилди. Чоршанба куни кечга яқин Минорка деган оролча ёнидан ўтиб, Лион кўрфазига кирдик. Пайшанба, жума ва шанба кунлари кўрфаз бўйлаб юрдик. Шу кунлари ҳаво яхши бўлди. Якшанба, авлиё Иоанна куни Линера¹⁸ деган орол яқинидан ўтдик. Орол Арагон вилоятининг вице-қиролига қарашли эди.

6. БОНИФАЦИО БЎҒОЗИ

Душанба куни тонг ёришганда икки орол оралиғидан ўтдик. Улардан бири Корсика деб аталади. Унда бир генуяликка қарашли Бонифацио деган қалъа бор. Сардиния деб аталган иккинчи оролда итальянларга тегишли Луенго-сардо деб аталмиш қалъа жойлашган ва у каталонияликларга тегишлидир. Денгиздаги икки оролда жойлашган бу икки қалъа бамисоли бир-бирига юзма-юз турган соқчиларга ўхшайди. Ороллар оралиғидан ўтадиган қисқа ва хатарли кема йўли Бонифацио бўғози¹⁹ деб аталади.

Сешанба куни кечқурун Понсо²⁰ номли бир орол яқинидан ўтдик. Бир вақтлар одамлар билан гавжум бўлган бу орол эндиликда кимсасиз. Илгари оролда иккита монастыр бўлган. Ҳозирги вақтда эса, бу ерда Вергилий томонидан қурилган жуда ҳашаматли бино мавжуд. Шу оролдан

кейин чап томонда Монтекарсел деган баланд тоғ қад кўтарган. Унда Санти Фелисес деган қалъа бўлиб, қирол Лансолагога тегишли. Яна бир қанча баланд тоғлар ёнидан ўтдик. Тоғ пойида (Римга) қарашли Тарасена деган шаҳар кўзга ташланади. Шаҳардан Римгача бўлган масофа 12 лига келади. Денгиз ва шаҳар оралиғида боғлар, баланд дарахтзорлар кўринади. Боғ билан шаҳар орасида монастыр жойлашган. Унда бир вақтлар истиқомат қилган роҳибаларни Барбардан келган маврлар олиб кетишган²¹.

7. ГАЭТА

Чоршанба куни элчилар сафарни давом эттириб, 27 июнь — пайшанба куни Гаэта бандаргоҳига етиб келдилар. Кема шаҳарга шу қадар яқин келиб лангар ташладики, кемадан шаҳар деворига тахта қўйиб ўтиш мумкин эди. Элчилар кемадан чиқиб, шаҳардан ташқарида Сан-Франциско ёнидаги бир уйга жойлашдилар. Бу ерда ўн олти кун туришга тўғри келди, чунки кема соҳиби ва айрим савдогарлар турли-туман юкларини тушириб, кемага ёғ маҳсулоти ортишлари керак эди.

8. ГАЭТА ТАВСИФИ

Гаэта шаҳри ҳам, унинг бандаргоҳи ҳам жуда кўркам. Шаҳарга киришдаги бандаргоҳ торгина, лекин шаҳар ичкараси жуда кенг, атрофи баланд тоғлар билан ўралган. Тоғ ён бағрида қалъа, чиройли қурилган уйлар ва боғлар кўзга ташланади. Бандаргоҳга кираверишда, чап томондаги тепалик устида катта минора қад ростлаган. Афтидан, у қўриқчилар минораси бўлса керак. Минора, уни қурдирган Ролдан деган кишининг номи билан аталади. Мазкур тепалик билан туташиб кетган иккинчи тепалик устига шаҳар тикланган. Шаҳарнинг уйлари ва дарвозалари тоғ бағридан бошланиб, қарийб бандаргоҳга келиб туташган. Бандаргоҳда денгиз суви шаҳар деворига шалоплаб урилиб турарди. Шаҳар деворига туташиб иккита минора қад кўтарган. Миноранинг пойдевори сув ичидан бошланган. Икки минора оралиғида камон ўқи етадиган масофа бор.

Миноралар оралиғига зарур пайтда занжирдан чегара қилиниб, уруш вақтида занжир ортида эшкакли кемалар ва юк кемалари — баркаслар туради. Шаҳар жойлашган тепалик билан Ролдан минораси турган тепалик оралиғида бошқа миноралар қурилган. Минораларнинг устида баланд куббалар, ёғоч панжаралар ва тишли тўсиқ деворлар кўриниб турибди. Тўсиқлар Ролдан минорасигача чўзилган. Деворлар шаҳар — ҳимоясига хизмат қилади. Шаҳарга денгиз томондан ҳеч қандай хавф таҳдид сололмайди, чунки у икки ёндан денгиз қуршовида. Қирғоқ бўйлаб юксак тоғ қоялари қад кўтарган. Уруш вақтида бирорта ҳам кема бандаргоҳга кира олмайди. Шаҳар девори ёнидан яна бошқа девор бошланади. Бу девор денгиз қирғоғи бўйлаб анча узоққа чўзилган. Мазкур девор ичкарисида икки томони денгиз суви билан ўралган баланд тепалик бор. Тепалик токзорлар, зайтунзорлар ва бошқа боғ-роғлар билан қопланган. Тепалик ва тўсиқ девор ўртасидан атрофида кўпгина уйлар ва дўконлар қурилган кўча ўтади. Олийҳиммат Биби Марям ибодатхонаси деб аталувчи серқатнов черков шу кўчада жойлашган. Унинг қаршисида Авлиё Антон деб аталган яна бир серқатнов черков. Биби Марям черковидан юқорироқда авлиё Францисконинг чиройли монастири қад кўтарган. Кўча тугагач, тўсиқ девор тепалик ён бағридан юқори кўтарилиб, нариги томондаги денгиз сувига бориб етган. Хуллас, девор бутун тепаликни ўраб олган. Мабодо бу ерга бирон-бир кема келиб қолган тақдирда бу девордан қирғоққа ҳеч ким ўтолмаслиги ва шаҳарга бирон-бир зарар етказилмаслиги аниқ. Икки тўсиқ девор бориб-бориб охири қўшилган жойда Троица деб аталган черков қад кўтарган. Черков миноралар, кўрғон-симон уйлар қуршовида турибди. Черков ёнидаги қояда фор кўринади. Фор гўё қояни куч билан ҳар томонга суриб, атайлаб кенгайтириб бунёд этилгандек таассурот қолдиради кишида. Форнинг чуқурлиги ўн брасо,²² узунлиги эллик одим чиқади. Йўлаги тор, унга битта-биттадан киришга тўғри келди. Ичкарисида махсус хилватхона бўлиб, уни Муқаддас Хоч хилватхонаси деб юритадилар. Исо пайғамбар чормихга тортилган кунни гўё қоя ёрилиб, фор пайдо бўлганлиги хусусида шаҳарда махсус ёзув бор, деб айтдилар.

Тўсиқ девор ичкарасида уйлар, шийпонлар, боғлар, апельсину лимонзорлар, зайтунзорлар, токзорлар гоят чиройли манзара касб этган. Девордан ташқарида, денгиз соҳили бўйлаб чиройли кўча тушган. Кўчанинг икки тарафида уйлар, қасрлар, боғлар, кўча ёнидан сув оқиб турибди. Бутун бандаргоҳ атрофини ўраб олган кўча шаҳардан икки лига узоқликдаги Мола деган жойгача бориб етади. Яхлит тош терилган кўча серқатнов. Кўчанинг юқорисида тепалик бошланади. Уйлар ва дарахтлар билан қопланган бу тепалик, шаҳардан қараганда, жуда гўзал кўринади.

Элчилар бу ерда турган вақтларида шаҳарнинг диққатга сазовор жойларини бориб томоша қилдилар. Мола деган жойнинг нариги тарафидаги қишлоқда баланд қалъа, тоғ бағрида ва юқори қисмида ҳар хил иморат ва турар-жойлар, бандаргоҳга кираверишда, ўнг томонда соқчилар минорасига ўхшаш баланд минора қад кўтарган. Уни Кареляно минораси, деб аташади. Илгари бу жойлар граф Фондига қарашли бўлган, эндиликда қирол Лансолаго тасарруфида эди. Лансолаго қирол Людовик билан урушда²³ бу жойларни кўлдан чиқариб кўйишига оз қолган эди. Гаэта шаҳрининг уйлари кўринишда жуда чиройли эди. Баландликдаги бу уйлар денгиз бандаргоҳига қадар бориб етган. Деразалари эса денгизга қараган.

Соҳил бўйлаб ўтган равон кўча шаҳарнинг энг гўзал жойи. Бошқа кўчалари тор, қинғир-қийшиқ ва ноқулай. Бутун савдо-сотиқ шаҳарнинг шу бош кўчасида олиб борилади. Шаҳарда ҳар йили жуда кўплаб товар маҳсулотлари сотилади.

9. ҚИРОЛ ЛАНСОЛАГО ҲАҚИДА ҲИКОЯ

Қирол Лансолаго қирол Людовик билан бўлган урушда Гаэта шаҳридан бошқа, бутун подшолигини кўлдан бой бериб кўйган эди. Қирол ана шу шаҳарда туриб яна қаддини ростлади ва барча ерларини қайтариб олди. Айтишларича, қирол Лансолаго Гаэта шаҳрида бўлганида Манфред Караметенинг қизи Констанция билан ўз никоҳини бекор қилади. Қирол Констанцияни ўзига қарам — капуялик руҳоний Людовикнинг ўғлига муқаддас учлик черковида

мажбуран никоҳлаб беради. Қиролнинг шахсан ўзи кўпчилик ҳузурида келин-куёвларни кўлларидан тутиб, никоҳдан ўтказиб, тўй бошлайди. Яна айтадиларки, тўйда қирол Констанция билан рақсга тушган. Констанция кўча ва майдонларда ҳар хил бемаъни гаплар айтиб юрган, дейдилар. Айтишларича, қирол онаси Маргаританинг маслаҳати билан хотинидан шу баҳонада ажралган экан. Шундан кейин Лансолаго Кипр қиролининг синглиси Доня Марияга уйланади. Қирол собиқ хотини Констанция билан бир ярим йил яшаган бўлишига қарамай, фарзанд кўрмаган эди. Констанциянинг кейинги эридан болалари бор, деб айтишадилар.

Қирол Лансолагонинг кўҳликкина синглиси Иоанелла герцог Стерликка (уни герцог Баберий ҳам дейдилар) турмушга чиққан.

10. ГАЭТАДАН ЖЎНАШ

13 июль, жума куни чошгоҳда кемамиз елканини кўтариб, Гаэтадан жўнади. Кун бўйи йўл юрдик. Эртаси — шанба куни Искиа ва Прочида деб аталган кимсасиз ороллар ёнидан ўтдик. Трапе деб аталган аҳоли яшайдиган орол йўлимиз устида эди. Неапол қироллигига қарашли мазкур оролда кўркам шаҳар бор. Шу куни элчилар Минерва буруни қаршисида эдилар. Кемамиз яна икки баланд тоғ ёнидан ўтди. Тоғлар оралиғидаги шаҳар Мальфа деб аталади. Тоғлар тепасида бир неча қалъалар кўзга ташланиб турарди. Айтишларича, авлиё Андрейнинг боши шу Мальфа шаҳрида сақланармиш.

11. ҚҮЮН

Ўша шанба куни кечга яқин элчилар икки тутун устунни осмондан тушиб келиб, денгиз сувига туташганини кўрдилар. Денгиз суви устунлар бўйлаб шу қадар ҳайқириқ билан жадал юқори кўтарилдики, булутлар сувга пишиниб, осмон бир зумда қоп-қоронғи бўлиб қолди. Кема бир амаллаб ўзини четга олишга уринди. Айтишларича, ҳалиги қора тутун устунлари мабодо кемага келиб урилганда уни яксон қилиб юбориши ҳеч гап эмасди.

12. ЛИПАРИ ОРОЛЛАРИ

Эртаси, якшанба куни тонг ёришганда элчилар яйдоқ иккита орол ёнидан ўтдилар. Оролларнинг бири Арку, иккинчиси Фируку деб аталарди. Бироз юрилгач, чап томонда бошқа бир орол кўринди. Странголин деб аталган баланд тоғ бағридаги ўрдан тутун ва олов чиқиб турарди. Кечаси шу ўрдан кучли шовқин билан катта аланга отилиб чиқди. Бироз юрилгач, ўнг томонда Липари деб номланган яна бир орол кўринди. Қирол Лансолагага қарашли, аҳоли яшайдиган ушбу оролда авлиё Агуеданинг ҳомийлик пардаси мавжуд эмиш. Бир вақтлар оролга ўт тушганда авлиё Агуеданинг пардаси шарофати билан ўт ўчирилган экан. Ён-атрофдаги бошқа оролларда юз берган ёнғинлар ҳам шу тарзда ўчирилган эмиш.

Келаси душанба куни элчилар кимсасиз ороллар оралиғидан ўтдилар. Уларнинг бири Салинас, иккинчиси Странголи, учинчиси Волкани деб аталади. Бу ороллардан кучли гулдурос аралаш улкан тутун бўрони кўтариларди. Улар шундан кейин бири Паранеа, иккинчиси Панарин деб аталган яна икки, жон асари йўқ ороллар ёнидан ўтдилар.

13. СТРОНГОЛИ ВА ВОЛКАНИДАН ОТИЛГАН ЛАВА. БЎРОН. АВЛИЁ ЕЛМА ЧИРОҚЛАРИ

17 июль, душанба куни кемамиз, ҳаво дим бўлгани учун мазкур икки орол оралиғидан жуда секин сузиб борарди. Кечаси соат учларда бўрон турди. Рўбарўдан эсаётган кучли шамол эрталабгача тинмади.

Чоршанба куни чошгоҳда кема елканини шамол йиртиб юборди. Кема, мачтаси сўппайган ҳолда гоҳ у, гоҳ бу ёнга оғиб, сузиб борарди. Элчилар ўзларини ўта таҳликали вазиятда ҳис этардилар. Бўрон сешанба, чоршанба кунлари кечаси соат иккигача тўхтамади. Шу кунлари Стронголи ва Волкани оролларидаги вулқон ўчоқларидан кучли шамол аралаш қаттиқ-қасирға билан баланд аланга ва тутун отилиб чиқиб турди. Кема соҳиби бўрон вақтида ҳамма дуо ўқиб, шафқат тилаб худога илтижо қилсин, деб буюрди.

Тоат-ибодат тугагандан кейин ҳам бўрон давом этарди. Шу пайт худди кема мачтаси тепасидаги кузатиш супачасининг чироқ ўрнатиладиган олд қисмида, ёғоч устун тепасида бошқа бир ёруғлик кўринди. Кеманинг қуйруғи устида яна бир ёруғлик пайдо бўлди. Кейинги ёруғликни кемадагиларнинг ҳаммаси кўрди. Ёруғлик анча вақт сўнмай турди, сўнг ўз-ўзидан йўқолди. Бўрон тинмаган эди. Кема ҳайдовчи дарға ва соқчилик қилувчи бир неча матрослардан бошқа ҳамма ухлаш учун кириб кетди. Шу пайт дарға кеманинг орқа томонидан, унчалик узоқ бўлмаган масофадан одам овозига ўхшаган шовқинни эшитади. Матрослар ҳам шундай овоз эшитганларини айтадилар. Бўрон авжида эди. Дарға ва матрослар назарида ёруғлик ўша жойларда кўққисдан яна пайдо бўлади. Дарға кемадагиларни уйғотиб тепадаги ёруғлик нуқталарини кўрсатди, кечаси эшитганларини сўзлаб берди. Тепада кўринган ёруғлик бир ибодат муддатичалик порлаб турди. Шундан кейин бирдан бўрон тинди. Юқорида кўринган ёруғлик, айтишларича, авлиё Перо Гонсалес Туйский эмиш, гўё нурлар ўзларини шу авлиё ихтиёрига топширган эмиш. Эртаси куни, тонгда кемамиз ороллар орасидан ўтиб борарди. Об-ҳаво очиқ, Сицилия ороли кўриниб турарди. Элчилар келгуси пайшанбагача сокин об-ҳавода ороллар оралаб сузиб бордилар.

14. МЕССИНА БЎҒОЗИДАГИ ХАВФ-ХАТАРЛАР

Жума куни, кечқурун элчилар Сицилия оролига келиб етдилар. Кема Мессина бандаргоҳига кираверишдаги Фаро деб аталган минора қаршисида, бандаргоҳнинг ёнгинасида қалқиб турарди. Бўғоздан ўтаётган оқим кучли, аммо шамолнинг сезилмаслиги сабабли, кема шу куни Мессина бандаргоҳида тўхташ учун бўғозга кира олмади. Кечасига бориб шамол кучайди. Дарға шаҳардан қайтиб келгач, кемани бўғозга киритиш учун елканларни кўтаришни буюрди. Фаро минораси ёнидан ўтаётганда кема саёз жойга ўтириб қолди. Кеманинг рули жойидан отилиб чиқиб кетди. Элчилар: «Энди тамом, ҳалок бўлдик», деб ваҳимага туш-

дилар. Бироқ шамол заиф, денгиз тинч эди. Кеманинг бир томонини сувга тушириб юргизишга ҳаракат қилишди. Саёз жойдан қўзғалиши биланоқ кема иккита лангар ташлаб, эрталабгача шу ерда турди. Тонг отгач, шамол туриб, денгизда сув кўтарилиши билан кема елкан тортиб Мессина бандаргоҳига келди. Фаро минораси қаршисида Калабрия ерлари бор. Калабрия билан Сицилия ороли ўртасидаги денгиз масофаси бир лигадан ошмайди. Фаро минорасидаги чироқ кечаси ёниб, кемаларнинг бандаргоҳга киришига йўл кўрсатиб туради. Калабрия яйловлар, боғлар ва тоқзорлар билан қопланган.

15. МЕССИНА

Мессина — денгиз соҳилига жойлашган шаҳар. Шаҳарнинг кўркам миноралари бор тўсиқ девори айна қирғоқдан бошланади. Шаҳар уйлари баланд ва мустаҳкам қурилган. Деразалари денгизга қараган бу бинолар денгиз тарафдан жуда чиройли кўринади. Шаҳарнинг бош кўчаси соҳил бўйлаб ўтган. Шаҳардаги жами беш ёки олтита дарвозанинг барчаси денгиз тарафга қараб очилади: шаҳар четида савдо дўконлари, ташқарида эса қора танли роҳиблар истиқомат қиладиган монастир бўлиб, уни Халоскор монастири деб атайдилар. Бу ердагилар юнонлар сингари тоат-ибодат қиладилар. Шаҳарда мустаҳкам истеҳкомга айлан-тирилган қалъа бор.

16. ЭТНА. ЮНОНИСТОН СОҲИЛЛАРИ. АРХИПЕЛАГ ОРОЛЛАРИ

22 июль, душанба куни очиқ ҳавода, елканларни кўтариб йўлга чиқдик. Ўнг тарафда кўринган оролда Монжибле ғори бор. Калабрия ерларидан ўтишимиз билан Регол деб аталган шаҳар кўринди. Шундан кейин кемамиз Венеция қўлтиғига кирди. Сешанба, чоршанба ва пайшанба кунлари қўлтиқ бўйлаб суздик. Жума куни кечқурун Мондон ерларига келиб етдик. Мондон — Венеция тасаруфидаги ҳудуд эди. Элчилар Сапиенсия, Бенетико ва Серне номли ороллар ва Гало бурни ёнидан ўтдилар. Корон

деб аталган қуруқлик ер кўринди. Шанба куни кемамиз Мария Матапан бурни, ундан кейин Сант-Анжело бурнига келди. Бу жойлар Венецияга қарашли ерлар эди. Туш пайтида Сетул деб аталган аҳоли билан гавжум оролга етиб келдик. Кейин Сетул ороли ва Лобо номли баланд қоя оралиғидан ўтдик. Сетул оролида кичик қалъа кўзга ташланади. Баланд, бир нечта миноралари бор ушбу қалъа денгиз бўйидаги қоя устига қурилган эди. Пастда, денгиз бўйида қалъага кириш йўлини кўриқлаш учун яна бир минора бор. Нарироқда оролнинг бурилишида, денгиз бўйида девор ва минораларнинг харобаси кўзга ташланади. Айтишларича, хароба ўрнида бир вақтлар ибодатхона бўлган. Отаси подшо Приам томонидан Юнонистонга жангга юборилган Парис бутни ёқиб, Еленани ўғирлаб кетаётганда²⁴ ибодатхонани бузиб ташлаган. Оролнинг четроғида элчилар Учлик, Иккилик, Туз деб аталувчи учта қоя оралиғидан ўтдилар.

29 июль, якшанба куни соат учларда элчилар баланд тоғлар кўзга ташланиб турган Секило деб аталган кимсасиз орол қаршисида эдилар. Оролда лочинлар ин қурган. Кема орол билан баланд қоя оралиғидан ўтаётганда кучли оқим уни қирғоқ томонга суриб кетди. Дарға кемани тез буриб олишга улгура олмади. Кема қирғоққа шу қадар яқинлашиб келдики, қояга қўниб турган бир гала лочин болалари кўрққанидан чириллай бошладилар. Дарға, бир неча савдогарлар, матрослар ўзларини сувга отиш учун қарийб ечина бошлаган эдилар. Кема очик жойга чиқиб олгандан кейин элчилар, чиндан ҳам, уларни Худо бир асраганига тан бердилар.

Душанба куни кема Нилло билан Антенилло ороллари оралиғида эди. Қорамолларга бой бу ороллар илгари Архипелаг герцоглигига²⁵ тобе бўлган. Ҳозирги вақтда эса, венецияликларга қарайди. Сешанба ва чоршанба кунлари ҳам ҳаво дим бўлгани учун кема ушбу ороллар оралиғидан секин сузиб борарди. Пайшанба куни кемамиз Архипелаг герцоглигига қарашли Мо, Сентуриона ва Христиана номли аҳоли яшайдиган ороллар ёнидан узоқ сузиб, тушга яқин Нехия деган оролга етиб келди. Нехия катта шаҳар бўлиб, герцогликнинг пойтахти эди.

3 август — жума куни. тонг ёришганда элчилар Каламо номли аҳоли яшайдиган оролга яқинлашдилар. Унда экинзорлар жуда мўл эди. Кемамиз ушбу орол ёнидан бир муддат сузиб, Ланго деган оролга келиб етди. Родосликлар истиқомат қиладиган ушбу оролни рицарлар жамоаси идора қилади. Ўнг томонда Низари ва Лукрио деб аталган турк ерлари кўринди. Бу ороллар Туркия сарҳадига шу қадар яқин жойлашган эдики, кемамиз бирор хатарга учрамаслиги учун ороллар оралиғидан кечаси юришга журъат этолмай, тонг отишини кутдик. Шундан кейин кемамиз Пископия, Санти Николао де Каркини ва Пимия ороллари оралиғидан ўтди. Булар Туркия заминига ёндош бўлган Родос оролига қарашли оролчалардир. Шу куни кемамиз Родос ороли шаҳрига етиб келиб, бандаргоҳга кирди.

17. РОДОС

Элчилар Родосга келиб тушишлари биланоқ улуф магистрнинг шаҳарда бор-йўқлигини билиб келиш учун дарҳол одам юбордилар. Улуф магистрнинг консерва²⁶ деб аталган кемада Александрия подшолигига қарши ҳарбий юришга жўнаб кетганлиги ҳақида хабар келтирдилар. Капитан Мозен Бучикате бошчилигидаги Генуяга қарашли эшкакли ҳамда савдо кемалари, кўплаб одамлар улуф магистр билан бирга кетган эдилар.

18. ТЕМУРБЕК ҲАҚИДАГИ ХАБАР

Якшанба куни элчилар соҳилга тушгач, улуф магистр томонидан ноиб этиб қолдирилган зот билан гаплашиш ниятида улкан Родос саройи томон йўл олдилар. Ноиб ва рицарлар элчиларга пешвоз чиқиб, улуф магистрнинг йўқлигига қарамай, давлат паноҳлари Кастилия қироли жаноби олийларига ҳурмат ва эҳтиром юзасидан элчиларнинг барча хоҳиш-истаклари бажо келтирилишини изҳор этдилар. Элчилар Темурбек ҳақида айрим маълумотларга эга бўлмоқ учун соҳилга тушмоқчи эканликларини айтдилар. Шундан кейин рицарлар жамоасига мансуб шахс уйидан элчиларга жой ажратилди. Муборак

авлиё Катерина черкови ҳам шу ерда эди. Элчилар 5 август — якшанбадан то 30 август — пайшанбагача шу даргоҳда яшадилар. Бу вақт мобайнида улар Темурбек ҳақида бирон-бир тайинли маълумотга эга бўлолмадилар. Флотдан ҳамда Сурия томондан келган ҳарбий денгизчилар, шунингдек, Қуддусдан қайтаётган зиёратчиларнинг маълумотларига қараганда, Бобил (Миср) султонини ўзига тобе қилмоқ учун Сурияга юришга тайёргарлик кўраётган Темурбек бу мамлакатда ўз номига танга пул зарб этилишини, ўз давлат тамғасини қабул қилиб, ҳар йили бож тўлаб турилишини талаб қилган. Мабодо, Бобил (Миср) султони бу шартларни қабул этишдан бош тортса, Темурбек баҳоргача сабр қилиб, сувга муҳтожлик сезмаслик учун ёмғир ёға бошлаши билан Сурияга қўшин тортишини билдириб, бу мамлакатга элчилар юборганини айтдилар. Қуддуслик мусулмонлар ва сурияликлар бу воқеадан қаттиқ саросимага тушиб қолганликларини сўзлаб бердилар. Элчилар Темурбекнинг ҳарбий юриши ҳақидаги гап-сўзларнинг ростлигига шубҳа билан қарадилар.

19. УЛУҒ МАГИСТРНИНГ ШОМГА ЮРИШИ

Элчилар Родосда турган вақтда Генуядан тўртта савдо кемаси, денгиз флотига тегишли яна икки кема етиб келиб, флот тўғрисида маълумот келтирдилар. Уларнинг сўзларига қараганда, флот ва унинг қўмондонлари турк кўрғонларидан бири бўлган Канделорга бостириб боришган, токи шаҳар аҳолисига Канделор ҳокимидан ёрдам етиб келишига қадар, ўн икки кун давомида уни қамал қилишган. Кемалар билан Канделор қўшинлари ўртасида бўлган жангда флот томонидан бир неча француз ва генуялик ҳалок бўлади. Канделор ҳокими ўн бешта отни ўлжа олади. Шундан кейин кемалар Канделордан қайтиб, Сурия шаҳри Рипули (Триполи)га ҳужум қилади.

Триполи аҳолиси дарё сувига банд ташлаб, кемадагилар соҳилга қадам қўйишлари биланоқ бандни очиб юбордилар. Сув душманларга катта талафот келтиради. Улар ўз

кемаларига қочиб жон сақлашга мажбур бўладилар. Бу воқеадан сўнг флот қўмондонлиги кенгаш чақиради. Кенгаш кўп эшкакли кемаларда Александрияга қараб юришни буюради. Улар шаҳарга яқинлашгач, кўп эшкакли кемалар ҳамда қўмондонликнинг етиб келишини тўққиз кун кутиб туришлари лозим. Бу вақтда кўп эшкакли кемалар флот қўмондонлиги билан бирга Дамашқ бандаргоҳи ҳисобланган ва ундан икки кунлик масофада жойлашган Барутга (Байрутга) ҳужум қиладилар, деган қарорга келади. Шундан кейин карраклар (кемалар) Александрияга қараб йўл олди. Қўмондонлик эса кўп эшкакли кемалар билан Шом шаҳри Барут (Байрут)га²⁷ бостириб кириб, шаҳарга ўт қўйди. Александрияга келган карраклар (кемалар) қўмондонлик ҳамда эшкакли кемаларни тўққиз кун кутадилар. Бироқ, улардан ҳеч бир дарак бўлмайди. Озиқ-овқатлари тугаб, отлари сувсизликдан ўла бошлагач, карраклар (кемалар) Родосга қайтадилар. Бу вақтда элчилар ҳали Родосдан жўнаб кетмаган эдилар. Элчилар Родосда турган вақтларида улуғ Темурбек ҳақида юқоридаги гаплардан бошқа бирон ишончли маълумот ололмагач, Эрон ҳудудидаги Қорабоғ²⁸ деган жойга жўнашга қарор қиладилар. Темурбек қиш ойларини одатда ўша ерда ўтказар эди.

20. РОДОС МАНЗАРАСИ

Родос денгиз бўйидаги текисликка жойлашган, у қадар катта бўлмаган орол-шаҳар. Оролдаги салобатли қалъа эса, қалин тўсиқ ва девор билан алоҳида ўраб олинган. Қалъа ичкарисида яна буржли девор билан ўралган истехком ҳамда улуғ магистр ва унинг рицарларига мўлжалланган сарой бор. Шунингдек, истехком ичкарисида монастырь, ҳашаматли черков беморларни қабул қиладиган шифохона ҳам жойлашган. Рицарлар рухсатсиз ташқарига чиқиб кета олмайдилар. Шаҳар бандаргоҳи ҳам жуда катта ва мустаҳкам девор билан ўраб олинган. Бандаргоҳдан денгизга чиқиш йўлида иккита тўғон бор. Тамали мустаҳкам ишланган ушбу тўғонлар оралиғида ҳам кемалар турадиган бандаргоҳ жойлашган. Тўғонларнинг бирига ўн тўртта тегирмон

қурилган. Шаҳардан ташқарида кўплаб уйлар, лимону апельсин ва бошқа мевали дарахтзорлардан иборат кўркем боғлар кўринади. Оролнинг ва шаҳарнинг аҳолиси юнонлар бўлиб, қарийб ҳаммаси юнонлар динига сифнадилар. Родос — ҳар томонидан келтирилган матолар билан савдо қилинадиган йирик бозор ҳисобланади, чунки Александрия, Куддус, Сурияга борадиган ҳар бир кема Родосга кирмай кетмайди ёки албатта унинг ёнидан ўтади. Туркия ерлари Родосга шу қадар яқинки, кўзга яққол кўриниб турибди. Оролда Родосдан бошқа шаҳар ва қалъалар ҳам бор.

21. РОДОСДАН ЖЎНАШ

31 август, жума куни элчилар Хиос оролига бориш учун кема ёлладилар. Кема соҳиби генуялик мессер Леонардо Гентил деган киши эди. Об-ҳаво ноқулай бўлишига қарамай, Родосдан жўнадик. Родосдан Хиос оролигача бўлган йўл хатарли эди. Ўнг томонда Туркия ерлари бўлиб, кема жуда яқинидан ўтади. Сўл томонда эса аҳоли яшайдиган ёки кимсасиз бир талай ороллар. Бу йўллардан кечаси, айниқса, об-ҳаво бузуқ маҳали юриш жуда хатарли.

Родосдан жўнагач, жума, шанба, якшанба, душанба, сешанба кунлари рўпарадан бемаврид шамол эсиб, кемамиз сарсон-саргардонликда, турк еридаги бир бурунда айланиб сузиб, ўтиб кетолмай юрди.

5 сентябрь, чоршанба куни кемамиз Ланго оролига ёндош келди. Қаршидан шамол эсиб турганлиги туфайли Ланго бандаргоҳига кириб, кун бўйи туриб қолдик. Озиқ-овқат ва ичимлик сув ғамладик. Ланго — Родос ороллари ҳокимиятига қарайди. Ланго шаҳри денгиз соҳилидаги текисликда жойлашган. Оролда кичик қаср кўринади. Шаҳар билан қалъа оралигида денгиз сувидан катта кўл ҳосил бўлган. Кўл суви кўприк остига қадар бориб етган. Кўприкдан эса, қалъага элтадиган ер ости лаҳимиға тушиладиган йўл бор. Шаҳар атрофида кўплаб боғлар, токзорлар ва уйлар кўзга ташланади. Бу ерда оролни ва қасрни бошқарадиган родослик ноиб юзта рицари билан доимий истиқомат қилади.

6 сентябрь, пайшанба куни оролдан жўнадик. Бироқ рўпарадан шамол эсиб турганлиги, кўплаб оролларга дуч келганлигимиз, бунинг устига хатарли турк ерлари яқинидан юрилгани сабабли кемани тез-тез буриб юришга тўғри келди. Шу боис, жуда кам масофа босилди. Чошгоҳда Йиртқич деб аталган бир орол ёнидан ўтаётганимизда шамол кучайиб, кемани қирғоққа шу қадар яқин суриб келдики, элчилар «ҳалок бўламиз», деб таҳликага тушдилар. Кема лангар ташлаб, кун бўйи шу ерда турди. Бу кимсасиз оролда на сув бор, на тоғ.

Эртаси, якшанба куни тушга яқин кема бу ердан чиқиб, кун бўйи кимсасиз ороллар оралаб сузди. Родос оролларига қарашли Каламо деб аталган, аҳоли яшайдиган бир орол ёнидан ўтдик.

Душанба куни эрталаб ҳам кемамиз кечаси келиб тўхтаган жойнинг яқинида турарди. Туш пайтида элчилар Янги Палация деб аталган Туркия шаҳрига яқинлашиб келдилар. Турк султонини енгиб, Туркияни забт этгандан кейин Темурбек шу шаҳарда яшаган²⁹, деб айтишди.

22. БЕРРО

Сешанба куни эрталаб элчилар Родос мулкларидан бўлмиш Берро деб аталган, аҳоли яшайдиган оролга етдилар. Олдиндан шамол эсиб турганлиги туфайли босиб ўтилган масофадан орқага сурилиб кетмаслик учун кема лангар ташлаб, ичимлик сув ғамлаб олинди. Берро оролида шаҳар ва мустаҳкам қилиб қурилган баланд қалъа бўлиб, унинг баъзи жойлари бузилган. Родослик бир рицар орол мутасаддиси эди. Оролда юнонлар истиқомат қилади. Айтишларича, палациялик турклар оролдаги кўп иншоотларни бузиб, зиён етказганлар. Ҳатто шу йилнинг ўзида ҳам оролдагилар ғалла ўримида банд бўлган вақтда Палациядан кемада келган мусулмонлар қора молларни ва одамларни ҳайдаб олиб кетганлар.

Элчилар пайшанба куни бу ердан жўнаб, жума куни Мадреа деб аталган оролга келдилар. Оролда яйлов ва ичимлик сув бор. Шу куни Форно, Татанис деган ороллар ёнидан ўтдик. Татанисда юнонлар истиқомат қилдилар.

Эртаси куни кемамиз турклар яшайдиган Хамо деган катта орол ёнидан ўтди. Микареа деган бошқа бир орол ҳам кўриниб турарди. Аҳолиси бор бу оролга бир аёл киши ҳукмронлик қилади. Оролда эшкакли кемалар, кўплаб экинзор ерлар кўзга ташланади. Шу куни кемамиз яна бир неча катта-кичик ороллар ёнидан ўтди.

15 сентябрь, шанба ва якшанба кунлари ҳам, шамол тинганлигидан кемамиз мазкур ороллар орасидан чиқиб кетолмаган эди. Фақат кечқурун орқа томондан қисқа бир муддат шамол эсди. Элчилар душанба куни эрталаб Туркияга қарашли Кабоханта деган бурунга яқинлашиб келдилар. Бу ердан Хиос ороли кўриниб турарди.

Сешанба куни эрталаб Хиос бандаргоҳига кирдик. Элчилар шу куни соҳилга чиқиб, барча нарсаларини кемадан туширишни буюрдилар.

23. ХИОС. ТУРКИЯДАН КЕЛГАН ХАБАР

Генуяликларга қарашли Хиос ороли ҳам, ундаги шаҳар ҳам мўъжазгина эди, шаҳар денгиз соҳилидаги ясситекисликда жойлашган. Оролнинг икки томонида иккита кўрғон бўлиб, улар боғлар ва токзорлар оғушида эди. Турк ерлари жуда яқиндан кўриниб туради. Оролда қишлоқлар ва қалъалар бор, айланаси бир юз йигирма лига келади. Бундаги айрим дарахтлардан смола (қора сақич) олинади. Шаҳар текисликда жойлашган бўлишига қарамай, тўсиқ девор ва миноралар билан мустаҳкам ўраб олинган. Элчилар оролда бўлган вақтларида Темурбек мағлуб этган турк подшосининг катта ўғли ўлганлиги, бошқа ўғиллари тахт таллашиб, бир-бирларига қарши кураш олиб бораётганликлари ҳақида хабар эшитдилар.

24. БЎРОН

Элчилар Хиосдан зудлик билан жўнаб кетмоқчи эдилар. Бироқ, тайёр кема топилмагани сабабли сешанба, чоршанба, пайшанба, жума, шанба, якшанбадан келгуси якшанбагача, яъни 30 сентябргача шу ерда ушланиб турдилар. Ўша куни мўъжазгина Кастилия кемасини ёлладик.

Кеманинг эгаси генуялик мессер Бокира де Марта деган киши экан. Якшанбада кема ярим тунда бандаргоҳдан чиқиб, елканларни кўтариб йўлга тушди. Орқадан эсган анчагина кучли шамол кеманинг куйруғига келиб уриларди. Тонг ёришганда кема ўнг томондаги турк ерлари ёнида жойлашган Метелла³⁰ деган орол қаршисида эди. Бундан ташқари, элчилар чап томонда жойлашган Пихара ва Антипихара деб аталган ороллар ёнидан ўтдилар. Кечқурун эса туркларга қарашли Биби Марям буруни ёнидан ўтдик. Қоронғи тушгач, шамол кучайиб, елканларни йиртиб денгизга улоқтираёзди, ҳаммаёқ қоп-қоронғи зулмат ичида қолди. Роман деб аталган бўғозга яқин келиб қолган эдик, шамол кучайганлиги ҳамда қоронғи тушганлиги туфайли йўл топишнинг қийинлигидан чўчиб, хўжайин кемани эрталабгача бир жойда айлантириб юргизиб чиқишга қарор қилди. Ярим кечада сердолга бўрон кўтарилиб, тонг отганда кемамиз Туркияга қарашли Марди ороли ёнига келиб қолганлигидан огоҳ бўлдик. Шундан кейин кемачилар елканни ямаш ва бирон дарға ёллаш учун Метеллин оролига боришга қарор қилдилар. Шу вақтгача кема дарғасиз сузиб келмоқда эди. Молленос ва ундан кейин Куарака деб аталган қалъалар ёнидан ўтиб, тушга яқин Метеллин шаҳри бандаргоҳига етдик. Кемачилар бу ерда сешанба, чоршанба, пайшанба ва жума кунлари қолиб, елканни бутладилар, кемани бошқарадиган дарға ёлланди.

25. МЕТЕЛЛИН. МЕТЕЛЛИН ҲОКИМИНИНГ ФАВҚУЛОДДА ОМОН ҚОЛГАНЛИГИ

Метеллин шаҳри денгиз ёқасидаги баланд адирда жойлашган. Шаҳарни икки томондан денгиз ўраб олган ва икки томонида ҳам биттадан кичик кўрфаз бор. Шаҳар кўплаб миноралари бўлган мустаҳкам девор билан муҳофаза қилинган. Девордан ташқарида катта қишлоқ кўриниб турибди. Оролнинг айланаси уч юз мил бўлиб, бағрида кўплаб қалъалар ва қишлоқлар мавжуд. Шаҳар атрофида кўплаб боғ-роғлар ва токзорлар яшнаб турибди. Бағрида катта-катта бинолар, уй ва черковлар қад кўтарган.

Шаҳар аҳолиси, афтидан, илгари жуда тигизликда яшаган. Унинг бир четидаги текисликда, булоқлар ва боғлар ёнида катта саройларнинг харобалари кўзга ташланади. Харобалар ичида тўртбурчак шаклида ўрнатилган қирққа яқин оқ мрамор устунлар қаққайган. Айтишларича, устунлар орасида бир вақтлар шаҳар аҳли йиғинлар ўтказадиган сарой бўлган. Орол аҳолиси юнонлардан иборат. У илгари юнонларга қарашли эди. Ҳозирги пайтда оролнинг хўжайини генуялик Хуан де Каталусдир. Унинг отаси Константинополь императорининг қизига уйланган экан. Хуан де Каталуснинг қандай қилиб оролга бошлиқ бўлиб қолганлиги ҳақида қизиқ гапларни сўзлаб бердилар. Айтишларича, бундан йигирма йиллар муқаддам тунда оролда зилзила содир бўлади. Хуан де Каталус ота-онаси ва икки акаси билан қасрда ухлаб ётган экан. Зилзилада қаср қулаб тушиб, Хуан де Каталусдан бўлак оиланинг барча аъзолари ҳалок бўлибди. Хуан де Каталус эса, ўзи ётган бешикда омон қолибди. Эртаси куни уни қасрдан қуйироқдаги баланд тоғ этагида, тоқзорлар орасидан топиб олишган. Хуан де Каталуснинг бундай омон қолиши мўъжиза эди.

26. ВИЗАНТИЯ ИМПЕРАТОРЛАРИ ОРАСИДАГИ НИЗОЛАР ҲАҚИДА ҲИКОЯ

Элчилар оролга келгач, Константинополнинг бадарға қилинган (бу ҳақда кейинроқ сўзлаймиз) ёш императорини учратдилар. У Метеллин ҳокимининг қизига уйланган бўлиб, кўп вақтини оролда ўтказарди. Қайнота-куёв Константинополнинг ёши улуг императорига тегишли Салоники шаҳрини забт этмоқ учун йўл оладилар. Уларнинг ихтиёрида иккита кўп эшкакли ҳарбий кема ва бешта (бошқа хил) кемалар бор эди. Мазкур ҳарбий юришнинг сабаби қуйидагича: ёш император Туркия султони Мурод (Султон Боязиднинг отаси) ҳузурида яшарди. У Саломбрия деган турк шаҳрида яшаётганида Генуя ҳокими Мозен Бучекате ўнта кўп эшкакли ҳарбий кема билан бу шаҳарга бориб, ёш императорни тутиб, Константинополга олиб

келади. Ва уни тоғаси — Константинополь императори билан яраштириб қўяди. Ярашиш шартига биноан, ёш император Салоникида туриб, шаҳарни идора қилиши лозим эди. Тоға-жиян орасидаги ярашишдан сўнг юз берган келишмовчилик сабаблари хусусида кейинроқ ўз ўрнида сўзлаймиз. Мозен Бучикате уларни яраштирганидан кейин Константинопол императори билан бирга — турк султони Муродга қарши курашда ёрдам сўраб — Франция қироли хузурига жўнайдилар. Кекса император сафардан қайтгунча Константинополда давлатни идора этиш вазифаси ёш императорга топширилади. Кекса император Франциядаги вақтида, Темурбек билан Мурод ораларида (Клавихо воқеаларни чалкаштирган: Амир Темур Муроднинг ўғли султон Боязид билан урушган — М.С.) уруш тайёргарлиги кетаётган бир вазиятда ёш император турк султони билан ўзаро битим тузади. Битимда Мурод (яъни султон Боязид бўлса керак) Темурбек устидан ғалаба қозонган тақдирда Константинополни турк султонига топшириш ҳамда бож тўлаб туриш кўзда тутилган эди. Франция сафаридан қайтган император жиянининг ғаразли ниятларидан огоҳ бўлгач, ундан қаттиқ газабланади ва мамлакатдан чиқиб кетишини талаб қилади. Салоники шаҳрини ундан тортиб олиб, Эскалинес оролини беради. Шундан кейин метеллинлик қайнота билан куёв аввал ваъда қилиб, сўнг берилмаган Салоники шаҳрини зўрлик билан қўлга киритиш учун йўл оладилар. Қайнота миссер Хуан шу оролнинг ҳокими эди. У Мозен Бучикатега махсус кемада элчилар юбориб, куёвига ваъда қилинган Салоники шаҳри эмас, Эскалинес ороли тақдим этилганлиги хабарини етказди. Шу сабабли Александриядан жўнаб кетаётган Мозен Бучикатенинг ўз флоти билан мазкур оролга келиб, Салоникини эгаллашда ўзларига ёрдам беришини сўрайди. Элчилар Метеллин оролида турган пайтда Мозен Бучикатега юборилган кема қайтиб келди. Кема қандай жавоб олиб келганлигини ҳеч ким билолмади. Бучикате ўз флоти билан Родос оролига қайтиб, кейин яна номаълум томонга кетиб қолганлигини била олдилар, холос.

27. МЕТЕЛЛИНДАН ЖЎНАШ. ТРОЯ ХАРОБАЛАРИ

6 октябрь, шанба куни тонг ёришганда елканларни кўтариб, Метеллин бандаргоҳига киришда ўтган йўллардан яна қайта юришга тўғри келди. Элчилар Биби Марям бурнига етиб бориш учун турк ерлари билан Метеллин ороли ўртасида сузиб юриб, якшанба куни охир-оқибатда, унинг орқа тарафига келиб қолганликларини сездилар. Сўл томонда эндиликда кимсасиз бўлган Тенио ороли кўринди. Ундан нарироқдаги аҳолиси бор Нембро ороли эса, Константинополь ҳудудига қарашли эди. Ўша куни қаршидан эсган шамол кечаси билан кучайиб, кемамиз жуда кам йўл босди. Яқиндаги Тенио бандарига кирмоқчи эдик. Бироқ қаршидан эсган шамолга ва оқимнинг зарбига дуч келиб бандаргоҳга кира олмадик. Турк ерлари билан Тенио ороли оралигида лангар ташлаб тўхтадик. Бу ерда бўғозга кираверишда, Роман деб аталган тор ўтиш жойи бор. Романнинг қаршисидаги (ерларда) улуғ Троя³¹ шаҳри барпо этилган эди. Троянинг бинолари, минора ва бошқа иншоотларнинг харобалари, деворларининг узоққа чўзилган излари кўзга ташланади. Бу харобалар ва девор изларидан шаҳарнинг жойлашган ўрни кўриниб турибди. Шаҳар денгиздан бирмунча узоқликдаги текисликдан бошланиб, баланд тоғлар бағрига қадар чўзилган. Шаҳар қолдиқлари, девори изларидан унинг сатхи кўп мил масофани эгаллаганлигини тасаввур этиш мумкин. Шаҳарнинг четида чўққилари баланд улкан тоғ кўринди. Айтишларича, тоғ тепасида Елион деган қаср бўлган. Ҳозир биз турган Троя шаҳри қаршисидаги Тенио ороли ўша даврларда шаҳарнинг кемалар тўхтайдиган бандаргоҳи ҳисобланган. Шоҳ Приам³² шаҳарга ташриф буюрадиган кемаларни кўриқлаш учун Тенио оролига одам жойлаштириб, Тенедон деб аталувчи йирик қалъани қурдирган. Илгари аҳоли яшайдиган мазкур орол ҳозир кимсасиз эди. Кемамиз тўхтаганда зарур ичимлик сув ва ўтин келтириш учун шу оролга қайиқ юборилди. Элчиларнинг вакилларидан баъзилари томоша қилиш мақсадида қайиққа тушиб оролга ўтдилар. Оролда кўпгина тоқзорлар, боғлар, бошқа дарахтлар, булоқлар

ва экинзор ерлар бор эди. Узумлари мазали ва кўп, бу ерда қирғовул ва қуёнларнинг яхшигина овини уюштириш ҳам мумкин. Оролда харобага айланган қалъа ҳам мавжуд. Бу оролнинг кимсасизлиги сабаби шундай: Константинополь императори тахминан икки йиллар бурун ўз ихтиёридаги мазкур оролни турк султони Мурод билан бўлган урушда бир неча кўп эшакли ҳарбий кемалар билан ёрдам берган генуяликларга тақдим этишни ваъда қилади. Бироқ император оролни Венецияга сотиб юборади. Венецияликлар кимсасиз (бу) оролга аҳоли жойлаштириб, шаҳар ва қалъани мустаҳкамлайдилар. Бундан хабар топган генуяликлар: «Орол венецияликларга эмас, бизга тегишли, император урушда ҳамкорлигимиз учун оролни бизга ваъда қилган эди, бинобарин, оролни ҳеч кимга сотиши ҳам, совға қилиши ҳам мумкин эмас», — деб норози бўладилар. Шундан кейин венецияликлар билан генуяликлар ўртасида можаро чиқади. Икки томон ҳам кўп эшакли ҳарбий кема ва бошқа кемалардан иборат катта флот тўплаб, оролнинг катта қисмини вайрон этадилар. Ўртада кўп қурбонлар берилади. Шундан кейин икки томон Венецияга келиб ўзаро битим тузадилар. Битимда шаҳар ва қалъани бузиб ташлаш, ундаги аҳолини кўчириб олиб кетиш, оролга икки томондан ҳам ҳеч ким эгалик қилмаслиги ва аҳоли яшамаслиги шартлари кўзда тутилган эди. Орол шу тарзда кимсасиз ҳолга келтирилади. Венецияликлар билан генуяликлар орасида ҳозиргача давом этиб келаётган ўзаро душманликнинг сабабларидан бири шу эди.

28. ТЕНЕДОСДА ТЎХТАШ. АФОН ТОФИ

Элчилар келаси чоршанба куни бу ердан жўнамоқчи эдилар. Бироқ, пайшанба, жума, шанба ва якшанба кунлари ҳам олдиндан шамол эсиб турганлиги туфайли кемада йўлга тушиш имкони бўлмади. Якшанба куни кечқурун Константинополь томонидан Тенио портига битта савдо кемаси кириб келди. Элчилар юборган кишилар галла ортилган мазкур кеманинг, аслида, Юнонистон худудида жойлашган, аммо турк маъмуриятига қарашли Галиполидан чиқиб, Хиос оролига кетаётганлиги ҳақида

маълумот келтиришди. Галиполида тарқалган ўлат касаллигидан кўп киши нобуд бўлганлигини айтишди. Қаршидан шамол эсиб тургани туфайли кемамиз оролда ўн уч кун туриб қолди. Тенио оролидан чап томонда, Юнонистон худудида жойлашган Монтестон деган жуда баланд тоғ кўринади. Айтишларича, тоғда роҳиблар истиқомат қилдиган монастирь бўлиб, роҳиблар аёл кишини, ит, мушук ва бошқа болалайдиган уй ҳайвонларини монастиргга яқинлаштирмайдилар. Улар гўшт истеъмол этмайдилар. Хуллас, рисоладагидек, ғоят тартибли турмуш кечирадилар. Монастирь жуда бадавлат. Тоғ этагидан монастирь жойлашган баландликкача икки кунлик йўл, дейишди. Гўё тоғда бундан ташқари яна эллик-олтмиш монастирь бўлиб, қарийб барча роҳиблар қора ҳирқа кийиб юрармишлар. Улар гўшт, ёғ, балиқни оғизга олмайдилар, май ичмайдилар, ҳатто қони бор деб балиқни ҳам емас эмишлар. Бу муқаддас тоғда бўлиб, ҳаётни ўз кўзи билан кўрган, ҳозир савдо кемасида кетаётган айрим юнонлар шундай дейишди, кема соҳиби ва тоғда бир неча муддат истиқомат қилган бошқа кишилар ҳам шу ҳақда сўзладилар.

29. ТЕНЕДОСДАН ЖЎНАШ. ДАРДАНЕЛЛА

22 октябрь, чоршанба куни, кучсиз бўлса-да, йўлдош шамол эсгани учун кемамиз елканларини кўтариб ўрнидан жилди. Кема Тенио ороли билан турк ерлари оралиғида жаъми ўн беш кун турди. Чоршанба куни тушга яқин Мамбре деб аталган кимсасиз оролга яқинлашдик. Эртаси, пайшанба куни «қилт» этган шабада ҳам йўқ эди, шу боис кемамиз бу оролдан ўтиб кета олмади, яқиндаги бўғозга ҳам кира олмади. Жума куни кечга яқин орқа томондан шамол туриб, кема Роман бўғозига киришга муваффақ бўлди. Бўғозга кириш йўли эса шу қадар тор эдики, кенглиги саккиз милдан ошмасди. Кираверишда, ўнг қўл томонда турк ерлари кўриниб турибди. Бўғозга киргач, денгиз бўйидаги тепаликда, катта шаҳарнинг қоқ ўртасида баланд қалъа кўринди. Шаҳарнинг тўсиқ девори шикастланган, бир қисми қулаган. Айтишларича, бундан бир ярим йилча муқаддам генуяликлар саккизта кўп эшкакли ҳарбий

кема билан келиб, шаҳарни эгаллаб, уни талон-тарож қилишибди. Қалъа «Охират» деб аталади. Трояни бузиб ташлаш учун келган юнонлар ушбу қалъа олдида ўрдақароргоҳ ташкил этганлар. Юнонлар шаҳар аҳолиси томонидан тўсатдан бўладиган ҳужумлардан ўзларини муҳофаза қилиш, кўшинга ногаҳонда зарба етмаслиги учун қалъа ёнида кетма-кет уч қатор хандақ қазишган. Сўл томонда, Юнонистоннинг қоқ-қуруқ ерида Хетеа деб аталадиган бошқа бир қалъа кўринди. Арман қалъаси қаршисида қурилган бу қалъа денгиз бўйидаги тепаликда қад ростлаган эди. Мазкур қалъалар, назаримда, Роман кўрфазига кириш йўлини кўриқлаш учун қурилганга ўхшайди. Нарироқда, Туркия ерида иккита катта минора кўринди. Унинг атрофида бир неча уйлар бор эди. Бу жой Дюбек деб аталади. Айтишларича, Троя шаҳри Биби Марям бурунидан бошланиб шу ергача, яъни олтмиш мил масофага чўзилган экан. Кечқурун, кун ботгач, элчилар юнонлар ерида, айна денгиз бўйида қад кўтарган Витуперио деган минора ёнига етиб келдилар.

30. ГАЛИПОЛИ

Келаси шанба куни кемамиз қалъали Галиполи шаҳри ёнидан ўтди. Юнон ерларида жойлашган Галиполи Боязиднинг тирик қолган катта ўғли Мукулмон Оғалига (Чалабийга) қарашли эди. Кўп эшқакли ва бошқа кемалардан иборат турк флоти Галиполида туради. Бу ерда катта омборхона ва қарийб қирқтача кўп эшқакли кема турибди. Қалъада катта гарнизон, анча-мунча одам, ғамланган нарсалар бор. Галиполи — юнон ерларидан турклар забт этган биринчи жой. Турклар бу шаҳарни генуяликлар туфайли қўлга киритганлар. Шаҳардан турк ерларигача бўлган масофа ўн милча келади, яъни уч лигадан иборат. Турклар юнонлардан тортиб олган барча ерларини Галиполи шаҳрини таянч қилиб қўлга киритганлар. Бу қалъали шаҳарни қўлдан бериш юнонлардан тортиб олинган барча ерларни бой бериш билан баробар эди. Чунки турк кемалари шу ерда турарди. Яқиндаги турк еридан, зарурат бўлганда, жуда тез ёрдам етиб келиши мумкин. Туркларнинг бутун умид-

ишончи юнонларга таҳдид солиб турган ушбу қалъада эди. Роман бўғозидан то Галиполи шаҳригача бўлган турк ва юнон ерлари оралиғида жуда тор денгиз юзаси ҳосил бўлган. Ундан кейин бу оралиқ бироз кенгайиб боради. Галиполи шаҳридан юқорироқда Саторадо ва Ехамилла деб аталган икки қалъа кўринади. Бу ерлардан қараган кишига турк ерлари баланд адирлар ва тоғлардан иборат бўлиб, юнон ерлари эса экинзорлар билан қопланган текисликдек туюлади кишига. Элчилар кечаси Кинизико деган турк бурунига етиб келдилар. Айтишларича, Темурбек Боязидни тор-мор келтирганда, баъзи ҳарбийлар жангдан қочиб, шу бурунга келиб жон сақлашган эдилар. Улар қазув ишлари олиб бориб, бурунни оролга айлантиришга уринганлар. Эртаси, якшанба куни Мармара деб аталувчи аҳоли яшайдиган бир оролга яқин келдик. Елим, мрамар ва тош тахталарни Константинополга шу оролдан элтишган.

Элчилар шу куни кечқурун Редеа деб аталган император мулки ёнидан ўтдилар. Турк ерлари томонидан Калонимо деган орол, ундан кейин Трилла кўрфази кўринди. Туркиянинг йирик шаҳри Бурсага³³ бораётганлар учун Трилла муҳим савдо ҳудуди эди. Душанба куни эрталаб ҳаво дим, шамол кам бўлгани туфайли кемамиз Бурса яқинида турарди. Сешанба куни қаршидан кучсиз шамол эсиб, кема юнон ерларига яқинлашиб, икки милча берида тўхтади ва лангар ташлади. Бу ердан Константинополга ўн беш мил масофа қолганди. Шу ердан элчилар ўзларига Пера шаҳридан турар-жой ҳозирлашни сўраб, императорга одам юбордилар.

31. ПЕРАГА ҚАЙТИШ

24 октябрь, чоршанба куни қаршидан шамол эсиб, кема бандаргоҳга кира олмади. Элчилар вақт зиклигидан ҳар томонлама пухта ўйлаб, саёҳатни тезроқ давом эттириш мақсадида бор-йўқларини катта қайиққа юклаб, ўзлари ҳам шу қайиққа тушиб, тўхташ учун жой ҳозирлаб қўйилган Пера шаҳрига жўнаб кетдилар.

32. ИМПЕРАТОР ҲУЗУРИДА ҚАБУЛ

28 октябрь, якшанба куни Константинополь императори³⁴ одам юбориб, элчиларни Перадан қайиқда Константинополга олиб келтирди. Константинополда элчиларни бир тўп кишилар махсус шайланган отлар билан кутиб олдилар. Элчилар бу отларга миниб, император саройига йўл олдилар. Улар етиб келганларида император ибодат билан машғул эди. Одам гавжум. Императорнинг ўзи элчиларни ҳурмат-эҳтиром билан кутиб олиб, алоҳида хонага таклиф этди. Император гиламчалар тўшалган кичик бир сўрига чиқиб ўтирди. Гиламчалардан бирининг устига қоплон териси тўшалган ва унга қора матодан зарҳал нақш тикилган ёстиқ қўйилган. Император элчилар билан анча вақт бирга бўлди. Сўнг уларни қароргоҳларига қайтишига рухсат этди ва овчилар ҳозиргина отиб келтиришган катта бир кийикни уларга элтиб беришни буюрди. Императорнинг рафиқаси ҳамда учта кичик ўғли (каттаси саккиз ёшда) унинг ўзи билан бирга эди. Душанба куни император элчилар ҳузурига одам юбориб, (уларнинг) бир кун бурун учрашувда баён этган фикрларига жавоб йўллади.

33. ШАҲАР МАНЗАРАСИ

30 октябрь, сешанба куни элчилар шаҳарни томоша қилиш, муқаддас жойларни, черковни зиёрат этиш ва бошқа диққатга сазовор жойларни бориб кўриш истагини императорга маълум қилдилар. Император никоҳсиз аёлдан ортирган қизининг куёви, генуялик мессер Иларио ва бошқа бир неча яқинларини элчиларга қўшиб, улар истаган барча жойларни кўрсатишни буюрди.

34. ИОАНН (ЯҲЁ ПАЙҒАМБАР) ЧЎҚИНТИРИЛГАН АВЛИЁ ИБОДАТХОНАСИ

Элчиларга биринчи галда Яҳё пайғамбар — Иоанни чўқинтиришган авлиё ибодатхонасини кўрсатдилар. Император саройин яқинига жойлашган бу ибодатхонани Авлиё Иоанн (Тош бино) деб ҳам атайдилар. Черковга кираверишда биринчи эшик тепасида Яҳё пайғамбарнинг терма парчинлар билан жуда тўкис ва моҳирлик билан ишланган

сурати бор. Эшикнинг ён томонида тўрт устунга таянган баланд равоқли айвон бўлиб, черковга шу равоқлар орасидан ўтиб кирилади. Айвоннинг тепа қисми ва деворлари терма нақшлар, тимсоллар билан безакланган. Жуда майда тошлардан ишланган терма тасвирлар орасида соф олтин суви юритилган ҳамда мовий, оқ, яшил, қизил ва бошқа кўплаб рангли бўёқлар билан сирланган турли шакллар, тасвир ва нақшлар ғоят ўткир таассурот қолдиради томошабинда. Айвондан ташқарида уйлар, иморатлар, бостирмалар билан ўралган катта ҳовли бўлиб, ичида сарв дарахлари ўсиб ётибди. Черковга кириш эшиги ёнида усти шийпон билан ёпилган чиройли ҳовуз бор. Ҳовузнинг таги бир хилдаги оқ тоштахта билан ишлаб чиқилган. Черковнинг ўртаси доира шаклида бўлиб, устидаги баланд гумбаз эса тарошланган устунларга таянади. Эшикнинг рўпарасида учта кичик меҳроб, меҳробларда учта тахт. Ўртадагиси бош меҳроб бўлиб, эшиги тилла суви юритилган кумуш билан қопланган. Меҳроблар ва эшиклар олдида тўртта мўъжаз, яшил устун бўлиб, уларга ўзаро кесишган зарҳал кумуш чизиқлар билан сайқал берилган. Чизиқлар орасига рангбаранг усулда турли хил тошлар терилган. Ибодат қилаётган руҳонийнинг кўринмаслиги учун меҳробларнинг эшикларига шойи дарпардалар тутилган, черковнинг юқори қисми рангли терма тошлар билан чиройли қилиб безатилган. Энг юқорисида тангрининг сурати туширилган. Меҳробнинг деворларига қарийб ерга етгунча нафосат билан зеб берилган. Деворнинг энг пастки қисми яшм тоштахталар билан ишланган. Унинг сатхига ҳам ҳар хил ялтироқ яшм тоштахталар ётқизилган. Меҳробнинг атрофига ўймакор курсилар қўйилган. Ҳар икки курси оралигида туфдонлар мавжуд. Ибодатгоҳнинг тозалиги учун қўйилган туфдонлар сариқ мисдан декча шаклида ишланган. Ибодатгоҳда кўплаб кумуш ва шиша чироқдонлар бор. Черковда анчагина муқаддас буюмлар бўлиб, калити императорда сақланади. Шу куни элчиларга авлиё Иоаннинг чап қўлини кўрсатдилар. Елкадан панжагача бўлган бу қўл қуриб қолган, фақат тери билан суякдан иборат. Қўлнинг билак қисми тилла ва асл тошлар билан безатилган. Мазкур черковда Исо пайғамбардан қолган яна

кўп табаррук нарсаларни элчилар шу куни кўра олмадилар. Чунки императорнинг ўзи овга кетган бўлиб, у рафиқасида қолдирган калитлар орасида ўша хужраларнинг калитлари бўлса ҳам, Малика уларни беришни унутган эди. Элчилар ўша хужраларни кейинроқ кўришга муяссар бўлдилар. Бу ҳақда кейинроқ сўзлаймиз. Черков айни чоғда эркаклар монастири ҳам эди. Юқори қаватда роҳиблар овқатландиган жой бўлиб, ўртада оқ мрамор стол. Узунлиги ўттиз қадам келадиган столнинг ён-атрофига кўплаб ёғоч креслолар қўйилган, стол устида йигирма битта оқ тоштахта тартиб билан терилган. Тоштахталар овқат идишларини қўйишга мўлжалланган эди. Бундан ташқари, худди шундай тоштахтадан ишланган яна учта кичик курси. Монастирь ҳовлиси боғ-роғу тоқзорлар, уларнинг ҳаммасини қисқача бўлса-да, тавсифлашнинг иложи йўқ.

35. ПЕРИ НОМЛИ БИБИ МАРЯМ ИБОДАТХОНАСИ. АУДАХО ҲАҚИДАГИ РИВОЯТ

Шу куни элчилар Биби Марям ибодатхонасини томоша қилдилар. Уни Перябелико деб ҳам аташади. Черковга кираверишда катта ҳовли бор. Ҳовлида сарв, ёнғоқ, қайрағоч ва бошқа ҳар хил дарахтлар қулф уриб турибди. Черковнинг бутун сиртида тилло, ҳаворанг ва бошқа ҳар хил бўёқлар билан тўқис ранг-баранг шакл ва тимсоллар ишланган. Черков эшиги сиртига ҳам ҳар хил суратлар чизилган. Жумладан, Биби Марям, унинг бир томонида император, иккинчи томонида императорнинг рафиқаси сурати ишланган. Биби Марям сиймоси пойида ўттизта шаҳар ва қаср номлари юнонча битилган. Айтишларича, бу шаҳар ва қасрлар Роман деб аталган бир император томонидан черковга мулк тариқасида тақдим этилган. Императорнинг ўзи ҳам шу ерга дафн этилган. Черковнинг мазкур шаҳар ва қасрларга эгалик ҳуқуқлари ёзилган, мум ва кўрғошинлар билан муҳрланган пўлат ёрлиқлар мазкур сурат тагига осиб қўйилган. Черковда бешта меҳроб бор. Черковнинг ичи доира шаклда, кенг ва баланд. Унга ўрна-тилган устунлар ва черков саҳни яшм ҳамда ҳар хил

рангдаги тошлар билан қопланган. Бош черков биноси учта кема билан ўралган. Черков ва кемаларнинг устки қисми бир хилда бўлиб, ранг-баранг нақшлар билан безатилган. Черковнинг бир четида, чап тарафда рангли терма тошлардан сайқал берилган сағанада император Роман дафн этилган экан. Айтишларича, сағана илгари олтин билан қопланган ва кўплаб қимматбаҳо тошлар сингдириб, нақш ишланган. Бундан тўқсон йиллар чамаси муқаддам шаҳарни эгаллаган лотинлар бу черковни ҳам талашган. Черковда бошқа бир император дафн этилган яна бир мақбара бўлиб, унга яшм тошдан сайқал берилган. Авлиё Иоаннинг бу ерда сақланаётган бошқа қўли ҳам элчиларга кўрсатилди. Авлиё Иоаннинг тирсакдан панжаларигача бўлган бу ўнг қўли бақувват ва жонлидек эди. Айтишларича, авлиё Иоанн ана шу ўнг қўли бармоғи билан «Бу —худонинг кўзиси!» деб кўрсатганидан кейин, шу ўнг қўл бармоқларидан ташқари бутун танаси қуриб қолган эди. Лекин кўрганимиздек, унинг бутун ўнг қўли бақувват ҳолатда эди. Авлиёнинг қўли юпқа тилла филоф ичига жойланган. Фақат бош бармоғи йўқ эди. Роҳиблар авлиё бош бармоғининг йўқлиги сабабини сўзлаб бердилар. Маъжусийлик ҳукм сурган замонларда Антиохил шаҳрида бир аждаҳо бўлиб, ҳар йили унга бир одамни қурбонлик қилиш расм эди. Шаҳар аҳолиси йиғилиб қуръа ташлар, чек кимга тўғри келса, у фожиавий қисматдан қочиб қутулолмас эди. Бир куни қуръа бир олийҳиммат одамнинг қизига тушади. Қизининг аждаҳога ем бўлишидан қаттиқ қайғуга тушган бу одам шаҳардаги насронийлар черковида истиқомат қилувчи роҳиблар ҳузурига келади. Авлиё Иоанн орқали худо кўплаб қароматлар кўрсатганини эшитганини, авлиёнинг черковда сақланаётган қўлига сиғиниб, қизига нажот истаб илтижо қилмоқчи эканини айтади. Роҳиблар унинг қайғусига ҳамдардлик билдириб, авлиёнинг қўлини унга кўрсатадилар. Мазкур шахс аввал кўрсатган ҳамма қароматларига қўшимча равишда қизини аждаҳодан омон сақлаб қолишини ҳам сўраб, тангрига илтижо қилади. У авлиё қўлига тиз чўкиб, таъзим қилиб, қайғу-ҳасрат билан зор йиғлаб, қўлнинг бош бармоғини тишлаб, узиб олади. Роҳиблар бунни пайқамай қоладилар. Одамлар қизни ажда-

хога топширмоқ учун йиғиладилар. Ҳалиги киши авлиё Иоаннинг бош бармоғини қизни ютмоқ учун оғзини очган аждаҳонинг томоғига ташлаб юборади. Аждаҳо шу заҳоти тил тортмай ўлади. Бу — буюк мўъжиза эди. Шундан кейин бу одам Исо пайғамбар динига ўтади.

Бундан ташқари, черковда узунлиги бир қаричча келадиган кичик бир хочни кўрсатишди. Хоч олтин суви юритилган тагликка ўрнатилганди. Исо пайғамбарнинг чормихга тортилган кичик тасвири тиллага шундай ўйиб ишланган эдики, уни истаганда чиқариб олиш ва яна жойига қўйиш мумкин эди. Айтишларича, мазкур сурат Исо пайғамбар чормихга тортилган ўша қайта тирилтирувчи мўъжизакор ёғочдан ясалган. Ранги қорамтироқ. Константинополь шаҳри асосчиси Констаннинг онаси марҳаматли авлиё Елена мазкур ҳаётбахш ёғочни Қуддуси Шарифдан топиб, асраб-авайлаб Константинополга келтиради ва унга Исо пайғамбар шаклини ўйиб ишлашни буюради. Бундан ташқари, элчиларга марҳаматли авлиё Григорийнинг бус-бутун бузилмай сақланган қоқ жасадини ҳам кўрсатишди. Черковдан ташқарида ажойиб тарихий суратлар сақланадиган тўсиқ жой бор. Жумладан, Исай шажарасини кўрсатувчи сурат ҳам бу ерда ўрин олган. Биби Марям шу шажарадан тарқалган. Мазкур сурат ранг-баранг терма нақшлар билан шу қадар мукамал ишланганки, буни кўрган киши унинг беқиёс санъат асари эканлигига тан беради. Буларнинг ҳаммасини элчиларга черковда истиқомат қилувчи роҳиблар кўрсатдилар. Уларга кўпчилик овқатланадиган катта ва баланд хонани ҳам кўрсатишди. Хона ўртасида узунлиги тўққиз қарич келадиган чеварлик билан ишланган оқ, бироқ вақт ўтиши билан қорайган мрамор стол турарди. Ошхона сатхи ҳам силлиқ мрамор тахталар билан қопланган. Хонанинг четида яна иккита кичик оқ мрамор стол турибди. Ошхона шифти рангдор терма нақшлар билан товланади. Покдомон Биби Марям ва Авлиё Жаброилдан Исо пайғамбарнинг туғилишигача, унинг ўз шоғирлари билан кечирган дарбадарликлари, чормихга тортилганга қадар бўлган бутун табаррук ҳаёти девордаги суратларда терма нақшлар билан ифода этилган. Хонада овқат солинган идишлар қўйишга мўлжалланган

кўплаб тоштахталар алоҳида-алоҳида қилиб териб чиқилган. Монастирда роҳиблар яшайдиган талай уйлар бўлиб, ҳар бир уй олдида боғ, сув, тоқзорлар бор эдики, черковни катта бир шаҳар деб ўйлаш мумкин.

36. АВЛИЁ ИОАНН ЧЕРКОВИ

Шу куни элчиларга авлиё Иоанн черковини кўрсатишди. Бу — ўз мутасаддисига эга эркаклар монастири бўлиб, унда кўплаб роҳиблар истиқомат қилаяптилар. Монастирнинг³⁵ жуда мукамал ишланган салобатли эшигидан катта ҳовлига кирилади. Ундан кейин ибодатхона бошланади. Ибодатхона думалоқ шаклда бўлиб, атрофи учта кема билан қуршаб олинган. Ибодатхона ва кемалар битта гумбаз остида турибди. Черковда етгита меҳроб бор, черков ва кемаларнинг тепа қисми ҳам, деворлари ҳам тарихий воқеаларни акс эттирувчи терма нақшлар билан мукамал безатилган. Гумбаз йигирма тўртта яшил яшм устунга таяниб турибди. Кемалар устидан ибодатхонанинг энг тепасигача кўтариладиган йўлак бор. Бу йўлаклар ёнида ҳам йигирма тўртта яшил яшм устун қад кўтарган. Ибодатхонанинг шифти ва деворлари рангдор парчинлар билан қопланган. Кемалар устидан бошланган йўлак черковнинг энг юқорисигача кўтарилади. Панжаралар ўрнатилиши лозим бўлган жойда эса, митти яшил яшм устунлар саф чеккан. Ибодатхона ташқарисида кичик бутхона кўзга ташланади. Унда Биби Марям сиймоси терма нақшлар билан тасвирланган. Бу мўъжазгина бутхона Биби Марям шарафига қурилган. Бундан ташқари, монастир катта ошхонага эга. Ошхонага оқ мрамор стол қўйилган. Ошхона деворига ҳазратимиз Исо Масих ўз шоғирдлари билан ўтирган Яширин Кеча тасвири ишланган. Мазкур монастирда уйлар, боғлар, ҳовузлар ва бошқа ҳар хил нарсалар бор.

37. ГИППОДРОМ

Эртаси куни элчилар гипподром (ипподром) деб аталган майдонни бориб кўрдилар. Одамлар от устида найзабозлик қиладиган бу жой уч одам қучоғи ҳажмидаги йўғонликка эга, баландлиги икки найза бўйи келадиган

оқ мармар устунлар билан ўралган. Улар жаъми ўттиз еттита, айланасига, кетма-кет ўрнатилган. Фоят катта, оқ мармар меҳварга ўрнатилган бу устунларнинг юқори қисми равоқ билан бир-бирига шундай бирлаштирилганки, тепасида бемалол айланиб юриш мумкин. Устунлар тепасида тишли панжаралар оралаб ўтиладиган йўлак бор. Бу тўсиқларнинг баландлиги одам кўкрагидан келади. Буларнинг ҳаммаси хотин-қизлар, оқсуяк хонимларнинг юқорида туриб гипподромдаги кўнгилочар мусобақаларни томоша қилишларига мўлжаллаб қурилган. Бу устунлардан кейин яна бир қанча устунлар қатори бошланади. Йигирма ёки ўттиз қадам нарида эса, тўрт устунга ўрнатилган сўри кўринади. Унинг устида оқ мармар кресло, атрофига яна ўриндиқлар қўйилган. Сўрида одам бўйи келадиган тўртта оқ мармар ҳайкал турибди. Сўридаги оқ мармар креслога, одатда, императорлар ўтириб, майдондаги ўйинлар ва жанглари томоша қиладилар. Устунлар яқинида устмас-уст қилиб, икки катта мармар тош қўйилган. Уларнинг ҳар бири баландлиги камида бир найза бўйи келади. Тошлар устига тўрт бурчакли тўртта мис бўлаги қўйилган. Мис бўлаклари устида катта бир тош. Тошнинг юқори қисми тобора ингичкалашиб, учи ўткирлашган, баландлиги камида олти найза бўйи келади. Турган жойига маҳкамланмаган, ўткир қиррали бу моҳобатли тош қандай ақл ва куч ёрдами билан юқorigа кўтариб, қимирламайдиган қилиб ўрнатилганлиги кишини ажаблантирмай қолмайди. Тош шу қадар баландда эдики, денгиз томондан у нақ шаҳар устига кўтариб қўйилгандай туюларди. Мазкур устунлар ўз вақтида юз берган қандайдир улуғ бир воқеа муносабати билан қурдирилганлиги ҳақида маълумотлар унинг пойидаги ёзувларда ифодаланган, деб айтишди. Кеч кириб қолгани туфайли элчилар бу юнон-лотин тилидаги ёзувларни ўқини учун қолишни лозим топмадилар. Аввалгиларига нисбатан бирмунча паст бўйли устунлар силсиласи бу ердан яна давом этади. Бу устунларга паҳлавонлар, олийҳиммат шахсларнинг жасоратлари ўйиб битилган. Устунлар оралиғида-учта мис ва бошқа металллардан ишланган илонлар ҳайкали ўрнатилган. Илонлар бир-бирига чирмашиб, айқашиб кетган, оғзини катта очган илон-

ларнинг ҳар бирининг боши алоҳида-алоҳида чиқиб турибди. Айтишларича, илонлар тасвири афсун-қайтариқ ниятида ўрнатилган. Бир вақтлар шаҳарда пайдо бўлган кўплаб илонлар ва бошқа зарар етказувчи махлуқлар одамларни чақиб ўлдирар эдилар. Ўша даврда ҳукмронлик қилган император илонларни юқоридагидек афсун орқали аврашни буюради. Шундан кейин илонлар одамларга зиён етказмайдиган бўлибди.

Майдон беҳад катта, гир-атрофи тобора баланд кўтарилиб борадиган зинапоялар билан ўралган. Оддий фуқаро бу паст-баланд зинапояларда ўтириб, ўйинларни томоша қилади. Зинапоялардан пастда эшиклари ўйин майдонига қараб очиладиган катта бинолар бўлиб, рицарлар курашга чиқиш олдидан ва кейин шу биноларда қурол-аслаҳаларини тақиб-ечинадилар.

38. АВЛИЁ СОФИЯ ИБОДАТХОНАСИ

Шу куни элчилар авлиё София деб аталган ибодатхонани томоша қилишга бордилар. Авлиё София номи юнонча «асл донолик» дегани, яъни худонинг фарзанди мазмунини англатади. Мазкур ибодатхона шу маънода қурилган. Авлиё София шаҳардаги бошқа черковларга нисбатан улуғворроқ, энг эътиборли зиёратгоҳ ва энг кўп ҳуқуқларга эга бўлган ибодатхонадир. Унда калугерлар деб аталадиган руҳонийлар юксак мақомдаги бош ибодатхонада қандай юмушларни бажарсалар, бу ерда ҳам шундай юмушлар билан шуғулланадилар. Бош руҳоний —патриарх ҳам мазкур ибодатхонада хизмат қилади. Юнонлар уни «Марполлит» деб атайдилар.

Ибодатхона олдидаги майдонда тўққизта беҳад даражада улкан ва йўғон оқ мрамор устунлар бўлиб, уларнинг тепасида кўтарма супалар бор. Айтишларича, илгари устунлар тепасида катта маскан қурилган, (унда) патриарх³⁶ ва руҳонийлар йиғилишиб, кенгашлар ўтказганлар. Худди шу майдонда, черков олдида баланд тош устун тепасига мисдан ясалган от ҳайкали ўрнатилган. Ҳайкал шу қадар баҳайбат ва баландки, тўртта катта от жуссасига тўғри келади. От устида бошига товус думига ўхшаш катта жиға

таққан қуролли мис чавандоз ўтирибди. Ногаҳонда йиқилиб кетмаслиги ёки шамолда қулаб тушмаслиги учун от ҳайкалидан ўтказилган темир занжир устунларга келтириб боғланган. От, бир орқа ва бир олдинги оёғи кўтарилган тарзда, бамисоли пастга сакраётгандек, жонли тасвирланган. Чавандоз панжалари ёзиқ ўнг қўлини юқорига кўтариб, чап қўли билан жиловни ҳамда думалоқ тилла шарни ушлаб турибди. От ва чавандоз гавдаси шу қадар улуғвор, тош устунлар шу қадар маҳобатли эдики, ундан ҳайратланмаслик мумкин эмас. Устун тепасидаги бу фаройиб суворий, айтишларича, ўз вақтида туркларга қарши курашда улуғ ва ажойиб жасоратлар кўрсатган император Юстиниан тимсоли эди. Ушбу ибодатхона ва ҳайкал император томонидан бунёд этилган экан. Ибодатхонага кираверишда эшикнинг бир томонида, гумбаз остида тўрт устунли айвон бўлиб, айвон тагида эса, оби-тобида ишланган бой ва ҳашамдор кичик бутхона бор. Бутхона олдида ибодатхонага кириладиган жез қопланган катта, баланд дарвоза. Унинг олдида тик йўлакли кичик ҳовли. Ундан кейинги жез эшикдан кирилгач, шифти ёғочдан ишланган кенг ва яна тик йўлак бошланади. Ундан чап томонда жуда кўркам кенг ҳовли. У кўплаб тоштахталар ҳамда ҳар хил рангдор яшм устунлар билан безатилган. Иккинчи эшикдан кейинги, усти ёпиқ йўлакнинг ўнг томонидан ибодатхона бошланади. Унинг жез қопланган бешта катта ва баланд эшиги бор. Энг катта ва баланд ўрта эшикдан ибодатхонага кирилади. Доира шаклда қурилган черков катталиги, баландлиги, тўқис ва кўркамлиги жиҳатидан, менимча, жаҳонда бемонанд эди. Ибодатхонанинг ўртаси айлана шаклда бўлиб, жуда катта ва кенг уч сира йўлак билан ўралган. Йўлаklar ибодатхона билан ҳам ўзаро қўшилиб кетган. Ибодатхона ҳамда йўлаklarнинг ҳар бири устида очиқ болаҳона бўлиб, ибодатхонанинг бош қисмига қадар бориб етган. Болаҳонадан эрталабки ёки пешинги ибодатни эшитиш, вақтнинг қанча бўлганини билиш мумкин. Бир-бирлари билан тутшиб кетган болаҳоналар яшил яшм тошлар билан безатилган устунларга таяниб турибди. Гумбазлар эса, ибодатхона билан бирга равоқлар устини ҳам бекитган. Ибодатхона ўртаси-

даги гумбаз думалоқ шаклда, ўта баланд бўлиб, унга пастдан туриб қараш жуда қийин. Ибодатхонанинг узунлиги бир юз беш, кенглиги тўқсон уч қадам. Унга ғоят катта ва йўғон яшм тошлар билан сайқал берилган. Бир тиргакдан иккинчисига ўтган улкан ва баланд равоқлар бинонинг ўрта қисмини тутиб турибди. Равоқлар ўн икки яшил яшм устунга таянади. Иккитаси ўнг, иккитаси чап томонда жойлашган тўртта жуда катта устун порфир деб аталган сунъий кукундан ишланган қирмизи ранг билан бўялган. Ибодатхона гумбазига эса, терма нақшлар билан обдан бой безаклар ишланган. Гумбазнинг қоқ марказидаги бош эҳром устида Тангри таолонинг турли рангдор терма парчинлардан зўр маҳорат билан ишланган салобатли тасвири туширилган. Тимсол ифодаланган гумбаз шу қадар баландки, пастдан қараган кишига Тангри таоло тасвири бир одам гавдасидек ва ундан ҳам салобатлироқ бўлиб кўринади. Кўзга қўша кўринади, деганларидек, умуман, тасвир баландликда ишланганлиги сабабли шу қадар улуғвор туюлади кишига. Аслида, шу билан бирга, нақ бир одам гавдаси каби таассурот қолдиради. Ибодатхона саҳнида минбарга ўхшаш қандайдир бир нимарса турибди. Минбар тўртта рангдор яшм тош устунга ўрнатилган. Унинг сирти ҳам ҳар хил рангдор яшм тоштахталар билан қопланган. Минбар соябон билан тамом ўралган. Соябон саккиз рангдор яшм тош устунга таянади. Байрам кунлари минбардан ваъз айтилади, Инжил ўқилади. Ибодатхона йўлаклари ва ён йўлаklar сатҳига йирик рангдор яшм тоштахталар тўшалган. Тоштахталар тамом қорайиб кетган. Буларнинг ҳаммаси ҳар хил нафис суратлар, йирик жимжимадор нақшлар билан ишланган бўлиб, (атрофдан) жуда чиройли кўринади. Арка деворининг бош гумбаз тиргаги бўлган бир қисми жуда чиройли йирик-йирик тошлардан ишланган. Тошларга ҳар хил муносиб шакллар ўйилган. Деворнинг сиртига одам бўйи баландлигида ўйма нақшлар ва тоштахталар билан ишлов берилган. Ундан юқори қисми рангдор парчинлар воситасида жуда бой ва нафис безалган. Ўнг йўлаklar устидаги очиқ айвонлар ибодатхонанинг бош меҳробдан бўлак барча асосий қисмини қоплаган. Буларнинг ҳаммаси томоша қилишга арзийди. Айвонларнинг

кенглиги тўқсон қадамча келади. Ҳамма айвонларнинг айланаси қарийб тўрт юз қадам. Юқори йўлаклар ва уларнинг гумбазлари рангдор парчинлар билан ғоят нафис ва заргарона безатилган. Юқорига кўтарилишингиз билан чап тарафда, йўлакнинг бир деворига ўйиб киритилган катта оқ тоштахта алоҳида кўзга ташланади. Унда табаррук қўлларида Ҳазратимиз Исо пайғамбар тасвирини кўтариб олган соҳибкаромат Биби Марям, иккинчи томонига Исо пайғамбарнинг суратлари ҳеч бир безакларсиз, ўз ҳолича, лекин шу қадар жонли, табиий тасвирланган эдики, гўё тоштахта шу қуйма тасвирлар билан бирга, табиий яралган дейсиз. Айтишларича, мазкур тошни муқаддас жойга қўйиш учун бўлаклар тайёрлаганларида сиртида ана шу ажойиб тасвирни кўриб қоладилар. Бу сеҳрли мўъжизавий ҳолни кўришгач, тошни черковга келтириб ўрнатишган, сабаби — у шаҳарнинг энг бош ибодатхонаси бўлиб қолмоғи керак эди. Тасвир гўёки самовий булутлар қуршовида қолиб, осмон тиниқлашганда бамисоли ҳарир парда ичида ўрнатилгандек кўринарди. Тангри таоло гўё қандайдир ўз руҳий-маънавий қудратини шу тасвирда намоиш этгандай, улуғвор жилоланади. Тасвирнинг поёнида тоат-ибодат қиладиган кичик бутхона ва меҳроб бор. Худди шу черковда элчиларга бир патриарх — бош руҳонийнинг танаси ва суяклари бутун сақланган табаррук ҳоқини кўрсатишди.

Яна элчиларга авлиё Лаврентий танаси ўтда куйдирилган панжара ичини кўрсатишди. Бу ибодатхонада ертўлалар, цистерналар, пастда эса, ажойиб санъат асарлари сақланадиган хоналар, ҳар хил йўсинда қурилган уйлар бор, лекин уларнинг аксар қисми хароба ҳолга келиб қолган. Ундан ташқари, ибодатхонага ёндош ерда қурилган, аммо харобага айлана бошлаган бинолар ҳамда ибодатхонанинг бузилган ва бекитиб ташланган эшиклари ҳам кўзга ташланади. Айтишларича, ибодатхонани шу зайлда айланиб чиқилса, у ўн миллга яқин майдонни эгаллаган экан. Унинг тагида сув тўлдирилган жуда улкан ер ости темир ҳовуз бўлиб, айтишларича, унга юзта кўп эшаккли кема жо бўлар экан. Булардан ташқари, элчилар яна талай ғаройиботларни томоша қилдиларки, буларнинг

хаммасини қисқа қилиб сўзлаб бериш ва тасвирлаш амри-маҳолдир. Мазкур бино шу қадар улугвор ва унда шу қадар ажойиб нарсалар мавжудки, ҳаммасини томоша қилиб улгуриш қийин. Ҳар куни қатнаганда ҳам ҳамиша янги-янги нарсаларни кўравериш мумкин. Бу даргоҳ кўплаб ҳуқуқ ва имтиёзларга эга. Чунончи, жиноятга йўл қўйган, қотиллик, ўғирлик қилган юнон ёки бошқа бирон халқ вакили ушбу ибодатхонага яширинса, уни ҳеч ким у ердан чиқаролмайди.

39. АВЛИЁ ГЕОРГИЙ ЧЕРКОВИ

Уша куни элчилар аввал авлиё Георгий ибодатхонасида ҳам бўлдилар. Биринчи дарвозадан киришингиз билан катта майдонга чиқилади. Майдонда уйлар, боғлар орасида ибодатхона қад кўтарган. Ибодатхона эшигига яқин жойда, ташқарида жуда катта ва чиройли чўқинтириш жоми турибди. Устида саккизта оқ устунга таянган айвон. Устунларга ҳар хил қиёфалар ўйиб ишланган. Ибодатхона биноти жуда баланд бўлиб, бошдан-оёқ ҳар хил парчинлар билан қопланган. Парчинларда тангримиз Исо (Христос)нинг меърожи акс эттирилган. Ибодатхонанинг сатҳи жуда чиройли безатилган, у ҳар хил рангдор яшм тошлар билан қопланган ва бу парчинларга нақшлар чизилган. Ибодатхона деворлари ҳам шу тарзда безатилган. Ибодатхона гумбазининг қоқ ўртасига Тангри таоло тасвири, кириш эшиги тепасига ҳаётбахш хоч тасвирланган. Муқаддас Руҳ ҳаворийларга олов тимсолида намоён бўлганда фаришта булутлар орасидан ҳаётбахш хочни уларга кўрсатиб турган бир вазият парчинлар билан санъаткорона чизилган. Мазкур ибодатхонада шоҳи мато билан ўралган катта яшм мақбарани кўрдик. Унда бир маликанинг хоки бор экан. Кеч кириб қолган эди. Элчилар эртасига, чоршанба куни Константинополнинг Киниги дарвозаси олдида келадилар, уларни бугунги ҳамроҳлари мессер Илария ва императорнинг бошқа яқинлари шаҳар сайлига мўлжалланган отлар билан кутиб оладилар, деб келишилди. Шундан сўнг биз Перадаги тураржойимизга қайтдик. Бошқа ҳамроҳларимиз уй-уйларига жўнадилар.

40. ПЕРАДАГИ НОРОЗИЛИК

Эртаси, чоршанба куни элчилар келишилган вақтда Константинополга келолмадилар. Чунки Перада хатарли вазият юз берган эди. Шу куни эшкакли Венеция кемалари Александрия подшолигига қарши урушдан қайтиб келаётган Мозен Бучикате қўмондонлигидаги кўп эшкакли Генуя кемаларига ҳужум қилиб, уларни Мондон яқинида тормор келтирибди. Тўқнашувда жуда кўп кишилар ҳалок бўлибди. Бучикатенинг жияни Шател Морат, яна баъзи кемалар венецияликлар томонидан асир олинди.

Бу хабардан шаҳарда таҳликали вазият вужудга келган эди. Шу муносабат билан Пера шаҳар маъмурияти шаҳарда истиқомат қилувчи бир қанча венецияликларни тутиб, уларга қарашли кемаларни ҳам қўлга оладилар. Маъмурият элчиларни Трапезундга олиб бораётган кемани ҳам ўз ихтиёрларига олиб, у орқали Перадаги вазият ҳақида хабар йўллайдилар. Элчилар қирол хизматини бажо келтириш учун бошқа кема топишнинг мушкуллиги ҳамда вақт зиклиги туфайли маъмуриятнинг бу ишидан қаттиқ норози бўлдилар. Кейин, келишувга биноан, Константинополга бугун эмас, эртага боришларини мессер Иларияга хабар қилдилар. Шу куни овдан қайтган император ўзи отган тўнғизнинг ярим гўштини элчиларга илинди.

41. ВАЛХЕРНДАГИ БИБИ МАРЯМ ИБОДАТХОНАСИ

Эртаси, 1 ноябрь — пайшанба куни элчилар Константинополга келиб, Киниго дарвозаси олдида уларни кутиб турган мессер Илария ва императорнинг бошқа қариндошлари билан учрашдилар. Биби Марям ибодатхонасини томоша қилмоқ учун отларга миниб жўнадик. Черков шаҳар ичкарасида, илгари императорлар манзилгоҳи бўлган, эндиликда вайронга айланган бир қаср ёнида жойлашган эди. Бир император ўз ўғли томонидан шу қаср ичида асирга олинганлиги туфайли (бу ҳақда кейинроқ сўзлаймиз), кейинчалик қасрни император бузиб ташлаган. Биби Марям черкови илгари императорларнинг ибодатхонаси бўлган. Ибодатхона уч кемадан иборат. Ўртадагиси энг

катта, энг баланд, энг бош кема бўлиб, қолган иккитаси ундан кичикроқ ва пастроқ эди. Уларнинг устидаги очиқ болахона асосий кема тепасигача кўтарилган эди. Бу ибодатхона кемалари баланд яшм тош устунларга ўрнатилган. Устунларнинг пойдевори оқ мрамрдан кўтарилган. Мрамрлар ҳар хил безаклар ва шакллар билан зийнатланган. Кемаларнинг юқори қисми ва деворлари ярмигача рангдор яшм тоштахталар билан қопланган. Тоштахталарга ҳар хил жимжимадор гуллар ва чиройли безаклар туширилган. Бош кеманинг тепаси ёғочдан тўртбурчакли қилиб, тўсинлар ташлаб, томга айланттирилган. Тўртбурчак ва тўсинларга соф олтиндан зарҳал берилган. Ибодатхонанинг кўп жойлари бузилган бўлишига қарамай, юқори қисмининг безаклари, зарҳаллари худди ҳозиргина ишлангандек, кўзни олади. Бош кемада сербезак меҳроб ва минбар бор. Черковнинг бутун безаклари гоят ҳашамдор бўлиб, қимматбаҳо эди. Том усти эса, бутунлай кўрғошин қоплама билан ёпилган.

42. АВЛИЁ ИОАНН ИБОДАТХОНАСИНИНГ ТАБАРРУК АШЁЛАРИ

Элчилар шу куни авлиё Иоанн черковида сақланаётган табаррук ашёларни кўриш учун бордилар. Бу ашёларни калит йўқлиги туфайли аввал кўролмаган эдилар. Элчилар черковга келганларида роҳиблар ридоларини кийиб, жуда кўп машъалалар ва шамларни кўтариб, қўлларида калит билан диний кўшиқ куйлаб, табаррук ашёлар сақланаётган минорага ўхшаш бинога қараб юрдилар. Император амалдорларидан бир киши ҳам элчилар билан бирга эди. Табаррук ашёлар сақланаётган қирмизи сандиқни келтирдилар. Монахлар сандиқни кўтарганича хазин диний кўшиқ куйлаб борардилар. Сандиқни черковнинг ўртасида турган ва шоҳи мато ёпилган баланд тахта устига қўйдилар. Сандиқнинг икки кумуш зулфинига ҳам қулф осилган бўлиб, ҳар икки зулфин устидан оқ мум билан муҳр босилган эди. Сандиқни очиб, иккита олтин суви юритилган

кумуш лаганни олдилар. Бу лаганлар сандиқдан олинадиган табаррук ашёларни қўйиш учун мўлжалланган эди. Кейин сандиқдан бир оқ халта олдилар. Қопнинг оғзи оқ мум билан муҳрланган эди. Муҳрни бузиб, ундан кичкина думалоқ тилла қутичани чиқардилар. Қутича ичида бир бурда нон бор эди. Бу — Хўжамиз Исо Христоснинг пайшанба — Яширин кечада ўз шогирди Иудага «Менга сотқинлик қилишинг эвазига» деган маънода берган нони эди. Иуда нонни ея олмаган эди. Уч бармоқ ҳажмича келадиган бурда нон қизил матога ўралган бўлиб, мато устига қизил мум билан икки бор муҳр урилган эди. Халтадан аввалгисидан кичикроқ яна бир тилла қутини чиқардилар. Ушбу қутича ичига бошқа бир биллур қутича олиб бўлмайдиган қилиб маҳкам ўрнатилган эди. Унда Хўжамиз Исо Христоснинг қони бор эди. Бу — Лонгин найза санчганида Исонинг биқинидан оққан қон эди. Шу халтадан қопқоғи қирғич сингари илма-тешик қилиб, тептекис ёпилган яна бир кичик тилла қутичани чиқардилар. Унда Байрут шаҳрида хочга тортилган бир жухуд бандани масхаралаб уришганда оққан қон сақланарди. Қопдан яна бир биллур қутичани чиқардилар. Қутичанинг оғзи тиқин билан бекитилган ва олтин занжир билан маҳкамланган эди. Унинг ичидаги бир парча қизил матога хочга тортилган пайтда Хўжамиз Исо Христоснинг жухудлар узиб олган соқол толалари ўраб қўйилган эди. Кейин халтадан яна бир қутичани чиқардилар, ичидан эса, Исо хочдан ажратиб олинганда, у ётқизилган тошнинг бир парчаси сақланарди. Яна, сандиқдан узунлиги икки ярим пальма (бир қаричдан ошикроқ) келадиган кумуш қутичани чиқардилар. Олтин суви югуртирилган тўртбурчакли ушбу қутичанинг думалоқ олти жуфт кумуш зулфини бўлиб, уларга олтига муҳр босилган. Қутича қулфланган, кумуш калити ҳам бирга осилиб турарди. Қутичани очиб тилла қопланган тахтачани чиқардилар. Хўжамиз Исо Христосни яралаган Лонгин найзасининг бир парчаси тахтачанинг ўйиқ жойига ёпиштирилган эди. Темир парчасининг узунлиги, чамаси, бир пальма ва икки дюм бўлиб, юпқа ва учи тикандай ёхуд ўқдек ўткир, тутқич дастасида тешик-

чалари бор. Темирнинг тигдек ўткир учиди, гўё Исо Христосни ҳозиргина жароҳатлаганлардек, янги қон юқи бор эди. Тилла қопланган тахтача ўрнатилган темирнинг кенглиги қарийб тўрт сантиметр бўлиб, хира тусда эди. Ундан ташқари, Исо Пилат ҳузурида сўроқ қилинаётганда унинг бошига урилган ҳассанинг бир бўлаги ҳам мазкур тахтачага ўрнатилган. Унинг узунлиги бир ярим пальмадан ошиқроқ, қизғиш тусли. Бу найза ва ҳасса бўлагидан куйроқда бир парча пўкак дасмол қўйилган. Хочга тортилган Исога шу пўкак дасмол билан сирка ва сафро ичирган эканлар. Найза ва ҳасса бўлаги маҳкамланган тахтача сақланаётган ушбу кумуш қутида Исонинг кийими ҳам бор. Пилат аскарлари бу кийимларни талашиб, чек ташлашган. Зиёратчилар узиб олаверганлари сабабли, либос тахлаб, муҳрланиб қўйилган. Фақат бир енг муҳрланмаган ҳолда алоҳида қўйилган. Кийимлар қизил матога тахланган. Енг тугма ўтказишга мўлжаллаб тор қилиб тикилган бўлиб, тирсакка қадар ёриб кесилган. Тўзиган чилвирдан ясалгандек учта тугмаси бор. Енги, тугмалари ва умуман кийимнинг кўриниб турган қисми пуштига мойил тўқ қизил рангда эди. У сидирға қилиб тўқилгандек туюлмасди, балки игна билан тикилгандек кўринарди. Элчиларнинг табаррук буюмларни кўришга бораётганларидан хабар топган шаҳар аҳолиси, таниқли кишилари ҳам улар билан бирга келишиб юм-юм йиғлаб, ибодат қилдилар.

43. ОЛАМПАНОҲ МОНАСТИРИ

Элчилар ўша куни Олампаноҳ монастири деб номланган аёллар монастирини бориб кўрдилар. У ерда узунлиги тўққиз пальма (яъни қарийб бир метр) келадиған турли рангда товланадиган мрамар тошни кўрдилар. Айтишларича, Хўжамиз Исони хочдан олганларида шу тош устига ётқизган эканлар. Исони хочдан олиб, тошга ётқизишаётганда йиғлаган уч Марям ва Авлиё Иоаннинг кўз ёшлари тошга гўё ҳозиргина томгандек туюларди.

44. БИБИ МАРЯМНИНГ МЎЪЖИЗАВИЙ ТИМСОЛИ

Константинополь шаҳрида Биби Марям деб аталган ғоят эъзозланувчи бир черков бор. Бу кичик черковда монахликни бўйнига олган бир неча католик руҳонийлари истиқомат қиладилар. Улар гўшт емайдилар, май ичмайдилар, на сариёғ, на бошқа хил ёғлар, на балиқ истеъмол қиладилар, хуллас, қони бор нарсаларни тановул этмайдилар. Черковнинг ичи рангдор парчинлар билан безатилган. Черковда Биби Марямнинг тимсоли бор. Айтишларича, уни марҳаматли Авлиё Лука ўз қўли билан ишлаган. Биби Марям тимсоли ҳар кун шундай қадар кўплаб кароматлар кўрсатадики, юнонлар уни ғоят қадрлайдилар ва эъзозлаб байрам қиладилар. Тимсол узунлиги энига ва бўйига қарийб олти пальма келадиган тўртбурчак тахтага чизилган. Кумуш қопланган тахта иккита пояга ўрнатилган. Кўпдан-кўп зумрад, зангори ёқут, феруза, марваридлар тахтага ўйиб ўрнатилган. Ҳар сешанбада Биби Марям тимсоли шарафига катта сайил уюштирилади. (Бу ерга) роҳиблар, дарвешлар ва ҳар хил тоифадаги одамлар, яна бошқа черковлардан кўплаб руҳонийлар йиғиладилар. Муайян вақтда Биби Марям тимсоли черковдан майдонга олиб чиқилади. Тимсол туширилган тахта шундай қадар оғирки, уни уч ёки тўрт киши илгаклар билан бир-бирига уланган чарм тасма ёрдамида ўрнидан зўрға кўзгатиб, олиб келиб, майдоннинг ўртасига қўяди. Бутун халойиқ йиғи-сиғи, дод-фарёд солиб ибодат қила бошлайди. Шунда пайт бир кекса киши илгарига чиқиб, тимсол қаршисида ибодат қиладди. Сўнгра чол тимсолни худди енгил бир нарсани кўтаргандек ўрнидан кўзгатиб, бутун намоёниш давомида юқори кўтариб туради, кейин черковга киритиб қўядилар. Айтишларича, бу одамнинг уруғига Худо тимсолни кўтара оладиган сеҳрли куч ато қилган эмиш. Бу одамдан бошқа бирон киши тимсолни кўтара олмайди. Ҳар йили ўтказиладиган айрим байрамларда тимсолни авлиё София черковига зўр тантаналар билан олиб келадилар. Чунки бу ибодатхона халқ орасида катта ҳурмат-эҳтиромга сазовордир.

45. ВИЗАНТИЯ ТАХТИГА ДАЪВОГАРЛАР ВОҚЕАСИ

Константинополдан қувилган императорнинг отаси шу Биби Марям черковига дафн этилган. Шаҳардан ҳайдалган императорнинг салтанатга даъвогарлиги, Константинополь қасрининг бузилиши сабаблари эса қуйидагича: Константинополнинг ҳозирги императори Кирманоли, яъни Кир Мануилдир. Бундан аввал император бўлган акасининг ўғли шу қадар бебош ва қайсар эдики, ҳатто ўз отасига қарши фитна кўзгаганди. Турк султони Муроднинг Темурбек мағлуб этган ўғли ҳам шундай бебош чиққанди. Турк султонининг ўғли билан император Кир Мануилнинг ўғли оталарини тахтдан тушириб, ҳокимиятни ўз қўлларига олиш ниятида тил бириктирадилар. Мурод билан Константинополь императори ҳам ўзаро бирлашиб, ўз ўғилларига қарши қўшин тортиб келиб, уларни ҳозир туркларга қарашли бўлган Галиполи қасрида учратадилар. Қасрни қамал қилган икки ҳукмдор ўғилларни қўлга тушириб, авлодларга ўрнак бўлиши учун уларнинг кўзларини ўйиб олиш, қасрни эса бузиб ташлаш ҳақида ўзаро келишадилар. Ўғилларни қўлга туширишлари биланоқ, қасрни бузиб ташлайдилар. Турк султони ўз ўғлининг кўзини ўйиб олишни буюради. Нариги император эса ўғлига раҳми келиб, кўзини ўйиб олишдан истиҳола қилиб, уни чуқур, қоп-қоронғи зиндонга ташлаб, қиздирилган мўндилар воситасида кўзини нурдан маҳрум қилади. Император бир неча муддатдан сўнг келинига ҳам зиндонга тушиб, эри билан яшашга рухсат беради. Хотини эрининг кўзига қандайдир бир малҳамни қайта-қайта қўйиб боғлайвергач, у биров кўрадиган бўлади. Зиндонда истиқомат қилаётган хотини бир куни катта қавакдан чиқиб келган сувилонни кўриб қолади. Бунини эрига айтади. Эри ўзини сувилон кириб кетган ковак олдига олиб боришни сўрайди. Ўғил сувилоннинг чиқишини пойлаб туриб, уни қўли билан тутиб олиб ўлдиради. Илон ажабтовур катта эди. Сувилонни императорга кўрсатганларида унинг ўғлига жуда раҳми келиб, зиндондан халос этади. Ёруғликка чиққач, бир неча кундан кейин ўғил тагин ғаразли ниятини амалга оширишни ўйлай

бошлайди. Отасини тутиб, бироз муддатга бандиликда ҳам сақлайди. Императорнинг яқинлари уни бир амаллаб озод қиладилар. Император озод бўлиши билан ўғли қочади. Император ўзи маҳбусликда ётган қасрни тезда бузиб ташлайди, зурриёдини меросдан маҳрум этади. Ўлими олдидан эса у салтанатини ҳозир ҳукмронлик қилаётган укаси Кирманолига (Кир Мануилга) қолдиради. Шундан кейин марҳум императорнинг невараси, яъни қайсар ўғилнинг фарзанди Дмитрий подшоҳликка даъвогар бўлиб Кирманолига (Кир Мануилга) қарши исён кўтаради. Пировардида, улар ўзаро келишиб, иккаларини ҳам император деб аташ, навбати билан, ҳозирги император ўлгач Дмитрий император бўлиши, ундан кейин ҳозирги императорнинг ўғли ҳукмронлик қилиши, кейин Дмитрийнинг ўғли император бўлиши ҳақида битим тузадилар. Бироқ, уларнинг иккаласи ҳам, назаримда, бу шартларга риоя этмасалар керак.

46. МУҲАММАД ҚУДУҒИ

Бу шаҳарда Муҳаммад қудуғи деб аталадиган жуда фаройиб бир қудуқ бор. Қудуқ ганж гумбазлар остида, гумбазлар асоси қудуқ ичидан ишлаб чиқилган устунларга ўрнаштирилган. Натижада устунлар устида ўн олтига гумбаз ҳосил бўлган. Қудуқ устидаги гумбазлар, ҳаммаси бўлиб, 490 та ғоят йўғон устунларга таянган. Қудуқда аҳолини таъминлай оладиган даражада мўл сув йиғилади.

47. ШАҲАРНИНГ УМУМИЙ МАНЗАРАСИ

Константинополь йирик шаҳар, мустаҳкам миноралар ҳамда қалнин ва баланд девор билан ўраб олинган. Деворнинг учта буржи бор, ҳар бир бурж ораси олти мил, шаҳарнинг тамом айланаси ўн саккиз мил, яъни олти лигага тўғри келади. Икки томонида денгиз, бир томони қуруқликдан иборат. Қуруқликдаги томоннинг энг тўрида император саройлари жойлашган. Шаҳар катта, айланаси кенг бўлишига қарамай, ҳамма жойида аҳоли яшамайди. Чунки

шаҳар ичкарасида экинзорлар, боғ-роғлар кўкариб турган анча-мунча тепаликлар ва текис майдонлар бор. Боғлар яшнаб турган ерларда асосан оддий кулбалар кўзга ташланади. Шаҳар ичкарасининг кўриниши шундай.

Аҳолининг кўпчилиги шаҳарнинг четида — денгиз бўйида яшайди. Шаҳарнинг денгиз томондаги ҳамда Пера шаҳри рўпарасидаги дарвозалари олдида одам жуда гавжум. Чунки бу жойларга кемалар келиб тўхтади ва юк туширади. Икки шаҳар аҳолиси соҳилларда савдо-сотик қиладилар. Бундан ташқари, Константинополь шаҳрида кўплаб катта бинолар, уйлар, черков ва монастирлар бўлиб, уларнинг аксарияти харобага айланган. Константинополь янгилигида жаҳондаги энг ажойиб шаҳарлардан бири бўлганлиги аниқ сезилиб турибди. Айтишларича, шаҳарда ҳозир ҳам уч мингга яқин катта-кичик черковлар бор. Шаҳар ичида ичимлик сув манбалари бўлган қудуқлар мавжуд. Шаҳарнинг бир қисмида Азиз авлиёлар (Апостоллар)³⁷ черковидан қуйида бузилган кўприкнинг бир қисми кўзга ташланади. Бир водийни иккинчиси билан боғлаб турган ушбу кўприк орқали Пера шаҳри рўпарасидаги боғлар ва кўчаларга сув келтирилган. Саррофлик, яъни пул алмаштириш хизмати бажариладиган кўчаларнинг қоқ ўртасига ғўлалар қўйилган. Бу ғўлалар шаҳар бошқармаси жорий этган тартиб-қоидаларни бузган, масалан, гўшт ёки ғаллани ортиқча нарх билан сотган кишилар бўйнига кийдирилиб, улар кечаю кундуз, қору ёмғир остида кўчада туравердилар. Ҳеч ким жазоланганларга яқин кела олмайди. Шаҳарнинг ташқарисида, Пера қаршисидаги девор билан денгиз оралигида кўплаб уйлар, денгиз орқали келтирилган тижорат моллари сақланадиган омборхоналар бўлиб, ҳар хил моллар билан савдо қилинади. Аввал айтганимдек, Константинополь шаҳрининг икки томони денгизга туташган. Унинг рўпарасида Пера шаҳри. Икки шаҳар оралигида бандаргоҳ бор. Константинополь билан Пера бамисоли бир-бирига юзма-юз турган Севилия ва Триана шаҳарларига ўхшайди. Ҳар икки шаҳар оралигида бандаргоҳ ва кемалар турибди. Юнонлар Константинопольни Ескомболи³⁸ деб атайдилар.

48. ПЕРА МАНЗАРАСИ

Пера мустаҳкам деворлари, яхши ва чиройли уйлари бўлган, аҳолиси гавжум кичик бир шаҳар. Шаҳар генуяликларга қарашли бўлиб, Генуянинг мулки ҳисобланади. Перада генуяликлар ва юнонлар яшайдилар. Пера денгизга шу қадар яқинки, шаҳар девори билан денгиз оралиғига битта кичик савдо кемаси зўрға сиғади. Тўсиқ девор денгиз соҳилидан баландликка кўтарилиб боради, баландликнинг энг юқорисида йирик кўриқчилар минораси бор. Шаҳар ташқарисидаги тепалик минора турган тепаликдан баландроқ кўринади. Турк султони Константинополь ва Пера шаҳарларини қамал қилганда ушбу тепалик унга қароргоҳ бўлган. Шу ердан туриб, тўп отиб, жанг қилишган. Турк султонининг ўзи икки бор келиб, Константинополни денгиз ва қуруқлик тарафдан қамал қилган эди. Бир келганида шаҳар остонасида олти ой туради. Қуруқликда 400 минг аскар, денгизда эса 600 та ҳарбий ва бошқа кемалар бўлишига қарамай, турк кўшини ҳатто шаҳар остонасидаги қишлоқларга ҳам кира олмаганди. Шаҳар, аёнки, туркларнинг бундай катта кўшинига бардош беролмасди. Демак, туркларнинг шаҳарга киролмаганлиги уларнинг дуруст жанг қила олмаганликларини кўрсатади. Пера билан Константинополь оралиғида денгиз шу қадар торки, бир шаҳардан иккинчисигача бу масофа чамаси бир мил, яъни лиганинг учдан бирига тўғри келади. Бу оралиқ масофа икки шаҳар учун кемалар бандаргоҳи сифатида фойдаланилади. Бандаргоҳ кемаларни бўрон ва ҳар хил шамоллардан муҳофаза этади. Агар икки шаҳар яқдил бўлганида, бу бандаргоҳ душман кемалари таҳдидидан муҳофаза этувчи, назаримда, жаҳондаги энг хавф-хатарсиз, энг гўзал ва қулай ҳудуд бўларди. Бандаргоҳ жуда чуқур ва суви тиниқ бўлиб, энг яхши ҳарбий кема ёки савдо кемаси деворга жуда яқинлашиб борса, улардан кўп эшаккли йирик кемалар сингари деворга кўприкча қўйиб, қуруқликка чиқиш мумкин. Бу икки шаҳар турк ерларига жуда яқин бўлиб, Константинополдан Эскотари³⁹ деган турк ери кўриниб туради. Икки шаҳар оралиғида ҳамда турк ерларига қатнайдиغان қайиқларни ҳам кўплаб учратиш мумкин.

Икки шаҳар оралиғидаги денгиз манзараси ярим лига юқорига узайиб бориб, кейин қайрилиб, баланд соҳиллар орасида кўринмай кетади.

Генуяликларнинг Пера шаҳрига эгалик қилишлари бундай бўлган эди. Генуяликлар ҳозир шаҳар жойлашган ерларни бутун бир ҳўкиз терисини кесиб, бир-бирига улаб тайёрланган тасма узунлигида ўлчаб, бир императордан сотиб олган эдилар. Шундан кейин бу ерга шаҳар қурганлар. Шаҳар ёнида иккита девор тикланиб, бу деворлар оралиғида иккита кўрғон бунёд этадилар. Генуяликлар бу қурилишларни ўз истаклари билан эмас, балки мажбурий равишда амалга оширадилар. Шаҳарда, ҳар ҳолда, император бош ҳўкмдор ҳисобланади. Шу сабабли шаҳарликлар император пулини зарб этишлари, шунингдек, император уларнинг устидан ҳўкуқий назоратга ҳам эга бўлиши лозим. Генуяликлар шаҳарни Пера деб номлаган бўлсалар-да, юнонлар уни «Галата» деб атайдилар. Шаҳар қурилмасдан илгари унинг ўрнида бир кўра бўлиб, ҳар куни бу ерда сигирлардан сут соғиб олинар ва сотиш учун шаҳарга жўнатиладди. Юнонлар сутни «гала» дейдилар. Галата — сут кўраси, деган маънони англатади. Шаҳар тахминан 96 йил муқаддам бунёд этилган.

49. АВЛИЁ ФРАНЦИСК ВА АВЛИЁ ПАВЕЛ МОНАСТИРЛАРИ

Перада жуда гўзал иншоотлари бўлган иккита монастырь бор. Элчилар Авлиё Павел ва Авлиё Франциск ибодатхоналарини кўздан кечирдилар. Авлиё Франциск ибодатхонаси ҳар хил зийнатлар билан безатилган ва яхши қурилган. Ибодатхонада сақланган кўплаб табаррук буюмларни кўрсатдилар. Хусусан, чиройли безатилган биллур қутини бизга намойиш этдилар. Зарҳал кумуш пояга ўрнатилган бу қутида Авлиё Андрей ва шуҳратли Авлиё Николайнинг суяклари ҳамда марҳаматли авлиё Франциск либосининг бир бўлаги сақланади. Бундан ташқари, кумуш билан сайқалланган бошқа бир биллур қутичани ҳам кўрдик. Унда Авлиё Екатерина жасадининг биқин устухонлари қўйилган эди. Элчилар зарҳал, кумуш, нодир тош

ва марваридлар билан сайқал берилган яна бир биллур қутини томоша қилдилар. Мазкур қутида Авлиё Людовик Фарангий ҳамда геноуялик Авлиё Си суяклари сақланади. Бундан ташқари, элчилар, Авлиё Бегуноҳ суяклари жойланган безакли қутини ҳам кўрдилар. Авлиё Пантелеймонинг қўл суяги ҳам кўрсатилди. Авлиё Мария Магдалина ва Авлиё Лука Инжилшуноснинг қўл суяқларини, ўн бир минг бокирадан қолган учта бош суякни ҳамда Авлиё Игнатнинг муқаддас Биби Марямга бахшида этилган суягини кўрсатдилар. Стефан Илкжабрдийданинг кумуш, тош ва марваридлар билан безатилган ўнг қўлини кўрсатдилар. Шунингдек, Авлиё Аннанинг бежирим безатилган ўнг қўлини ҳам назаримизга раво кўришди. Қўлнинг бир кичик бармоғи йўқ эди. Айтишларича, Константинополь императори бу бармоқни ўз табаррук нарсаларига қўшган экан. Шу муносабат билан орада жанжалли даъволашувлар бўлиб ўтади. Тош ва марваридлар билан безатилган зарҳал кумуш хочни ҳам намойиш этишди. Хочнинг ўртасига ҳаётбахш табаррук ёғочдан ясалган кичик хоч ўйиб ўрнатилган эди. Ниҳоятда чеварлик билан сайқал берилган биллур қутичани ҳам кўрдик. Унда шарафли Авлиё Василийнинг битта суяги бор. Яна бир йирик марварид ва кўплаб тошлар билан жило берилган хочга ҳар хил авлиёларнинг суяклари ўйиб ўрнатилган эди. Мўл-кўл безаклар билан сайқалланган биллур қутичада бир кумуш қўл бўлиб, бу қўл икки бармоғи билан Авлиё Лаврентийнинг суяқларини кўтариб ушлаб турганди. Кумуш билан қопланган қопда марҳаматли Авлиё Иоаннинг, Авлиё Дионисий ва бошқа кўпгина авлиёларнинг тана суяклари сақланади. Лотинлар Константинополни забт этганда авлиёларнинг тана суяклари мазкур монастырь ихтиёрига ўтиб қолган эди. Юнонлар Патриархи табаррук нарсаларни қайтаришни талаб қилади. Орада жанжаллар бўлиб ўтади. Элчиларга ранг-баранг черков кийимларини, товоқ ва хочларни кўрсатишди. Венгрия қироли билан иттифоқ бўлиб, юриш қилган Француз армияси мағлубиятга учрагач, турклар томонидан асир олинган улуғ француз маршали шу монастырнинг бош меҳроби рўпарасига дафн этилган. Асир тушганларни озод қилиш учун пул тўланса-

да, турклар буйруғи билан заҳарлаб ўлдирилган сеньор де Трусси ва бошқа кўплаб рицарлар Авлиё Павел монастирига дафн этилган.

50. ЖЎНАШГА ТАЙЁРГАРЛИК

Элчилар Перага чоршанба куни келишиб, то 13 ноябрь, сешанбага қадар ушланиб қолишди, улар Трапезундга жўнаш учун биронта ҳам кема тополмадилар. Қиш яқинлашмоқда эди. Катта денгизда⁴⁰ эса қишда сафар қилиш ўта хатарли. Шу сабабдан, кечикмасдан жўнаш учун генуялик мессер Никола Сокатонинг кўп эшкакли кичик бир кемасини ижарага олиб, жиҳозлаб, сафарга ҳозирлик кўрдилар. Матрослар ёллаш, ҳамма зарур нарсаларни тахт қилиб, сешанба куни кемани денгизга чиқариш, елканларни кўтариб сафарни давом эттириш тўғрисида кўрсатма беришди. Бироқ, матрослар ёллаш имкони бўлмагани ва яна бир қанча бошқа зарур нарсаларнинг тайёр эмаслиги сабабли ўша куни жўнай олмадик.

51. ПЕРАДАН ЖЎНАШ

14 ноябрь, чоршанба куни ибодат пайтида, очиқ ҳавода кема елканларини кўтариб йўлга тушдик. Катта денгизга (Қора денгизга) чиқиладиган тор йўлакдан юриб, соат учга яқин юнонлар ерида жойлашган Трапеа деб аталган минора ёнига келдик. Кемага сув ғамлаб олиш учун шу яқиндаги бандаргоҳга кирдик. Овқатланиб бўлгач, тушдан кейин йўлга чиқдик. Бироз юрилгач, юнон Гироли ва турк Гироли деб аталган икки қалъа ёнидан ўтдик. Қалъаларнинг бири — Юнонистон, иккинчиси — Туркия ерида эди. Юнон қалъаси харобага айланган ва кимсасиз бўлиб, турк қалъасида эса аҳоли яшарди. Бу икки қалъа оралиғида, денгиз ичида минора қад кўтарган. Турк қалъаси пойидаги қоя устида ҳам минора бор. Қалъадан ушбу минорага қадар девор тортилган. Илгари икки минора оралиғига занжир тортилган эди. Бу ерлар юнонлар тасарруфида бўлган вақтда қурилган мазкур қалъа ва миноралар шаҳарга ҳамда денгиз бўғозига кириш йўлини қўриқлашга мўлжалланган эди.

Катта денгиздан юриб, Пера ва Константинополга бораётган ёки Катта денгизга чиқмоқчи бўлган кемалар йўли миноралар орасига тутилган занжир билан тўсилиб, бож тўламагунча қўйиб юборилмас эди. Кечга яқин Катта денгиз (Қора денгиз) бошланадиган жойга келиб етдик. Қоронғи туша бошлагани учун эрталабгача шу ерда тўхтадик. Бўғоз жуда тор, ўнг тарафда турк ерлари, чап томонда юнон ерлари, ҳар иккала томонда ҳам денгиз соҳилида кўплаб черков ва харобага айланган бинолар бор эди.

Ярим тунга яқин бўғоздан чиқиб, Катта денгизга (Қора денгизга) кирдик. Йўлимиз турк соҳиллари бўйлаб ўтарди. Елканларни кўтариб, очиқ ҳавода сузиб бораётганимизда тунги соат учларда елкан боғланадиган кўндаланг ёғоч — рея синиб қолди. Эшкаклар ёрдамида қирғоққа яқинлашиб, реяни тузатиб олдик. Кун пешиндан оққач, бу ердан жўнаб, турк ерида, баланд қоя устида қурилган Секелло деб аталган кичик қалъа ёнидан ўтдик. Қалъа атрофи, торгина бир кириш йўлини ҳисобга олмаганда, денгиз билан ўралган эди. Биби Марям шаънига айтиладиган «Салом, Биби Марям!» — деган мусиқий ибодат бошланган вақтда Генуяга қарашли Финогея деб аталган кичик оролнинг бандаргоҳига етиб келдик.

Тан (Азов) денгизидан қайтаётган Венециянинг савдо кемалари Венеция билан Генуя ўртасидаги урушдан беҳабар эди. Пера шаҳрининг маъмурияти қуролланган икки кемани денгизга чиқариб, Венеция кемаларининг йўлини пойлаб, улар келиб етиши биланоқ асир олишни буюрди. Генуянинг ушбу кемаларидан бири Финогия ороли бандаргоҳида кечаси билан турди.

52. ФИНОГИЯ ОРОЛИ. БЎРОН КЕМАНИ ЯКСОН ҚИЛАДИ. КАРПИ КЎРФАЗИ

Эртаси, жума куни Финогия бандаргоҳидан жўнамоқчи эдик. Бироқ, рўпарадан шамол эсиб, ўша пойлоқчи кема яқинида туришга тўғри келди. Финогия — кимсасиз кичик орол. Унда бутун орол ҳажмига тенг даражада катта қалъа қад ростлаб турибди. Оролдан Туркия ерларигача бор-йўғи икки мил масофа бор. Финогия бандаргоҳи нотинч бўл-

ганлиги сабабли бу ердан олти мил наридаги Карпи бандаргоҳига боришга қарор қилдик. Карпида Венеция кемаларига пойлоқчилик қилаётган бошқа кема турарди. Кемамиз дарғаси Карпига боргандан кўра шу ерда туриб, кейин сафарни давом эттирган яхшироқ, деб айтди. У кемани жойидан кўзгатиб, бандаргоҳнинг ичкарироғига киришни буюрди. Ярим тунга яқин қаршидан эсанг шамол кучайиб, денгиз тўлқинлана бошлади. Дарға ҳозирги жойимизга қараганда пойлоқчи кема панасида туриш хавфсизроқ деб ўйлаб, лангарни кўтариб, эшкаклар ёрдамида пойлоқчи кема ёнига яқинлашмоқчи бўлди. Бироқ, шамол жуда кучайиб, тўлқинлар янада қутурди. Шу сабабли кемамиз пойлоқчи кемага яқинлаша олмади. Аввалги ўрнимизга қайтишнинг ҳам иложи йўқ эди. Пойлоқчи кемага яқинлашишнинг ҳам, бандаргоҳга қайтишнинг ҳам иложи бўлмагач, иккита лангар ташладик. Бу орада бўрон кучайиб, лангарлар таранг тортилиб, тўлқин кемани қояга сурди. Бироқ тангрининг марҳамати билан, лангарлардан бири сув остида илиниб қолиб, кема қояга урилмай қайтди. Мабодо, кема қояга урилганда, шубҳасиз, чилпарчин бўларди. Ташланган жойида турган иккинчи лангарни сувдан кўтардик. Бўрон шу қадар ваҳимали даражада кучайдики, тирик қолишдан умид узиб, ўзимизни Яратганнинг ихтиёрига бутунлай топширдик. Тўлқинлар шиддат билан баландга кўтарилар, кеманинг бир четига урилиб, иккинчи томонига ошиб ўтарди. Кема писта пўчоғидек у ёқдан-бу ёққа отилавериб, охир-оқибатда, тешилди ва ичига тизиллаб сув кира бошлади. Буларнинг ҳаммаси кўз очиб юмгунча, шу қадар тез содир бўлдики, Худойимнинг паноҳидан ўзга илинжимиз қолмаган эди. Кун ёруғ бўлганда ҳам, елканларни кўтариб, қуруқлик томон сузиб борган бўлардик. Зим-зиё зулматда эса қаерда турганимизни ҳам билмасдик. Шу орада турган пойлоқчи кеманинг компаньоси — кеманинг бир қисми бўронда ажралиб кетиб, бизнинг кемамиз томон оқиб кела бошлади. Аммо Худо бир асради шекилли, кампаньо кемага урилмай ўтиб кетди. Бир неча вақтдан сўнг пойлоқчи кеманинг лангарлари узилиб кетди. Тўлқин кемани орол томонга, қуруқликка суриб кетди. Тонг арафасида кеманинг бутунлай

бурди кетиб, ундан деярли ҳеч нарса қолмаганди. Пойлоқчи кеманинг одамлари кемадаги қайиқларга тушиб, қутулиб қолдилар, аммо кеманинг бор бисоти барбод бўлган эди. Пойлоқчи кеманинг мачтаси, тумшугидаги елкан ўрнатиладиган ёғочи ажралиб, бизнинг кемамиз томон сузиб кела бошлади. Тангрининг марҳамати, Биби Марямнинг руҳлари қўллаб кемамиз у кеманинг бўлақларидан омон қолди, бирон зиён-заҳмат етмади. Кемамизга тешикдан бурқираб сув кирар, сувни қанчалик чиқариб ташлашимизга қарамай, аҳвол ҳалоқатли эди. Бўрон билан олишув шу тарзда, тонггача давом этди. Эрталаб шамол йўлини ўзгартирди. Туркияга сузиб бориш имкони туғилди. Одамларимизнинг тинка-мадориқуриган, елкан боғланадиган ёғочни қўзғатишга ҳам ҳоллари йўқ эди. Улар ўлимни ҳам пайқамайдиган даражада қарахт эдилар. Елканларни кўтариб, шанба куни эрталаб, турклар ерига сузиб келдик. Чилпарчин бўлган пойлоқчи кемадан қутулиб қолган кишилар ажабланишди, улар бизнинг кемамизни ҳам денгиз ўз қаърига ютиб, одамлари ҳалок бўлди, деб ўйлаган эканлар. Шу боис, кейинчалик, кемамиз елкан кўтарганини кўриб, ҳайратда қолганликларини сўзладилар. Улар элчилар кемаси ва ундаги одамларни Худо ўз паноҳида асрабди, деб ибодат қилибдилар. Турк ерига етиб келгач, кемадаги одамларнинг ҳаммаси ўзларини сувга отиб, денгизга тутқунликдан халос бўлдилар ва қуруқликка чиқиб олдилар. Элчилар қирол инъом этган барча нарсаларни кемадан битта қолдирмай қуруқликка олиб чиқишга киришиб кетишди...

Кемамиз соҳилла турганда тўлқинлар уни чайқатиб, дам-бадам орқага суриб кетарди. Зарб билан урилаётган тўлқинларнинг ўрқачида кема чайқала-чайқала қуруқликка ҳар гал яқинлашганида ундаги юкларни қирғоққа бот-бот улоқтириб турдик. Қирол йўллаган ҳамма нарса шу тарзда асраб қолинди. Кўп ўтмай кема хароб бўлди. Кемадан туширилган нарсаларни тепа қилиб, бир жойга уйдик. Буни кўрган кема капитани «Агар турклар хабар топсалар, тўпланган нарсаларни ўз подшоҳларига олиб кетишлари мумкин», — деб айтди. Шу пайт турклар етиб келиб, бизнинг кемамизни суриштира бошладилар. «Булар Перадан

келаётганда кеча бўронда ҳалокатга учраган кемадан омон қолган гонуяликлар, — деб тушунтиришди уларга. — Нарсаларини Карпида турган кемага олиб боришлари керак, мабодо отлар топиб берсаларингиз, кира ҳақини тўлайдилар». Турклар бугун қишлоққа бориб, эртага шу пайтда отлар олиб келишга ваъда бердилар.

Эртаси куни турклар кўпчилик бўлиб отлар билан келишиб, элчилар ва уларнинг юкларини элтиб бердилар. Иккинчи пойлоқчи кема ҳам шу ерда турарди. Элчилар бандаргоҳда турган ушбу кеманинг эгаси мессер Амброзио билан учрашиб, унга бўрондан қандай омон қолганликларини, пойлоқчи кема қай тарзда ҳалокатга учраганини сўзлаб бердилар.

Амброзио элчиларни илтифот билан қарши олиб, Кастилия қироли хизматини бажо келтиришга тайёр эканини билдирди. Кемасини элчилар ўз кемаларидек кўриб, бемалол жойлашиб олишларини, барча нарсаларини чиқариб қўйишларини, уларнинг нарсаларини даҳлсиз сақлашни ўз зиммасига олишни айтди. Ўша ерлик туркларга: «Булар бўронда яксон бўлган кеманинг одамлари, деб тушунтираман», — деди. Биз билан бирга кетаётган Темурбек элчисига насронийлар кийимини кийдириб, бу киши ҳам Пера шаҳридан, деб айтдилар. Негаки, турклар мабодо сезиб қолганларида уни ўлдирар, бошқа элчилар ҳаёти ҳам хавф остида қоларди. Барча нарсаларни чиқариб, кемага юклаб бўлганларидан кейин элчилар Тангрининг улўф марҳамати, илоҳий каромати туфайли омон қолганликларини янада чуқурроқ англадилар. Кема эгаси ва матросларнинг айтишларига қараганда, улар ўн икки йиллик хизматлари мобайнида ҳеч қачон бундай бўронга дуч келмаган эканлар. Тангрининг яна бир каромати шу бўлдики, ўзимиз омон қолдик ва қирол йўллаган нарсалар ҳам асраб қолинди. Элчилар на турклар ва на матрослар томонидан талонга учрадилар. Турк ерларидан бошқа жойга тушиб қолганларида шундай хавф-хатарга дуч келишлари мумкин эди. Яратганнинг яна бир марҳамати шу бўлдики, элчилар ҳалокат ёқасида ёлғиз об-ҳавонинг яхшиланишини кутиб, келаси сешанбагача турдилар. Шу куни подшоҳ мулозимларидан бўлмиш бир турк элчилар ҳузурига келди,

у турк ерларидан газмол ва бошқа нарсаларни олиб ўтаётганимиз учун бож тўлашимиз зарурлигини айтиб, ўзига бирон нарса беришимизни талаб қилди. Турклар бизнинг генуялик ҳам, пералик ҳам эмаслигимизни сезганларидан кейин шундай талаб билан келган эдилар. Мабодо, улар бизнинг кимлигимизни куруқликда пайқанганларида қўйиб юбормасдилар. Шу сабабдан ўша куни кечқурун зудлик билан елканларни кўтариб, бу ердан жўнадик. Пера шахрига имкон қадар тезроқ қайтишимиз зарур эди.

53. ПЕРАГА ҚАЙТИШ. ҚОРА ДЕНГИЗДАГИ ХАВФ-ХАТАРЛАР. ПЕРАДА ҚИШЛОВ

22 ноябрь, пайшанба куни Пера шахрига етиб келдик. Элчилар кема хизматчиларига бор юкларини шаҳарга элтиб беришни буюрдилар. Перага қайтганимизни кўрган танишлар бошимиздан кечган бўроннинг қандай шиддатли бўлганини эслаб: «Элчилар омон қолганининг ўзи бир мўъжиза», — деб таажжубланишардилар. Биз ошиғич йўлга тушмоқчи эдик. Бироқ, қиш бошланиб қолганлиги сабабли, Катта денгиз (Қора денгиз) бўйлаб сузишга журъат эта оладиган кемани тополмадик. Трапезундга бориш учун юк ортган кемалар ҳам йўлга чиқмай қўйган, ҳатто бундан аввал жўнаб кетган кемалар ҳам март ойигача қишлаш учун Перага қайтиб кела бошлаган эдилар.

Катта денгиз (Қора денгиз) тўгарак шаклда бўлиб, айланаси қарийб уч минг мил келади. Пера яқинидаги бўғоздан бошқа Катта денгизга (Қора денгизга) кирадиган ҳам, чиқадиган ҳам йўл йўқ. Денгиз ҳамма тарафдан баҳайбат, юксак тоғлар билан қуршаб олинган бўлиб, сув ёйилиб турадиган текис соҳиллари йўқ. Кўплаб катта дарёлар келиб қўйилганлиги туфайли денгиз ҳамиша жунбушга келиб, тўлқинланиб туради. Бўғозга оқиб кирган сув ўртада гирдобла қолади, оқиб келаётган бошқа сувлар атрофида айлана бошлайди. Қаттиқ шамол турганда денгиз қайнаб-тошиб, тўлқинланиб, бўрон бошланади. Айниқса, шимол томондан шамол эсганда ва шимоли-ғарб тарафдан эсувчи маэстро, деб аталган кучли шамол турганда, шундай

ҳол юз беради. Чунки маэстро шамоли денгизнинг кўндалангига қараб эсади. Бундай шамолнинг хавфли томони шундаки, бўғозга яқинлашиб келаётган кема манзилни аниқ кўра олмай қолади. Шу боисдан, бўғозга кира олмай саёз жойда қум ёки лойга ўтириб қолиб, ҳалокатга учрайди. Бундай воқеалар неча марталаб содир бўлган. Кемадагилар бўғозга кириш йўлини кўра олган тақдирда ҳам юқоридаги шимолий ёки маэстро шамолларидан бири кўтарилиб ва кўндалангига эсиб, кемани қирғоққа келтириб уради. Кафадан⁴¹ йўлга чиққан бир кема шу тарзда ҳалокатга учради. Ана шу вақтда Венециянинг олти кемаси улуғ Константинополь шаҳрига келди. Улар Тан⁴² (Азов) денгиздан қайтаётган барча кемаларини бошлаб кетиш учун келгандилар. «Бандаргоҳ менга тегишли, мен венецияликлар билан ҳам, генуяликлар билан ҳам тинч-тотув яшайман, — деди император кема эгаларига. — (Талаб қиламан) икки давлат кемалари бир-бирларига зиён етказмасликлари лозим». Император кемаларни бандаргоҳга киритишга рухсат этди. Венецияликлар билан генуяликлар ўзаро муваққат битим туздилар. Шундан сўнг Венеция кемалари бандаргоҳга кирди. Элчилар Перада қишни ўтказишлари лозим эди. Биз ўн тўққиз ўриндиқли кемадан бошқа қулайроқ кема топа олмадик. Кемани жиҳозлаш анча қимматга тушар эди. Начора, биз уни сафарга тайёрлашни буюрдик. Кема мутасаддилари — пизалик мессер Николао билан венециялик мессер Лоренцо кемани март ойида йўлга чиқишга мўлжаллаб, тахт қилиб қўйдилар. Темурбек қишлаган жойидан қўзғалмасидан туриб, тезроқ йўлга чиқишга шошилдик. Элчилар тушган кема бу йил кемалар қатнови бошланиши билан Катта денгизга (Қора денгизга) сафарга чиққан биринчи кема эди.

54. ҚОРА ДЕНГИЗДА СУЗИШ

1404 йил 20 март, пайшанба куни кема тайёр бўлиб, кечки ибодат пайтида йўлга чиқдик. Темурбек давлатпаноҳ қиролимиз ҳузурига йўллаган элчи ҳам биз билан бирга эди. Перадан чамаси бир неча мил масофада жойлашган устунлар қошига келиб тўхтадик. Бу ерда ичимлик сув

ғамлаб олишимиз керак эди. Жума куни у ердан жўнаб, тушки ибодат пайтида Катта денгизга (Қора денгизга) чиқиб олдик. Об-ҳаво очиқ эди. Кечки ибодат маҳалида Секел қалъасига етиб бордик. Кечаси ўша ерда туриб қолдик. Вақт ярим кечадан ўтганда у ердан жўнадик. Аввалги кема ҳалокатга учраган Финогия деган жойга кечки ибодат пайтида етиб келдик. Лекин бу ерда тўхташни маъқул топмай юришда давом этдик. Эртасига, кечки ибодат маҳалида Туркиядан оқиб чиқадиган бир дарёга етдик. Дарё ўзанига кириб, тунни шу ерда ўтказмоқчи эдик, бироқ дарё саёз экан. Тун сокин бўлгани учун бандаргоҳдан нарида турдик.

55. ПОНТОРАКИЯ

Якшанба куни Понторакия деган бандаргоҳ-шаҳарга кечки ибодат пайтида келиб тўхтадик. Шаҳар турк султонининг катта ўғли Мисал Маталабий⁴³ тасарруфида эди.

Рўпарадан шамол турганлиги сабабли эртаси, душанба куни ҳам шу ерда қолдик. Понторакия шундайгина денгиз бўйида, қоялар устига қурилган шаҳар, энг тепасида жуда мустаҳкам қалъа бор. Шаҳарда аҳоли оз. Уларнинг ҳам кўпчилиги юнонлар бўлиб, турклар озчиликни ташкил этади. Шаҳар аввал Константинополь императори тасарруфида бўлган. Айтишларича, император шаҳарни ўттиз йилча бурун Мисал Маталабийнинг отасига неча минг ҳамдир дукатга сотган экан. Понторакия ғоят бадавлат ва зўр бандаргоҳ бўлганлигидан бу томонларда жуда машҳур шаҳар ҳисобланади. Шаҳар қурилган жой Ракия деб аталган. Шаҳарни Понто деган император⁴⁴ бунёд этганлиги учун унинг номи билан Понторакия деб атала бошлаган⁴⁵.

Эртасига, 25 март — сешанба куни элчилар бу ердан чиқиб, кечки ибодат пайтида денгиз бўйидаги Рио деб аталган кимсасиз турк қалъаси қаршисига келдилар. Қалъа остонасида кемалар бандаргоҳи мавжуд. «Кемада юрти-мизга бирон зиён етказиш ниятидаги одамлар келди-микин», — деб ўйлаб қирғоққа кўпгина турклар йиғилган эдилар. Шу сабабдан бандаргоҳга кирмадик. Бандаргоҳдан ташқарида, текис бир қирғоққа яқинлашиб тўхтадик.

Ярим кечада у ердан чиқиб, тушки ибодат пайтида Партен⁴⁶ деган турк дарёсига етиб келдик. Кемамиз ичимлик суви ғамлаб олиш учун дарёга кирди. Дарё бошланишидаги баланд қоя устига минора қурилган. Минорадан кўп эшкакли ҳарбий кемаларнинг дарёга кириши ва тўхташига йўл қўймаслик учун кузатув олиб борилади. Элчилар бу ердан тезлик билан жўнаб, Самастро деган шаҳарга етиб келдилар.

56. САМАСТРО

Самастро⁴⁷ шаҳри турк диёрида шундоққина денгиз бўйида, баланд тепаликда жойлашган бўлиб, гонуяликларга қарайди. Тепалик қаршисида, денгиз ичкарисиди яна бир тепалик бор. Иккала тепалик қўшилган жойда шаҳар бунёд этилган. Тепаликлар бир айланма девор ичида ўраб олинган. Баланд тепаликдан иккинчисига одамлар устидан юриб қатнайдиган Кўприксимон улкан қубба мавжуд. Шаҳарнинг икки томонида иккита кўрфаз бор. Шаҳар кичик, ундаги бинолар, уйлар ҳам кичик эди. Шаҳардан ташқарида маҳобатли бинолар — сарой, қалъа ва черковларнинг харобалари кўзга ташланади. Уларга қараб, бу шаҳарнинг энг яхши бойлиги ўтмишда бўлган, яъни эндиликда харобага айланган мана шу иншоотлардир, деган хаёлга борасан. Элчилар шаҳарга чоршанба куни етиб келишди, пайшанба куни ҳам туриб қолишди, жума куни у ердан чиқиб, кечки ибодат пайтида Икки Қалъа деб аталган кемалар бандаргоҳига етиб келдилар. Шанба куни бу ердан жўнадик. Теварак-атрофни қалин туман қоплади. Соат учларда қаттиқ шамол турди. Денгиз жунбушга келиб, кучли тўлқинлар уйғонди. Бўрон бошланади, деган хавотирда эдик. Ерга қанчалик яқин ёки йироқ эканимизни билиб бўлмасди. Яқин орада бандаргоҳ йўқлиги туфайли сузишни давом эттиришга ҳаракат қилдик. Тушдан кейин Нинополу⁴⁸ деб аталган турк қалъасига яқин келдик. Бу ерда ҳам бандаргоҳ йўқлиги сабабли тўхтамасдан юришда давом этдик. Кечки ибодатга яқин яна денгизга қалин туман тушди. Ерга яқин борганимизга қарамай, уни ҳеч илғаб бўлмасди. Шом тушиб қолган, қаерда тўхташни билмасдик. Денгиз эса ҳамон ғалаёнда эди. Баъзи-бироваклар «Бандар-

гоҳдан ўтиб кетдик», — дейишса, бошқалар «Ҳозирча ўтганимиз йўқ», — дейишарди. «Энди нима қиламиз?» — деб кенгашаётганимизда, итларнинг вовуллагани эшитилди. Кемадан овоз бердик. Қалъадагилар овозимизни эшитиб, шу ердаги бандаргоҳга ишора қилиб, қалъа тепасидаги чироқни ёқишди. Кемамиз бандаргоҳга қараб юрди. Бандаргоҳга кираверишдаги қояга сув зарб билан урилиб, орқага қайтиб тургани учун унга киришнинг иложини тополмай хавотирланиб турган эдик. Шу пайт бир денгизчи шеригимиз ўзини сувга ташлаб, қирғоққа сузиб чиқди. У бандаргоҳ йўлини фонус билан ёритиб тургач, ниҳоят кемамиз қийналмай бандаргоҳга кирди.

57. ХИНОЛИ

Эртаси, чарақлаган якшанба куни бандаргоҳда турдик. Бандаргоҳ ёнидаги баланд қоя устида жуда мустаҳкам қалъа бор. Киноли (Хиноли) деб ном олган бу қалъа Исфандиёр исмли бир мўътабар мусулмон зотга қарашли. Исфандиёр катта ер-мулкка эга бўлиб, Темурбекка бож тўлайди. У ўз мулкида Темурбек тангасини жорий этган. Қалъада Исфандиёрнинг ўзи йўқ эди. Бироқ унинг яқинларидан бири кемада элчилар кетаётганини эшитиб, Темурбекка ҳурмат юзасидан ҳузуримизга ташриф буюрди. У элчиларга қўй ва товуқ гўшти, нон ва шароб келтиришни буюрди. Хиноли қалъаси жойлашган тоғда бутун Романияда⁴⁹ машҳур камон ясаладиган дарахт ўсади.

58. СИНОПОЛИ

Эртаси, 31 март — душанба куни бу ердан чиқиб, кечки ибодат пайтида Синополи⁵⁰ деган турк шаҳри бандаргоҳига келиб тўхтадик. Бу шаҳар Исфандиёр тасарруфида эди. Исфандиёр мазкур шаҳардан уч кунлик масофа узоқликда жойлашган Кастамеа⁵¹ шаҳрида экан. Темурбекка бож тўлаб турганлиги учун Исфандиёрдан турк султонининг ўғли норози эди. Исфандиёр унга қарши курашмоқ учун Кастамеа шаҳрида қарийб қирқ минг аскар тўплаб, шай бўлиб турган эди.

Элчилар подшо (Темурбек)нинг қаердалигини билиш, бу ерлардан қайси йўл орқали, қандай йўсинда юриш хусусида маслаҳатлашмоқ учун Исфандиёр билан учрашишни жуда хоҳлар эдилар. Исфандиёрнинг Темурбекка бож тўлаб туришининг боиси шундай: турк подшоси Боязид Исфандиёрнинг отасини ўлдириб, ерларини тортиб олган эди. Темурбек Боязидни енгиб, ғалаба қозонгач, Исфандиёрнинг ҳамма ерларини ўзига қайтариб берди.

59. УНТЕ. ФОЛЬ. ПЛАТАНА

5 апрель — шанба куни тонгда бу ердан жўнадик. Бироқ, шамол тўхтаганлиги учун бандаргоҳга кира олмай, тун бўйи денгизда ҳаракатсиз турдик.

Эртаси, якшанба куни тушки ибодат пайтида денгиз бўйида жойлашган Симисо⁵², деб аталган турк шаҳри қаршисига келдик. Шаҳарда иккита қалъа бор. Уларнинг бири генуяликларга тегишли бўлиб, иккинчиси Мусулмон Чалабий⁵³ деган мусулмонники эди. Элчилар бандаргоҳга киришни истамай кечаси билан сокин денгизда турдилар. Эртаси, душанба куни Хинио деб аталган қалъа бандаргоҳига етиб келдик. Қаршидан кучли шамол эса бошлагани сабабли бандаргоҳга кирдик. Бандаргоҳнинг ёнида, баланд қоя устида юнонлар истиқомат қиладиган кичик шаҳарни кўрдик. Шаҳар ёнидаги тоғ чўққисида шаҳарга қарашли қалъа бор. Айтишларича, унда уч юзга яқин турк яшар экан. Мазкур шаҳар ва қалъа Меласено деган бир юнон мансабдорига қарашли бўлиб, Темурбекка бож тўлайди. Денгиз қирғоғида, шундайгина бандаргоҳда бир неча темирчилик устахонаси ишлаб турибди. Улар денгиз тўлқини шу жойда қирғоққа суриб чиқарган майда қора қумни йиғиб, темир ясаيدилар. Эртаси, сешанба куни бу ердан жўнадик. Рўпарадан шамол тургани учун Леона деган турк бандаргоҳига кирдик. Бандаргоҳда, денгиз бўйидаги қоя елкасида кимсасиз қалъа бор эди. Айтишларича, генуяликлар тўрт йил бурун бу қалъани талаганлар. Бу ерлар Арзамир деган бир йирик турк мансабдорига қарайди. Шу куни бу ердан жўнаб, кўп ўтмай денгиз бўйидаги қоя устига қурилган Санкто-Нисио деб аталган бошқа қалъа ёнига

келдик. Қаршидан шамол тургани учун шу манзилдан бироз ўтиб, тўхтадик. Қандайдир бир дарё денгизга қуйиладиган жойда кечаси билан турдик. Бу ерлар, кўриниб турган еру қишлоқлар ҳам ўша амалдор Арзамирга тегишли эди. Арзамирнинг ўн мингга яқин отлиқ аскарлари бўлиб, Темурбекка бож тўлайди. Эртаси, чоршанба куни бу ердан жўнадик. Ёмғир ёғиб турса-да, йўлимиз томонга шамол эсарди. Соат учларда Гирифонда⁵⁴ деб аталган шаҳарга етиб келдик. Шаҳар денгиз бўйида, баланд қоя устига қурилган. Қоя атрофи катта девор билан ўралган бўлиб, ичкарасида кўплаб боғ-роғлар кўринади. Туш пайтида денгиз бўйидаги Триполи деган шаҳар қаршисига келдик. Бу ерлар Трапезунд императорига қарайди. Бироздан кейин денгиз бўйида жойлашган Корила деган қалъа ёнига келдик. Ҳаво очиқ бўлгани учун бу ерларда тўхтамай ўтдик. Кечки ибодат маҳалида Виополи деган қалъага қадамимиз етди. Шу ердаги бандаргоҳга кириб тунадик. Эртасига, пайшанба куни бу ердан жўнадик. Олдиндан шамол туриб, денгизнинг авзойи бузилди. Соат учларда Санфока деб аталган қалъа қаршисига келиб, шерикларимизга дам бериш учун тўхтадик. Сўнг тезлик билан бу ердан ҳам жўнадик. Кечки ибодат пайтида Платана⁵⁵ деб аталган бандаргоҳга етиб келдик. Трапезундга ўн икки мил қолган эди. Бироқ, рўпарадан шамол тургани учун кечаси юришга журъат этмай, тунни шу ерда ўтказдик. Шамол кучайиб, денгизда тўлқинлар васвасаси бошланди. Элчилар «ҳалокатга учрамасак, бас», деб ваҳимага тушдилар.

60. ТРАПЕЗУНДГА КЕЛИШ. ИМПЕРАТОР ҲУЗУРИДА ҚАБУЛ

Эртаси. 11 апрель. жума куни бу ердан чиқиб, кечки ибодатга яқин Трапезунд шаҳрига етиб келдик. Биз кемага тушиб жўнаган Пера шаҳридан Трапезундга қадар бўлган масофа тўққиз юз олмиш мил эди. Элчилар генуяликларнинг шаҳар деворидан ташқаридаги шинам қалъага жойлашдилар. Генуяликлар элчиларни иззат-икром билан кутиб олдилар.

Эртаси куни император отлар юбориб, элчиларни ўз ҳузурига таклиф этди. Саройга етиб борганимизда импе-

ратор иккинчи қаватдаги катта меҳмонхонада эди. У бизни жуда яхши қабул қилиб, самимий суҳбатлашди. Шундан кейин элчилар ўз қароргоҳларига қайтдилар. Императорнинг йигирма беш ёшлардаги ўғли ҳам у билан бирга эди. Император ҳам, ўғли ҳам шоҳона либосда, императорнинг сиймоси алоҳида кўзга ташланиб турарди. Ота-ўғилнинг бошларида баланд учли телпак, тепа қисми сувсар терисидан тикилган, турна патлари қадалган телпакнинг тилло боғичлари юқорига кўтарилиб турарди. Императорни Германоли³⁶, ўғлини Келекс, деб атайдилар. Ўғлини ҳам отаси сингари император, деб юритадилар. Қонуний никоҳдан туғилган ва тахт вориси ҳисобланган тўнғич ўғилни, одатда, ота тириклигидаёқ император деб атай бошлайдилар. Юнонлар императорни «Базилео» дейдилар. Мазкур император Константинополь императорининг қариндошига уйланган бўлиб, ўз қўшнисини бўлган туркларга ҳам бож тўлайди. Ўғли Константинополь мансабдорларидан бирининг қизига уйланган, унинг иккита жажжи қизи бор.

61. САРОЙДАГИ КЕЛИШМОВЧИЛИКЛАР ҲАҚИДА ҲИКОЯ

Эртаси, якшанба куни кечқурун қароргоҳга қайтганимизда катта амалдорлардан икки киши ўз аъёнлари билан элчилар ҳузурига ташриф буюрдилар. Улардан бирини «Горчи», яъни императордан олдинда камон кўтариб борувчи маҳрам, иккинчисини «Протевестати», яъни хазинадор, деб таништиришди. Булардан биринчиси императорга жуда яқин бўлиб, давлат ишларининг тамом инонихтиёри унга топшириб қўйилган экан. Айтишларича, у паст табақадан — новвой ўғли бўлиб, бироқ хушрўй киши эди. Император бу шахсга катта эътибор бериб, бошқа зодагонларга аҳамият бермай қўйган эди. Бундан норози бўлган ёш император уни саройдан четлаштиришни талаб этиб, исён кўтаради. Уруш эълон қилиб, шаҳарни уч ой қамалда сақлайди. Барча улуғ зодагонлар ёш императорни қўллаб-қувватладилар. Пировардида, ўзаро келишувга мувофиқ, Горчи энди ёш император ва зодагонларнинг

дўстига айланиши лозим эди. Аммо император бу мансабдорни саройда сақлагани учун кейинчалик кўп кулфат ва зиён-заҳматлар кўрди.

62. ТРАПЕЗУНДНИНГ ТАВСИФИ. АРМАНИ ВА ЮНОНЛАРНИНГ ДИНИЙ РАСМ-РУСУМЛАРИ

Трапезунд шаҳри денгиз бўйида жойлашган. Шаҳар девори қоялардан қояларга ўтиб, тобора баландга кўтарилади. Тоғнинг энг тепасида атрофи девор билан ўралган мустаҳкам қалъа бор. Қалъанинг бир томонида, қоялар тубида кичик дарё оқиб турибди. Шундай қилиб, шаҳар бу томондан ўта мустаҳкам ҳимояланган. Шаҳарнинг иккинчи томони эса ясси текисликдан иборат, лекин бу текислик мустаҳкам девор билан қуршалган. Шаҳар атрофи боғлар, тураржойлар билан ўралган. Шаҳар бўйлаб битта чиройли кўча ўтган. Денгиз соҳилидан бошланиб, аҳоли яшайдиган кўрғонларга олиб борувчи бу кўчада савдосотиқ авжида. Денгиз соҳилида миноралари мустаҳкам, қалин девор билан ўралган иккита қалъа бор. Бири Венецияга, иккинчиси геноуяликларга қарашли. Улар император розилиги билан қурилган. Шаҳардан ташқарида кўплаб черков ва монастирлар кўриниб турибди. Унчалик нуфузга эга бўлмаган арманиларнинг шаҳарда ўз черкови ва епископи бор. Арманиларнинг черкови католикларникига ўхшаш бўлиб, улар ҳам католиклар сингари Худо гавдасига қурбонлик атайдилар. Бироқ, епископ маросимда махсус либосда чиқаркан, католиклар сингари кўкрагига хоч белгиси туширилган китобат осиб олмайди. Инжил ўқиётганда эса аббатга⁵⁷ орқасини ўгириб, халққа юзланиб туради. Муқаддас русумларни бажо келтираётганда косага сув қуймайдилар. Улар истиғфор келтириш (тавба-тазарру) удумига риоя қиладилар. Йилда бир марта рўза тутадилар. Шанба кунлари эса гўштлик таомлар ейдилар. Рўза ва диний байрам расм-русумларига изчил риоя этадилар. Кўпчилик арманилар қони бўлгани учун балиқ емайди, шунингдек, сарийёғ, ҳайвон ёғини истеъмол қилишмайди. Умуман, барча арманилар рўза тутганда балиқ ейдилару,

лекин май ичмайдилар. Бир кунда қанча хоҳласалар шунча марта овқатланадилар. Бундан ташқари, пасха⁵⁸ байрамидан троица⁵⁹ байрамигача ҳафтанинг ҳар куни, шунингдек, жума куни ҳам гўшт истеъмол этадилар. Исо Масих таваллуди куниёқ чўқинтирилган эди, деган ақидага амал қиладилар. Арманилар динида бундан бошқа чалкашликлар ҳам мавжуд, бироқ улар жуда тақводор халқ бўлиб, гоят художўйлик билан ваъз тинглайдилар.

Юнонлар ҳам бағоят художўй халқ. Бироқ уларнинг динида ҳам кўплаб чалкашликлар мавжуд. Биринчидан, улар диний маросимда ачиган-нордон нон истеъмол қиладилар. Бу хил нонни шундай йўсинда тайёрлайдилар: кафтдек ёки ундан каттароқ нон олиб, унинг ўртасига ҳарfli муҳр шаклини ясайдилар. Кейин шу муҳрга дуо ўқийдилар. Ибодат ўқиётган руҳоний парда орқасида бўлиб, халойиққа юзини кўрсатмайди. Руҳоний дуо ўқиб бўлгач, нонни оқ матога ўраб ва бошига кўйиб, кўшиқ айтиб эл олдига чиқади. Оломон халқ уввос тортиб йиғлаб, кўксига уриб: «Биз осий бандалар, сизни кўришга муносиб эмасмиз», — деб ўзларини ерга отадилар. Кейин руҳоний меҳробга қайтиб, нон ўртасидаги муҳрга қўл тегизади. Ибодат тугагач, қолган нонни олиб, дуо ўқиб, табаррук нон сифатида ўз қўли билан ушатиб, одамларга тарқатади. Дуо ўқиладиганда китобга қарамайдилар, Константинополдаги Авлиё София черковидан ташқари бошқа (барча) ибодатхоналарда ибодат пайтида черков кўнғироғи чалинмайди, балки тахтани тақиллатиб уриб ибодатга чорлайдилар. Уларнинг руҳонийлари уйланган бўлади. Улар умрида бир марта қизга уйланадилар. Мабодо, хотини ўлса, қайта уйланмай қайғу-ҳасратда умр ўтказади. Ибодат ҳафтада фақат икки марта — чоршанба ва шанба кунлари ўтказилади. Ибодат қилмоқчи бўлганлар бир ҳафта давомида уйларига қайтмай, черковда қолиб, ундан ташқарига чиқмайдилар. Улар бир йилда олти марта рўза тутадилар. Рўзада — қони бўлгани учун — балиқ емайдилар, шароб ичмайдилар, сариёғ истеъмол қилмайдилар. Бу кунларда руҳонийлар ҳам уйларига бормайдилар. Рўза тутиш муддатлари қуйидагича: дастлабки рўза — биринчи августдан Биби Марям кунигача, яъни август ўрталаригача; иккинчи

рўза — авлиё Катеринадан Исо Масих таваллудигача; яна бир қирқ кунлик рўза ҳам бор. Бу рўзани биз ҳам тутамиз. Бундан ташқари, юнонлар Исонинг ўн икки шогирди — хаворийлар шаънига йигирма тўрт кунлик рўза тутадилар. Яна ўн беш кун Авлиё Димитрий хотирасига рўза тугилади. Бутун йил мобайнида чоршанба ва жума кунлари гўштлик овқат ейилмайди. Шанба кунларида эса гўшт тановул қилинади. Гоҳида жума куни ҳам гўшт ейишлари мумкин, бироқ чоршанба русумини асло бузмайдилар. Йил бўйи чоршанба куни гўшт емасдан йилда тўрт жума куни гўшт истеъмол қиладилар. Булар — биринчи ҳафтанинг Исо таваллуди байрами олдидан келадиган жума куни, пиширилмаган таом истеъмол қилинадиган ҳафтанинг жума куни, Пасха ҳамда Троица байрамлари олдидан келадиган жума кунларидан иборатдир. Бундан ташқари, улар чўқинтириш ва бошқа баъзи удумларни ҳам хато бажо келтирадилар. Айтишларича, улар ёруғ дунёда кўп ёмонликлар қилиб, катта гуноҳкор ҳисобланган киши ўлганда нариги дунёда уни иблис танимаслиги учун мурданинг номини ўзгартириб, унга роҳиблар кийимини кийинтирадилар. Аммо улар художўй, тақводор халқ. Бундан ташқари, юнонлар турклар сингари камон, найза-қилич ва бошқа қуроллар билан қуролланган бўлиб, от минадилар.

63. ТРАПЕЗУНДАН ЖўНАШ. СУЮРМАНСУВ ДАРЁСИ

Элчилар Трапезундда 11 апрель — жумадан 26 апрель — шанба кунигача турдилар. Қуруқликда юриш учун от ёлладик ва бошқа зарур нарсаларни ғамладик. 27 апрель якшанба куни император ўз чегараси ўрамида бизни қўриқлаб борниш учун қўшган соқчилар тўдаси билан бирга Трапезунд шаҳридан жўнадик. Ўша куни Пексик (ҳозирги Суюрмансув) деб аталган дарё бўйидаги бир бўмбўш черковда гунадик. Бу ерга юксак тоғ йўлидан ўтиб келдик. Тоғда аҳоли кўп эди. Атрофда кенг экинзор ерлар кўзга ташланади, оқар сувлар мўл. Эртаси, душанба куни черковдан чиқдик. Соқчилар ўзгалар ерида император рақиблариға дуч келмаслик учун шу ердан орқага қайтди.

Элчилар йўлни давом эттирдилар. Императорга тегишли Пиломасука деб аталган қалъа ёнига кечки ибодат пайтида етиб келдик. Қалъа баланд қоя устига қурилган, унга зинапоялар орқали чиқилади. Пастда, қоя этагида, атиги бир неча уйлар бор. Ўша куни ям-яшил табиатли тоғлар орасидан ўтувчи қулай йўлдан юрдик. Қоянинг бир бўлаги қулаб тушиб, дарёни ва йўлни тўсиб қўйган эди. Бу ердан не машаққатлар билан ўтиб, озгина йўл босдик ва далада тунадик.

64. ЗЕГАН. ДОРИЛЕ

Сешанба куни қор босган, сув жилғалари кесиб ўтган баланд тоғ йўлидан юриб, кечқурун баланд қоя устидаги Сигана деб аталган қалъа ёнига келдик. Қалъага ёлғиз битта йўл — қоя ва қалъа дарвозаси ўртасида ташланган тахта кўприк орқали кирилади. Қалъа юнон рицари Кирилео Арбозитога қарайди. Эртаси, жума куни соат учларда Кадака деб аталган баланд қояга бориш йўли устига қурилган қалъага етиб келдик. Қалъанинг бир ёнидан дарё ўтади, иккинчи томондан, уни биронта дарахт ўсмаган, ялангтўш, одам оёғи етмас, қиррадор қояли тоғлар тизмаси тўсган. Йўл дарё билан қасрнинг зеҳи оралиғидан ўтади. Оралиқ шу қадар тор эдики, одамлар ва отлар битта-биттадан ўтиши мумкин эди. Шу сабабли қалъада истиқомат қилувчи озгина одам бу ўтиш йўлини кўпчиликдан осон ҳимоя қила оларди. Бу ерларга фақат шу йўлдан ўтиларди. Қалъадан чиқиб келган кишилар элчилардан бож талаб қилдилар. Қалъа ўша Кабасикага⁶⁰ қарашли бўлиб, унда ҳамиша қароқчилар ва бошқа ярамас одамлар истиқомат қиладилар. Қалъа хўжайини ҳам улардан қолишмасди. Чунки, савдогарлар унга ҳам катта совға-салом берадилар. Бундан уч милча нарида, тор йўл устида баланд қоя тепасида бир минора қаққайиб турибди. Кечки ибодат пайтида тоғ устидаги Дориле номли қалъага яқинлашиб келдик. Келбати жуда чиройли, қарийб янги эди. Унинг ёнидан йўл ўтади. Элчилар, бу ерларнинг эгаси шу қалъада истиқомат қилади, деб эшитган эдилар. Ўзлари ҳақида унга маълумот бермоқ учун қалъага таржимон юбордилар.

Ваҳоланки, бизнинг кимлигимиз ҳақида хўжайинга аллақачон хабар етказган эдилар. Қалъа ёнига келганимизда бизга пешвоз чиққан отлиқ киши, хўжайин кутиб туришсин, деб буюрганлигини айтди. Элчилар отларидан тушдилар. Юқларимизни тушириб, яқиндаги черковга олиб боришни буюришди. Отлиқ киши: «Йўлдан ўтаётганлар, одатда, хўжайинга бож тўлайдилар ва ўзларида бор нарсадан совға қиладилар, сизлар ҳам шу қоидага амал қиласизлар», — деди. У яна: «Хўжайин ўз одамлари билан шу тоғларда истиқомат қилади ва туркларга қарши кураш олиб боради. Улар йўловчилар инъом этган нарсалар ҳамда душманлардан тортиб олган мол-мулк билан кун кечиради» — деди. Элчилар қалъага кириб, хўжайин билан учрашиб, хоҳлаган нарсасидан совға қилмоқчи эдилар. Бироқ, биз билан гаплашган киши хўжайин ҳузурига киришимиз шарт эмаслигини, унинг ўзи эртасига эрталаб элчилар ҳузурига ташриф буюришини айтди.

Эртаси, пайшанба куни тонгда Кабасика қасрдан тушиб, биз турган жойга келди. Ёнида камон ва найзалар билан қуролланган ўттизга яқин ҳамроҳлари бор, хўжайиннинг ўзи ҳам шу тарзда қуролланган эди. Кабасика ва ҳамроҳлари отдан тушиб, элчиларни ўз ёнига ўтиришга таклиф қилди. «Биз мана шу кўриб турганингиз, ҳаммаёғи тоғ ва тубсиз даралик ерларда яшаймиз. Турк ва уларнинг кўшнилари билан йўлни кўриқлаш учун тез-тез жанг қилиб турамыз. Йўловчилар ҳадя этган ва кўшнилари билан тортиб олинган нарсалар билангина тирикчилик кечирамыз. Шунинг учун элчилар ҳам бизга пул ёки бирон нарса совға қилишлари керак», — деди Кабасика. «Биз савдогарлар эмасмыз, балки давлатпаноҳимиз Испания қироли томонидан подшо Темурбек ҳузурига жўнатилган элчилармыз, Темурбекка олиб бораётган нарсалардан бошқа ҳеч нарсамиз йўқ», — дедик. Биз билан бирга кетаётган Темурбек элчиси: «Бу жойлар Темурбекка тобе бўлган Трапезунд императорига қарашли экани бизга яхши маълум, биз олиб бораётган нарсалар эса Темурбекка тегишли, шу туфайли элчилар бу ерларда бежавотир бўлишлари керак», — деди. «Гапларингиз тўғри, бироқ, бизнинг кун кечириш учун ҳеч вақомиз йўқ, тирикчилик кечириш қийинлигидан

ҳатто ўз подшоҳимиз ерларида яшовчи фуқаронинг мол-мулкларини ҳам талашга мажбурмиз. Шу сабабли, бизга албатта бирор нарса беришларингиз керак», — дейишди улар. Кабасиканинг қатъий талабидан кейин унга бир парча қизил мато ва кумуш тақсимча бердик. Темурбек элчиси қизилча матодан Флоренцияда тикилган кийим ва бир парча нафис газмол ҳадя этди. Қалъа хўжайини бундан қаноатланмай, яна талаб қилди. Ҳар қанча муроса-ю мадора қилмайлик, улар: «Гапни чўзмасдан, талаб қилган нарсаларимизни берасизлар, вассалом», — деб туриб олишди. Сўнгра бир йўловчи савдогардан бир парча жун газлама сотиб олиб бердик. Шундан кейин Кабасика хиёл қаноат ҳосил қилиб, бизни Темурбекка қарашли Арсинга (Эрзинжон) ерларигача бежавотир кузатиб қўйишини, нарсалар ортиш ва миниш учун от беришларини айтди. Биз бу ердан тез орада жўнаб кетмоқчи эдик, бироқ иложи бўлмади. Арсинга (Эрзинжон)гача кўриқлаб борадиган одамлар ҳамда нарсаларимиз учун отлар ёллаб, жума куни эрталаб жўнадик. Ўн отлиқ биз билан бирга йўлга чиқди. Тушлик ибодат пайтида яна бир қалъа ёнига келдик. Баланд қоя устига жойлашган бу қалъа ҳам Кабасикага тегишли эди. Олиб бораётган нарсаларимиз учун бож тўлашни талаб қилган одамларни йўлда учратдик. Тушга яқин бир водийга келиб етдик. Айтишларича, шу яқин орада бир қалъа бўлиб, унинг эгалари туркларнинг чапани уруғидан эдилар. Чапанилар ҳалиги Кабасикага қарши уруш олиб борардилар. Улар водийга қоровуллар қўйишган эди. Кўриқчиларимиз шу ерда овоз чиқармай кутиб туришимизни айтиб, йўлни кўздан кечирдилар. Шундан кейин йўлда давом этдик. Кечки ибодат пайтида Арсинга (Эрзинжон) атрофидаги Алангоғас қишлоғига келдик. Кабасика одамлари юкларни тушириб, орқага қайтиб кетдилар. Шу куни баланд тоғ ва жарликлар оралаб ўтган йўлдан юрдик. Бу ерларда хўжайин бўлган бир турк амалдорининг қишлоғи бор эди. У элчиларни ҳурмат-иззат билан кутиб олиб, муносиб тураржой ажратди ва зиёфат қилди. Хуллас, ҳамма зарур нарсаларни муҳайё этди. Сўнг Карабакида (Тоғли Қорабоғда) қишлаган Темурбек Султония⁶¹ ерларига жўнаб кетганлигини айтди.

65. ҚАБУЛ ВА ЗИЁФАТ УДУМЛАРИ

Эртаси, 3 май, шанба куни соат учларда бу ердан жўнаб, бир қишлоққа келдик. Элчиларни қишлоқда яхши қабул қилиб, роса зиёфат бердилар. Сафарни давом эттириш учун отлар билан таъминладилар. Кечаси бошқа бир қишлоқда тўхтадик. Бу ерда ҳам элчиларни меҳмон қилишиб, барча зарур нарсаларни муҳайё этишди. Бу ерларнинг одатига кўра, элчилар ҳар бир қишлоққа келганларида, кўниб ўтишадими-йўқми, бундан қатъи назар, хонадонлардан дарҳол гилам чиқариб тўшаб, ўлтиришга таклиф қилар эдилар. Гилам устига кофра (супра) деб аталган зарҳал гардишли, доирасимон чарм дастурхон ёзиб, устига кулча нон кўядилар. Бу ернинг нони жуда ёмон бўлиб, шундай усулда пиширилади: озгина ундан зувола хамир қориб, зувалалардан жуда юпқа кулча нон ёядилар. Оловга кўйилган това қизигач, унга хамир кулчани ташлайдилар. Баданига бироз иссиқ ўтгач, бирдан товадан оладилар. Чарм дастурхонга кўйилган нон ана шундай пиширилади. Кейин гўшт, сут ва қатиқ ивитилган кувачалар, шунингдек, тухум, асал келтирдилар. Меҳмонга биринчи галда кўйиладиган бу хил тансиқ озуқаларни ҳар бир хонадондан олиб келишади. Элчилар ҳар бир қишлоқда шундай зиёфатларга дуч келдилар. Баъзи жойларда элчиларни қишлоқ оқсоқоли ва Темурбекнинг вакили кутиб олар, бизга озиқ-овқат ва отлар келтиришни буюришар, хизматкорларни тайин этишар эдилар. Буйруқни ўз вақтида бажо келтирмаган кишиларни таёқ ва қамчи билан савалашади. Бу қишлоқларнинг аҳолиси шу қадар чўчиб қолган эдиларки, чигатонини кўришлари биланоқ тум-тарақай қочардилар. Чигатонилар Темурбек кўшинига мансуб одамлардир. Элчилар шу куни бу ердан жўнадилар. Бу қишлоқда бир неча насроний арманлар ҳам яшарди.

66. АРСИНГА (ЭРЗИНЖОН) ҲОКИМИ ҲУЗУРИДА ҚАБУЛ. ИСФАНДИЁРНИНГ ЖИЯНИ. АРСИНГАДАГИ ФИТНА БАЁНИ

4 май, якшанба куни кечки ибодат чоғида Арсинга шаҳрига етиб келдик. Ўша куни тоғ ва баланд қоялар оралаб юришга тўғри келди. Йўлни қалин қор босган эди. Тумонат шаҳарликлар бизни кутиб олиш ва (хонадонларига) таклиф этиш учун пешвоз чиққан эдилар. Элчилар ўзларига ажратилган кулбага қараб йўл олдилар. Ўша куни шаҳар ҳокими элчиларга қўрда тобланган ва тuzланган қўй гўшти, мева-чевалар, нон ва шароб юборди.

Эртаси, душанба куни шаҳар ҳокими элчилар бу ерда турадиган вақтда уларнинг ҳар кунги харажатлари ҳамда истаган нарсаларини сотиб олишларига етгулик пул ажратишни буюрди. Туш пайтида ҳоким элчиларни ўз ҳузурига таклиф этиб, отлар ва кузатиб келувчи кишилар юборди. Бизни шаҳардан ташқаридаги кўкаламзорга бошлаб келдилар. Шаҳар ҳокими икки устунга арғамчи билан тортилган шоҳи чодир оғушида, кичик супа устида бир тўп аъёнлари билан ўлтирар эди. Бир неча амалдорлар пешвоз чиқиб, элчиларни кутиб олдилар. Ҳоким ўлтирган жойга яқинлашганимизда у ўрнидан туриб, бизга қўл бериб кўришиб, иззат-ҳурмат билан қабул қилди ва ўз ёнига таклиф этди. Ҳокимнинг устида кўк матодан тикилган либос, бошида марварид ва қимматбаҳо тошлар билан безатилган чақмоқи телпак, телпакнинг учига олтин уқа қадалган, телпак учидан икки қизғиш кокил, ҳар бири уч ўримдан бўлиб, елкасига тушиб турибди. Бундай кокил Темурбекнинг амри билан расмийлашган. Ҳоким кўринишидан қирқ ёшларда, малла соч, қора соқол, чиройли киши эди. Давлатпаноҳ қиролимиз ҳақида ҳурмат билан сўрашгандан кейин элчиларга қуйидагича зиёфат билан илтифот кўрсатишди: ҳоким шароб тўлдирилган қумуш косани ўз қўли билан аввал элчиларга, сўнг аъёнларига тутди. Шароб узатган киши тиз чўкиб, икки қўли билан косани олиши керак. Косани бир қўли билан олиш илтифотсизлик ҳисобланади. Айтишларича, косани подшо қўлидан эмас, ўзига тенг даражадаги киши қўлидангина

бир кўлда олиш мумкин. Ҳоким кўлидан қадаҳни икки кўлни узатиб олган кишилар унга орқа ўгирмай, тисарилиб бориб жойига ўтирадилар. Май ичган киши ўнг тиззасини кўтариб ерга уч бор чўккалаши лозим. Косадаги шаробни ҳамма тўла сипқариб ичиши шарт. Ҳоким элчиларни май билан зиёфат қилгач, юкли ҳайвонларни етаклаб келдилар. Ҳайвонларнинг устига тахта қутилар ортилган бўлиб, уларнинг ичидан мис идишни олиб (ерга) кўйдилар. Кейин узун пояга ўрнатилган кўплаб идишлар келтирилди. Идишлар оқ тусли темирдан, думалоқ шаклда ишланган эди. Яна юзга яқин темир косаларни келтирдилар. Ичи чуқур, думалоқ шаклдаги бу косалар бамисоли ҳарбий дубулғаларга ўхшарди. Пояга ўрнатилган идишларга гўшт, косаларга эса тузланган кўй гушти ва хасиплар, гуруч ва бошқа хил таомларни солдилар. Ҳар бир косанинг юзига юпқа ёпилган нон кўйилган эди. Ҳоким ва элчилар олдида дастурхон ўрнида ерга шоҳи мато тўшадилар. Гўшт ва бошқа таомлар солинган идиш ва товоқларни уларнинг олдида кўйдилар. Ҳозир бўлганларнинг ҳаммаси овқатлардан тановул қилмоққа тутинди. Ўтирганларнинг кўлида гўшт тўғраш ва овқат ейиш учун ўз пичоғи ва қошиғи бор эди. Бир киши ҳокимнинг олдидаги гўштни тўғраб кўйди. Ҳоким икки амалдорни ўзига ҳамтовоқликка таклиф этди. Уччаласи бир товоқдан ва галма-гал қошиқ узатишиб овқатланишди. Зиёфат вақтида етти ёшлардаги бир турк бола ўнта отлиқ билан бирга даврага ташриф буюрди. Ҳоким уларни овқатга таклиф этиб, ўз ёнидан жой кўрсатди. Бу бола юқорида зикр этилган Синопол (Синам шаҳри) ҳокими, Туркияда катта обрўга эга бўлган Исфандиёрнинг жияни эди. Темурбек: «Исфандиёр ўз синглисининг ўглига мулкнинг ярмини бериши керак», — деб тайинлаб юборган эди. Яна Арсинга (Эрзинжон) шаҳридан бўлган икки амалдор келиб, Темурбек уларни бир неча вақт асирликда тутиб, сўнг кўйиб юборганини айтишди. Бунинг тафсилюти кўйидагича эди: Арсинга (Эрзинжон) шаҳри ва унга қарашли катта мулкнинг эгаси бўлган таниқли амалдор Заратан⁶² вафот этганда, унинг хотини — Трапезунд императорининг қизидан фарзанд қолмаган эди. Заратан ўлими олдидан «Арсинга (Эрзинжон)нинг ҳозирги

ҳокими менинг ўғлимдир», — деб васият қилади. Заратан вафот этгач, Арсинга (Эрзинжон) ҳокимини қонуний деб тан олмайдилар. Заратанни синглисининг ўғли Шевали: «Мен Заратаннинг жияни сифатида ҳокимиятнинг қонуний ворисиман», — деб бутун мамлакат бўйлаб исён кўтаради. Ҳозир ташриф буюрган икки амалдор Шевалининг исёнига кўмаклашган кишилар эдилар. Айтишларича, Темурбек турк подшосини мағлуб этгандан кейин Арсингага (Эрзинжонга) келиб Шевали ва ҳалиги икки амалдорни асир олади, Заратан ўғлим деб васият қилган кишини ҳоким қилиб қолдиради. Темурбек бу икки амалдорни бўшатиб юбориб, Шевалини Самарқандга олиб боришни буюради. Темурбек билан турк подшоси ораларида келиб чиққан ва пировардида, уруш бошланишига олиб келган можаронинг сабабчиси шу Заратан бўлган эди. Бу шундай ғалати сабаб эдики, бу ҳақда сал кейинроқ сўзлаймиз. Зиёфат тугагач, элчилар қароргоҳларига қайтдилар. Ҳоким (эса) ўз мулозимлари билан шу ерда (яъни зиёфат берилган жойда) қолди. Кеч киргач, ҳоким (емиш учун зарур бўлган) ҳар хил нарсалар, идишларга солинган қайнатилган гўшт ҳамда овқат тайёрлайдиган ошпаз ва зиёфатга қарашадиган хизматкорларни (элчилар ҳузурига) юборди. Сешанба куни ҳоким элчиларга зиёфат ўрнида зарур миқдорда пул берди.

67. ЭЛЧИЛАР ШАРАФИГА ЗИЁФАТ

Чоршанба куни тушдан кейин ҳоким одам юбориб, элчиларни ҳузурига чорлади. Элчилар етиб келганларида ҳоким ўз мулозимлари ва бошқалар орасида айвонда, фаввора ёнида ўлтирарди. Қизиқчилар ўйин кўрсатардилар. Хонадоннинг шинам ва саришталигига қараганда, бу жой ҳокимнинг уйи эканлиги сезилиб турарди. Элчилар уйга кирганларида ҳоким уларга таъзим қилиб, ўз ёнидан жой кўрсатди. Кўплаб ширинликлар келтирилди. Ҳоким бугунги зиёфатда шароб ичмайдиган рицарга (бу Руи Гонсалес Клавихо эди) ҳамроҳ бўлишни истайман, деди. Ҳокимга шарбат суви тўлдирилган катта биллур коса келтирдилар. Ҳоким косадан ҳўплаб, сўнг (уни) Руи Гонсалесга узатди.

Бошқаларга эса шароб тутдилар. Шундан кейин жуда кўп гўшт, гуруч ва ҳар хил таомлар келтирилди. Аввалги зиёфатда бўлгани сингари таомларни иштаҳа билан тановул қила кетдилар. Гўшт таомлардан сўнг, косада асал, сиркада ивигилган шафтоли ва сиркага солинган капорислар(?) келтиришди. Мезбонлар пала-партиш овқатланишарди. Зиёфат давомида шароб тўхтовсиз қуйилиб турди. Бир мунча вақт ўтгач, чоракта кам бир литр ҳажмдаги коса келтирилди. Ҳоким баъзи амалдорларига ҳам косани лутфан ўз қўли билан тутди. Улар косадаги шаробни охиригача сипқарар эдилар. Чунки косада май қолдириш, мавжуд удумга кўра, илтифотсизлик ҳисобланарди. Ҳоким май тутишдан зериккач, амалдорларнинг ўзлари катта косаларни қўлга олиб, бир-бирларига шароб тута бошладилар. Пировардида, аксарияти ширакайф бўлиб қолишди. Ҳоким бугунги зиёфатда Руи Гонсалесга ҳамроҳ бўлиш учун шароб ичмади. Шаҳар ҳокимининг номи Фиталибей эди. Кечқурун элчилар ўз гўшаларига қайтдилар.

68. АРСИНГА (ЭРЗИНЖОН) МАНЗАРАСИ

Арсинга (Эрзинжон) шаҳри Фурот дарёси бўйидаги текисликка жойлашган. Фурот бамисоли жаннатдан оқиб чиқаётган дарёлардан биридир. Шаҳар жойлашган текислик юксак тоғлар оғушида эди. Тоғ чўққиларида оппоқ қор, пастки ёнбағирликда эса қордан асар ҳам йўқ. Ёнбағирликда — жуда кўп қишлоқлар, боғ ва токзорлар. Текислик токзорлар, сабзавот ва бошқа экинзорлар, кўркама боғлар билан яшилликка чулғаниб турибди. Шаҳар кичик бўлиб, (атрофи) минорали тош девор билан ўралган. Шаҳар арманлар томонидан қурилган, деворларининг ҳар жой-ҳар жойига тошдан ишланган хоч шакли қадалган. Шаҳардаги уйларнинг ҳаммаси пешайвонли, одамлар кўча сифатидаги ана шу пешайвондан юрар эдилар. Арсинга (Эрзинжон) — сераҳоли шаҳар. Сон-саноксиз кенг ва тор кўчаларда жойлашган бадавлат дўконларда савдо-сотик авжига минган. Шаҳарда кўплаб масжид ва булоқларни кўрдик. Бу ерда кўплаб насроний — арман ва юнонлар яшайди.

69. ТЕМУРБЕК ЗАБТ ЭТГАН ЕРЛАРДАГИ ВОҚЕА

Айтишларича, Темурбек Сабастрия (Сивос) деган турк шахрига хужум қилиб, уни вайронага айлантирган бир вақтда турклар ушбу Арсинга (Эрзинжон) шахрини забт этган эдилар. Темурбек турклар устидан ғалаба қозонгач, Арсинга шахрига қайтиб, уни эгаллайди. Айтишларича, Темурбек шахарда турган пайтда мусулмонлар билан насронийлар ўртасида жанжал чиқади. «Арсинга (Эрзинжон) ҳокими Заратан мусулмонлардан кўра насронийларга кўпроқ илтифот кўрсатмоқда, насронийлар черкови мусулмонлар масжидига нисбатан яхшироқ шароитда», деб Темурбекка шикоят қиладилар. Темурбек Заратанни ўз ҳузурига чақириб, мусулмонларнинг шикоятини унга маълум қилади. Насронийларнинг бу ерга келиб истиқомат қилишларига рухсат этилганлигига сабаб шуки, «биз улардан зарур ҳолларда фойдаланамиз» деб жавоб беради Заратан. Константинополь ва Перадаги геноуликларга нафрати кучли бўлган Темурбек Арсинга (Эрзинжон) шахар насронийларининг бош руҳонийсини ҳузурига чақиртириб, ўз динидан чиқишини талаб қилади. Руҳоний бунга рози бўлмагач, шахардаги насронийларни ёппасига ўлдиришни буюради. Заратан Темурбекдан уларнинг бир қошиқ қонидан кечишини сўрайди. Темурбек тўққиз минг еспер⁶³ эвазига уларни ўлимдан озод қилади. Ҳар бир еспер эса кумуш реалнинг тенг ярмига тўғри келади. Бу маблағни шахар ҳокими Заратан насронийларга қарз беради. Темурбек ҳамма насроний черковларини бузиб ташлашни буюради. У шахардаги Камаг (Камох) қалъасини ўз ихтиёрига олиб, бир чиғатойи амалдорга тақдим этади ва уни шу ерларнинг мутасаддиси қилиб қолдиради. Темурбекнинг бу қалъани ўз амалдорига олиб беришининг сабаби шундаки, қалъа жуда мустаҳкам бўлиб, катта наф келтирадиган ерда жойлашган эди. Қалъа бу ерларни кўриқлаш учун ҳам қулай эди. Кўплаб моллар билан ҳар томонга, шунингдек, Сурияга ҳамда Туркияга йўл олган савдогарлар ҳам мана шу қаср олдидан ўтар эдилар.

70. ТЕМУРНИНГ БОЯЗИДГА ҚАРШИ УРУШГАНИ ҲАҚИДА

Темурбек ва турк султони Боязиднинг бир-бирларини яхши билишлари ва Темурбекнинг унга қарши уруш бошлашининг сабаблари қуйидагича: Арсинга (Эрзинжон) шаҳарининг ҳокими Заратан ерлари Туркия ерлари билан туташ эди. Турклар Заратан (Тахуртан) ерларини, айниқса, зикр этилган Камох қалъасини эгаллашга ошиқар эдилар. Улар Заратандан (Тахуртандан) бож тўлаш ва Камох қалъасини топширишни талаб қилдилар. Заратан туркларнинг ҳокимиятини тан олиш ва бож тўлашга розилигини, аммо Камох қалъасини беролмаслигини айтади. Турклар Заратанга (Тахуртанга) қасрни топшириши зарурлигини, бундан бош тортса, бутун мулкидан маҳрум бўлишини маълум қилди. Заратан Темурбек ва унинг бемисл қудрати хусусида эшитган, Темурбек ҳозирги вақтда форс султонини енгиб, Эронда турганлигидан хабардор эди. Турклар таҳдидидан сўнг, Заратан (Тахуртан) Темурбекка мактубу совғалар билан элчи юбориб, ўзини ва ҳокимиятини Темурбекка тобе, деб билишини, Заратанни (Тахуртанни) ўзига асир тушган киши деб ҳисоблаб, зарур тадбирлар кўришини сўрайди. Шундан кейин Темурбек турк подшосига нома билан элчи юбориб, Заратан (Тахуртан) унинг фуқароси ҳисобланиши, шунинг учун унга ҳурмат юзасидан Заратанни (Тахуртанни) ранжитмаслигини, акс ҳолда, Темурбек ҳам турк подшосига худди шундай зиён етказишга тайёр эканини билдиради. Темурбек ҳақида ҳеч нарса эшитмаган, дунёда ўзидан бошқа зўр подшо йўқ, деб ўйлаган турк султони бундан жуда газабланиб, шу заҳотиёқ Темурбекка мактуб йўллади. Турк подшоси ўз мактубида Заратанга (Тахуртанга) ёки оламдаги бошқа бирон кишига қандай муносабатда бўлиш лозим эканлиги ҳақида унга маслаҳат бериб, нома йўллашга журъат этган Темурбекнинг нодонлигидан ажабланганлигини билдиради ва унинг бу нодонлиги жазосиз қолмаслигини, Темурбек ундан қочиб қутула олмаслигини, қаерда бўлмасин излаб топиб, асир олишини, унинг катта хотинига, албатта, уйланишга қасамёд қилганлигини

айтади. Турк султонининг бу сўзларидан дарғазаб бўлган Темурбек шу муносабат билан ўз қудратини намойиш қилиш мақсадида Эрондан, ўзи қишлаган Катарабаг (Қорабоғ) деб аталган⁶⁴ гўзал қиру адирлардан қўшин тортиб, тўғри юқорида эслатганимиз Арсинга (Эрзинжон) шаҳрига келади. Бу ердан зудлик билан Сабастрия (Сивос) шаҳарига қараб юради. Шаҳарни қамал қилиб, исканжага олади. Сабастрия (Сивос) аҳолиси ўзининг турк подшосидан ёрдам сўрайди. Темурбекнинг ўз ерига бостириб келганлиги ва Сабастрия (Сивос) шаҳарини қамал қилганлигидан огоҳ бўлган турк подшоси қаттиқ дарғазаб бўлиб, қўшин тўплашни буюради. Тўпланган икки юз минг отлик қўшинни катта ўғли Мусулмон Чалабий бошчилигида Сабастрия (Сивос) шаҳарига ёрдамга юборади. Ўзи бошқа бир катта қўшинга бошчилик қилиб боришга қарор қилади. Бироқ, Сабастрия (Сивос) ҳимоячилари ёрдам етиб келгунча бардош беролмайдилар. Темурбек шаҳарни эгаллайди. Бунинг тафсилоти куйидагича: Темурбек шаҳарга ҳужум қилиб, қаттиқ сиқувга олади. Шаҳар аҳолисининг махсус вакиллари муайян миқдорда тилло ва кумуш олиб, Темурбек ҳузурига келиши, Темурбек қон тўкмасликка ваъда бериши лозим, деган шарт билан битим тузилади. Темурбек талаб қилган божни олгач, аҳоли эҳтиёжларига доир баъзи масалаларни маслаҳатлашиб олмоқ учун шаҳар аслзодаларининг ўз ҳузурига келишларини сўрайди. Бож тўлаганликлари ҳамда Темурбекнинг қон тўкмаслик ҳақидаги ваъдасига ишониб, бу кишилар тездан шаҳардан ташқарига чиқадилар. Темурбек уларга катта чуқур қазишни, қон тўкмаслик ҳақида ваъда берганлиги сабабли уларни қатл этмасдан, чуқурга тириклайин кўмиб юборишни, озиқ-овқат ва бошқа нарсаларга муҳтож бўлган лашкарига эса шаҳарни талон-тарож қилишни буюради. Темурбек ҳақиқатан ҳам шундай қилди, ҳузурига келган кишиларнинг ҳаммасини тириклайин кўмиб юборади ва лашкарга шаҳарни талатади. Ҳамма нарсани талаб бўлганларидан кейин шаҳарни тамомила бузиб ташлашни буюради⁶⁵. Шундан кейин Темурбек бу ердан жўнаб кетади. У жўнаб кетган куни икки юз минг

отлик аскар билан бу ерга етиб келган Мусулмон Чалабий (Боязиднинг ўгли) шаҳарнинг харобага айланганини, Темурбек жўнаб кетганлигини кўриб, нима қилишни билмай қолади ва отасининг етиб келишини кутади. Темурбек бу ердан жўнаб, Бобил (Миср) султонига қарашли ерларга қараб йўл олади. У йўлда кўчманчи оқ тоторларга⁶⁶ дуч келади. Темурбек оқ тоторлар билан уруш қилиб уларни енгади, эллик минг эркак ва хотин-қизни ҳокими билан асир этиб, ўзи билан бирга олиб кетади. Темурбек бу ердан Дамашқ шаҳрига келди. Ўзига бўйсунини истамаган, йўллаган элчиларини ҳибсга олган Дамашқ аҳолисидан қаттиқ норози эди. Темурбек қўшини қаттиқ жанг билан шаҳарни эгаллаб, уни бузиб ташлади. Бу ердаги барча ҳунарманд усталарни, шунингдек, оқ тоторлар ҳамда Сабастриядан (Сивосдан) асир олинган кишиларни (улар орасида кўплаб насроний арманлар ҳам бор эди) Самарқандга жўнатди. Шундан кейин Эронга қайтиб, юқори Арманистондаги Алара⁶⁷ деган жойда баҳорги қароргоҳ ўрнатди. Турк подшоси Боязид Сабастриядаги (Сивосдаги) беномусликларнинг сабабчиси Заратандан (Тахуртандан) қаттиқ аламзада бўлиб, Арсингага (Эрзинжон) хужум қилади, уни забт этиб, ҳокимнинг хотинини асир олади. Кейинчалик у Заратаннинг (Тахуртаннинг) хотинини озод қилди, «шаҳарга ҳеч қандай зиён етказилмасин», — деб буюриб, ўз юртига қайтиб кетди. Аслида, Темурбек Сабастрияни (Сивосни) аллақачон бузиб ташлаганлиги сабабли турк подшосининг унга зиён етмаслик ҳақидаги фикри ҳеч бир қимматга эга эмасди. Ўз юртларига қайтгач, Темурбек ва Боязид бир-бирларига элчилар юбордилар. Бироқ ҳеч қандай битимга келолмадилар. Бу орада Константинополь императори ва Пера (шаҳридаги) генуяликлар Темурбекка элчилар юбориб, мабодо у турк подшосига қарши уруш очса, унга одам ҳамда кемалар билан ёрдам бермоқчи эканликларини маълум қилдилар. Улар Темурбекнинг туркларни енгинини осонлаштириш учун қисқа вақт ичида бир неча ҳарбий кемаларни тахт қилиб қўйиш, ҳозирги вақтда Юнонистонда турган туркларнинг ўз ватанига қайтиш-

ларига йўл қўймаслик, шунингдек, (Темурбекка) кумуш пул билан қарз беришни ваъда қиладилар. Турклар Константинополь шаҳри билан ҳам, Темурбек билан ҳам бирон битимга келолмагач, икки томон ҳам қўшин тўплай бошлайди. Ҳарбий ишда анча тадбиркор ва муғомбир Темурбек Боязидга қараганда тезроқ қўшин тўплаб, Эрондан шошилинич равишда чиқиб, Туркия сарҳадига келди. Аввал юрган йўл билан Арсинга (Эрзинжон) ерларидан ўтиб, Сабастрия (Сивос) шаҳрига келиб тушди. Темурбекнинг етиб келганини билган турк подшоси ўз йўлини ўзгартирди. Юк ортилган от-араваларини Ангури (Анқара) деган мустаҳкам қалъада қолдириб, барча қўшини билан Темурбекка қарши юрди. Турк подшосининг хуфёна қилган ҳаракатларидан хабар топган Темурбек ҳам ўз йўлини ўзгартириб, сўлга — баланд тоғлар томонга қараб юрди. Темурбекнинг ўз йўлини ўзгартирганини кўрган Боязид уни қочиб кетаяпти, деб ўйлаб, катта тезлик билан унинг изидан қувишга тутинади. Темурбек эса, баланд тоғлар орқали саккиз кун йўл босгач, текис йўлга тушиб олиб, Боязид от-араваларини қолдириб кетган Ангури (Анқара) қалъасига келади. Бу ердаги от-арава ва бошқа анжомларни қўлга туширади. Бундан хабар топган турк подшоси зудлик билан Ангурига (Анқарага) етиб келишга ҳаракат қилади. Лекин бу қалъага етиб келганда турк подшосининг қўшини ҳолдан тойиб, чарчаган эди. Темурбек Боязидни чалғитиш учун атайлаб айланма йўллардан юрган эди. Шу ерда бўлган жангда юқорида зикр этганимиздек, Боязид енгилиб асирга тушади. Константинополь императори ва Пера шаҳридаги генуяликлар Темурбекка берган ваъдаларини бажариш ўрнига, аксинча, Юнонистондаги туркларнинг Туркияга қайтишига йўл очиб берадилар. Хуллас, турк подшоси енгилгач, Константинополь ва Пера ҳокимлари турклар тарафига ўтиб, қочқин туркларни ўз кемаларида Туркиядан Юнонистонга ташийдилар. Шу сабабли Темурбек насронийлардан қаттиқ норози бўлиб, бунинг аламини ўз мамлакатадаги насронийлардан олди.

71. БОЯЗИД, МУРОД ВА ТЕМУРБЕК ИСМЛАРИНИНГ МАЪНОСИ

Темурбек мағлуб этган турк подшосининг номи Альдайри (Елдириим) Боязид, яъни чақмоқ Боязид деган маънони англатади. «Чақмоқ» турк тилида «елдириим» деб аталади. Боязид унинг ҳақиқий исми эди. Отасини Амират (Мурод) деб атар эдилар. У ажойиб баҳодир киши бўлган. Уни Лазаро исмли бир насроний граф жангда найза санчиб ўлдиради. Найза кўкрагидан кириб, яғринидан тешиб чиққан эди. Йилдириим Боязид отасининг қасосини олиш учун граф Лазарони жангда ўз кўли билан ўлдиради. Лазаронинг ўғли Боязид томонига ўтиб, ҳозирги вақтда Елдириим Боязиднинг ўғли Мусулмон (Сулаймон?) Чалабий хонадонида истиқомат қилади. Мен бу тафсилотларни кимни Мурод деб атаганларини англатиш учун ёзгман. Чунки ҳар бир турк подшосининг ўз исми бўлишига қарамай, бизда одатда уларнинг ҳаммасини Мурод, деб атайдилар. Шунингдек, Темурбекнинг асл исми биз атаганимиздек Темурлан эмас, Темурбекдир. Чунки Темурбек уларнинг ўз тилида «Темир подшо» дегани, подшо эса уларнинг тилида «бек». Темурлан юқоридагига батамом тесқари маънони англатади. Уни таҳқирлаш маъносида Темурлан, яъни оқсоқ Темур деб атайдилар. Темур бир вақтлар кечаси кўй ўғирлаётганда (?) калтак зарбидан сонидан яраланган⁶⁸ ва ўнг қўлининг икки бармоғи шикастланган эди. Бу ҳақда кейинроқ сўзлаймиз.

72. АРСИНГАДАН (ЭРЗИНЖОНДАН) ЖЎНАШ

Элчилар Арсинга (Эрзинжон) шаҳрида 15 май, пайшанбагача бўлиб, шу куни бу ердан жўнадилар. Довдарахтсиз, ган-тақир, баланд тоғ йўлидан юрдик. Шу куни қор ёғиб, ҳаво жуда совиб кетди. Кечаси Шабега деган қишлоқда тўхтадик. Шу ерда кичик бир қалъа бўлиб, ёнидан дарё оқади. Нуқул ялангтақир тоғ йўлидан юрсакда, лекин атрофида кўплаб экинзор ерлар, уйлар ва қишлоқлар бор эди.

Эртаси, шанба куни Пагарриш деб аталган бир қишлоқда тунадик. Шу қишлоқда қоя тепасида баланд қалъа турибди. Қишлоқнинг ярмида арманлар, иккинчи ярмида турклар яшайди. Айтишларича, бир йил бурун Темурбек бу ерлардан ўтганда арман ибодатхонасини бузиб ташлашни буюрган. Арманлар ибодатхонани буздирмаслик учун унга уч минг аспер берганлар. Лекин Темурбек пулни олгандан кейин ҳам ибодатхонани бузиб ташлатади.

Якшанба куни муқаддас Троица байрами кунда бу ердан чиқиб, бир қишлоққа келдик. Қоя тепасида Арсингага (Эрзинжонга) тегишли қалъа савлат тўкиб турибди.

Душанба куни эса далада тунадик. Дов-дарахтсиз, ялангтақир тоғ йўлидан юрдик. Бу ерда сув мўл, тоғнинг елкасида ҳам, этагида ҳам ўтлар ўсиб ётибди. Бу ерлар туркоманларга⁶⁹ тегишли бўлиб, уларнинг сарҳади шу жойларгача келиб етади. Туркоманлар мусулмон элати бўлиб, туркларнинг нариги тарафида истиқомат қиладилар. Эртаси, сешанба куни бу ердан жўнадик. Серсув, кўкаламзор жойлардан юрдик.

73. АСЕРОН (АРЗИРУМ)

Пешинга яқин Асерон (Арзирум) номли шаҳарга келдик. Асерон (Арзирум) Темурбекка тобе шаҳар. У текисликка жойлашган бўлиб, минорали мустаҳкам тош девор билан ўралган. Шаҳарда қалъа ҳам бор. Лекин аҳолиси кўп эмас. Шунингдек, унда ҳашаматли ибодатхона қад кўтарган. Чунки шаҳар илгари насроний арманларга қарашли бўлиб, улар кўпчиликни ташкил этар эди. Асерон (Арзирум) бу ҳудуддаги энг яхши, энг бой шаҳар. Субаил (Юсуф Али) деган турк шаҳар доруғасидир.

22 май, пайшанба куни бу ердан жўнадик. Кечаси Партир Жуан (?) деган қишлоқда тўхтадик. Қишлоқ Авник⁷⁰ деган шаҳар ҳокимлигига қарайди. Авник аҳолиси арманлардан иборат бўлишига қарамай, жуда қудратли ва мустақил шаҳар ҳисобланади. Дўлдайбек деган чигатой амалдори бу жойларнинг ҳокими ҳисобланади.

Жума куни Исчу деб аталган қишлоққа келдик. Шанба куни ҳам шу қишлоқда турдик. Бу ерда кўпгина арманлар истиқомат қилади.

74. ДЕЛУЛАРКЕНТ

Якшанбада Делуларкент, яъни жиннилар макони деб аталган қишлоқда тунадик. Қишлоқ аҳолиси мусулмонлардан иборат бўлиб, дарвишлардек турмуш кечирадилар. Уларни кашиклар деб атайдилар. Мусулмонлар худди ибодатга қатнагандек, кашиклар ҳузурига тўп-тўп бўлиб келиб турадилар. Улар беморларга шифо бахш этадилар. Кашикларнинг оқсоқоли бўлиб, қишлоқ аҳли уни жуда ҳурмат қилади. Айтишларича, оқсоқол авлиёлар зотидан. Темурбек бу ерлардан ўтганда уни зиёрат қилган экан. Одамлар мазкур дарвишларга кўплаб хайру эҳсон қилдилар. Қишлоқни бир мўътабар оқсоқол бошқаради. Тақводорликни истаган кишилар ўзларини авлиё қилиб кўрсатиш учун соч-соқолларини қириб, иссиқ-совуқ кунларда ҳам ярим ялангтўш бўлиб кўчаларда жулдурвоқи аҳволда юраверадилар, кўчада овқатланадилар, кечакундуз чилдирма чалиб, кўшиқ айтиб юрадилар. Кулбалар эшигининг пештоқига ой шакли туширилган қора шолдан ялов тутилган, эшиклар устига кийик, эчки, кўй шохлари илинган. Кулбаларида ана шунақа шохларни сақлаш кашикларнинг одатидир. Улар кўчаларда ҳайвон шохларини ўзлари билан олиб юрадилар.

75. АРАКС ДАРЁСИ

26 май, душанба куни бу ердан (Делуларкентдан) жўнаб, Коррас (Аракс) деб аталган дарё яқинидаги далада тунадик. Бу дарё қарийб бутун Арманистон бўйлаб оқиб ўтади. Элчилар шу куни қорли тоғлар орасидан юрдилар. Тоғ бағридан жилға-жилға сувлар оқиб турарди.

Сешанба куни Навжуа (Навижўй) деган бир қишлоқда тунадик. Ўша куни элчилар тик қирғоқли жуда ноқулай дарё ёқалаб юрдилар. Бу ерларнинг ҳокими кашиклардан бўлиб, улар элчиларга жуда катта иззат-икром кўрсатишди.

Навижўйда кўплаб арманлар истиқомат қилишади. Эртаси, чоршанба куни бошқа бир қишлоқда тунадик. Қишлоқда тузконли қоя бор, тепасида баланд қалъа турибди. Тузлик тоғлар тизмаси ярим кунлик масофага чўзилган. Истаган киши ўша туздан истеъмол қилади, бу ерда бошқа ҳеч қандай туз ишлатилмайди.

Энди — тўфондан кейин дунёдаги биринчи шаҳар Кальмарин ҳақида.

76. ҚАДИМИЙ ШАҲАР. ЭГИРА. ТЎХТАМИШ ВОҚЕАСИ

26 май, пайшанба куни тушга яқин Кальмарин⁷¹ деб аталган шаҳарга келдик. Шаҳардан олти лига масофада баланд тоғ кўзга ташланади. Афсонага кўра, дунёни сув босганда Нуҳ пайғамбар тушган кема шу тоғда пайдо бўлган экан. Шаҳар текисликда жойлашган бўлиб, бир томонидан Коррас (Аракс) деган катта дарё оқади, иккинчи томонидан қоялар орасида бир камон ўқи етгулик масофага ёйилган узун водийда, водий ва дарё ўртасида жойлашган шаҳар мустаҳкам қалъага айланган. Фақат дарёнинг бошланишида водийга ўтадиган жой бўлиб, ана шу ердан шаҳарга ҳужум қилиш мумкин. Бироқ, бу жойда ҳам баланд минорали, бирин-кетин келувчи икки дарвозали қалъа қад кўтарган. Қалъа баланд ва мустаҳкам деворлар ичида. Ривоятга кўра, Кальмарин (Сурмали) — умумжаҳон тўфонида кейин Нуҳ қабиласи томонидан қурилган биринчи шаҳардир. Шаҳар аҳолисининг гапига қараганда, бундан саккиз йил бурун шаҳарни қамал қилган тотор императори Тетани (Тўхтамиш) икки кечакундуз узлуксиз жанг қилади. Учинчи куни (шаҳар аҳолиси билан тотор императори орасида) битим тузилади. Битимда император ҳам, унинг қўшини ҳам шаҳарга қадам босмаслиги, шаҳар ҳар йили муайян миқдорда бож тўлаб туриши кўзда тутилган эди. Мазкур битимга рози бўлган Тўхтамиш Журжония подшоси Сорсга қарши курашда шаҳарнинг ярим қўшинини ўз ихтиёрига беришларини талаб қилади. Шаҳар аҳолиси ярим қўшинни унинг ихтиёрига топширгач, император яна шаҳарга ҳужум қилиб,

уни талайди ва ёқиб юборади. Шаҳарнинг кўп жойлари вайрон этилиб, аҳолининг катта қисми ҳалок бўлади. Шаҳар аҳолисининг аксарияти арманлар эди. Насронийлар арман ерида ҳокимиятни қандай қилиб бой бериб қўйганликлари, маврлар (мусулмонлар) шаҳарни қандай забт этганлиги ҳақида кейинроқ сўзлаймиз. Шаҳарда кўпгина юксак бинолар мавжуд. Элчиларни ҳамма жойда тураржой, озиқ-овқат ҳамда отлар билан таъминладилар. Бу ерларнинг ҳаммаси Темурбекнинг тарафидадир.

Эртаси, жума куни Сурмалидан чиқиб, қоя тепасида қад кўтарган баланд бир қалъага келиб тушдик. Қалъа соҳиби бир бева аёл бўлиб, қалъа ҳамда ўзига қарашли ерлар учун Темурбекка бож тўлаб тураркан. Қалъада илгари йўлтўсар қароқчилар истиқомат қиларкан. Темурбек унга ҳужум қилиб, аёлнинг эри — ҳокимни ўлдириб, бундан буён қалъага ярамас одамларни қўймасликни тайинлайди. Темурбек ёмон одамлар унга кириб олиб, ўзларини ҳимоя қилолмасликлари учун дарвозасини кўпориб ташлатади ва уни мутлақо қайта тикламасликни буюради. Шундан кейин қалъани ҳокимнинг бевасига топширади. Эгида деб аталган бу қалъа шундан бери дарвозасиз эди. У Нуҳ кемаси номли баланд тоғ этагида жойлашган. Трапезунд ерларидан жўнаганимиздан бери дуч келган ҳамма тоғлар довдарахтсиз, тош-тақир эди. Қаср ҳокими бева аёл бизни эҳтиром ила қабул қилиб, ҳамма зарур нарсаларни муҳайё этди.

77. АРАРАТ. ҚАДИМИЙ ШАҲАР ХАРОБАЛАРИ.

31 май, шанба куни элчилар бу ердан жўнадилар. Нуҳ кемаси тушган тоғ этаги бўйлаб юрдик. Баланд тоғ чўққиларида оппоқ қор жилваланади. Сув мўл, бўлиқ ўт ўсиб ётибди. Тоғни айланниб йўл юрдик. Хароба ҳолатдаги бинолар ва уйларнинг тошдан қурилган пойдеворлари йўл ёқалаб анча узоқ масофага чўзилган. Вайроналар оғушида гўё атайин экилгандай, кўплаб жавдар майсалари ўсиб ётибди. Жавдар ҳар йили ўз-ўзидан кўкаради. Дони пуч бўлгани учун уни истеъмол қилиб бўлмайди. Шунингдек,

харобаларни сариқ гулли ўтлар қоплаб олган. Тоғ бағридан шоҳи матоларни ранглаш учун қизил бўёқ олинади. Тоғ оралаб деярли ярим йўлни босганимиздан кейин кимсасиз катта бир шаҳарни кўрдик. Ерлик аҳолининг гувоҳлик беришича, роса бир лига масофага чўзилган мазкур шаҳар умумжаҳон тўфонидан кейин Нуҳ ва унинг қабиласи томонидан ер юзида биринчи бор қурилган. Шаҳар ёнида катта текислик, ундан кўплаб каналлар ўтган, дарахтлар ва гуллар ўсиб ётибди, булоқлар кўзга ташланади. Тоғ чўққилари жуда баланд ва учлари қиррали. Ҳамиша қор ва булутларга чулганганлиги учун чўққилар кўзга илинмайди. Айтишларича, тоғ жуда юксак бўлганлиги боис, юқори қисмидан қишда ҳам, баҳорда ҳам, умуман йил бўйи булут аримайди. Элчилар шу куни тошлар уюми остидан сизиб чиқаётган ажойиб булоқ бўйида дам олиш учун тўхтадилар. Ўша жойда турган пайтимизда булут бирпас тарқалиб, тоғ чўққиси кўринди, шу ондаёқ булут яна буркади. Бу тоғ у қадар баланд бўлмаган серқирра яна бир тоғ билан туташган, оралиқдаги туташган жой бамисоли эгарга ўхшайди. Ривоят қилишларича, Нуҳ кемаси шу ерда тўхтаган. Икки тоғ чўққиларида ҳам оппоқ қор ялтирайди. Шу кечаси Восит Қалъаси деб аталган қалъада тунадик. Қалъа чиқиб бориш қийин бўлган тик қоя чўққисида турибди. Қоя этагида катта шаҳар жойлашган, шаҳар билан қалъани буржли баланд девор ажратиб турибди. Девордан қалъа эшиги томон тошли зинапоя ётқизилган. Қалъали қоянинг энг чўққисида, ичкарида катта булоқ бор. Бундан олти йил муқаддам Темурбек бу қалъани қамал қилган эди. Унинг қутволи Темурбек кўшини қалъага кирмаслиги ва уруш қилмаслиги шарти билан, бож тўлаб туришга розилик берган.

78. МАКУ ҚАЛЪАСИ. (УНИНГ) НАСРОНИЙ АҲОЛИСИ. ТЕМУР ҚЎШИНЛАРИНИНГ ЮРИШИ ҲАҚИДА ЭСЛАТИШ

1 июнь, якшанба кечки ибодат пайтида Маку деб аталган қалъага етиб келдик. Қалъа насроний католик Норадин (?) исмли кишига қарашли. Бу ернинг барча

аҳолиси насроний-католик мазҳабидаги арманлардир. Улар арман тилида сўзлашиш билан бир қаторда тотор, форс тилларини ҳам биладилар. Ака-ука авлиё Доминикалар монастири ҳам шу атрофда эди. Монастир водийнинг бир четида, баланд қоя этагида. Қоянинг тепасида жойлашган шаҳар мустаҳкам ички минораларга эга девор билан ўралган. Деворнинг нарёғида одамлар кириб-чиқиб турган уйлар кўзга ташланади. Ундан нарида ҳам худди шундай хонадонлар. Ёнбағирлик тобора баландлашиб боради. Шу ернинг худди ўзидан минорали ва баланд қошли иккинчи девор бошланади. Аввалги девордан бу иккинчи деворгача тошли ёнбағирдан ўйиб ишланган зинапоялар орқали кўтарилиб борилади. Дарвоза олдида деворни кўриқлаш ниятида қурилган катта минора қад кўтарган. Иккинчи деворнинг нарёғида, қоя устида қурилган уйлар, уларнинг оралиғида миноралар ва шаҳар доруғаси истиқомат қилиб турган уй бор. Аҳоли ўзига тегишли жамғармани шу ерда сақлайди. Қоя бағридаги уйлар ва бошқа иморатлар шаҳар уйлари ва деворларига нисбатан анча юқорида. Қоя эса қалъа, девор ва уйлар устига бамисоли айвондай соя ташлаб турибди. Қор, ёмғирни ўтказмайди. Хуллас, қалъа шундай жойлашганки, унга ердан ҳам, ҳатто кўкдан ҳам кириш амри маҳол. Қалъа ичида оқаётган катта анҳор аҳолини (сув билан) таъминлайди, боғ-роғларни суғоради. Қалъа этагидаги кўркам водийдан ҳам дарё оқиб ўтади. Водийда токзорлар, экинзор ерлар яшнайдилар. Темурбек мазкур қалъага хужум қилиб, уни забт этолмаган эди. Бироқ, қалъа қутволи Темурбек талаб қилган пайтда унга йигирмата суворий етказиб беришни шарт билан битим тузилади. Шундан бироз вақт ўтгач, Темурбек қўшини билан қалъа ёнидан ўтаётганда қутвол ўз ўғлини хузурига чақириб, Темурбекка совга қилиб топшириш учун унга учта қимматбаҳо эгар-жабдуқлик отни етаклатади. Темурбек қалъа ёнига келганда қутволнинг йигирма ёшлар чамасидаги ўғли ўша уч отни отаси номидан унга тортиқ қилади. Темурбек совгани олгач, «қалъага ҳеч қандай зиён етказилмасин», деб буюради. Сўнг «бунақа баркамол ўғилнинг бу ерда туришига эҳтиёж йўқ» деб уни ўзи билан олиб кетади. Кейин подшо бу йигитни Эрон ҳамда мазкур қалъа

(жойлашган) ерларнинг ҳукмдори бўлган набираси Омар Мираса⁷²га (Умар Мирзога) тақдим этади. Йигит эндиликда Умар Мирзо саройида яшаб, унинг қўшинида хизмат қилмоқда. Умар Мирзо қутволнинг ўғлини мажбуран мусулмон динига ўтказиб, унга Суюрғатмиш⁷³ деган ном берди ва ўзининг шахсий соқчисига айлантирди. Бироқ, у хоҳишига зид ҳолда мусулмон динини қабул қилган бўлса-да, амалда мусулмон эмас...

Қалъа қутволи биз, элчиларни жуда яхши кутиб олди. Қалъа аҳлининг насроний экани биз учун айтини муддао эди. Қутвол элчиларни меҳмондўстлик билан қабул қилди. Унинг айтишига қараганда, Темурбекнинг қариндоши Ясан Мираша⁷⁴ ва унинг мулозимлари бир ҳафта бурун қандайдир бир хазинани яшириш учун қалъага киритишни сўраганлар. Қутвол уларни қалъага кирита олмаслигини айтиб, хазинани ўзига топширса, эҳтиёткорлик билан сақлашни билдирган. Шундан кейин Ясан Мираша (Амир Жаҳоншоҳ) бу ҳақда бошқа гап очмаган. Бу ерда биз ўша куни бўлдик. Кейинчалик элчилар қутволнинг Эрон шоҳи қўшинида хизмат қилаётган ўғлини учратиб, у билан сўзлашдилар. Мазкур қалъа қутволининг яна бир кичик ўғли бўлиб, отасининг айтишича, у ўз она тилининг билимдони ва олим экан. Худо хоҳласа, элчилар қайтаётганларида ўғлини уларга қўшиб юборишини, элчилар уни қирол олдига олиб киришларини, қирол уни поп тарбиясига тақдим этиб, пировардида, бу ерларга бош руҳонийликка тайин этишини ўтинди. Мазкур қалъа насронийлардан йироқда, шу қадар кўп мусулмонлар орасида мавжуд бўлиб, амал қилиши, шунингдек, қалъадагиларнинг арманлардан католиклар етиштириш орқали тангри марҳаматига сазовор бўлаётганликлари ажабланарли ҳодисадир.

79. АЛИНГА (АЛИНЖА) ҚАЛЪАСИ

Эртаси, душанба куни, 2 июнда бу ердан жўнадик. Аҳоли яшайдиган бирон қароргоҳга етиб боролмай, далада тунадик. Шу куни йўлнинг чап тарафидаги Алинга (Алинжа) деб аталган қалъани томоша қилдик. Қалъа юксак

қояда жойлашган бўлиб, атрофи минорали девор билан ўралган. Девор ичкарасида сувга сероб тоқзорлар, боғ ва экинзор ерлар, яйловлар кўкариб турибди. Тоғнинг энг юқорисида ҳали биз айтган қалъа қад кўтарган. Темурбек Эрон ҳукмдори Султон Амадни⁷⁵ (Султон Аҳмад Жалоирий) енгиб, ерларини забт этганда султон ана шу қалъага яширинган экан. Темурбек бу қалъани уч йил қамал қилади. Шундан кейин султон қалъадан чиқиб, Бобил (Миср) султонининг паноҳига қочиб боради. Ҳозир ҳам ўша ерда истиқомат қилади.

Янаги кун, сешанбада кўчманчи чорвадор чиғатойиларнинг юзта ўтови тикилган яйловда тунаш учун тўхтадик. Чоршанба куни ҳам чиғатойиларнинг ўтовида қолдик. Аввалги қишлоқ ва шаҳарларда бизга қандай илтифот кўрсатилган бўлса, мазкур ўтовларда ҳам бизни шундай кутиб олиб, озиқ-овқат ҳамда сафар отлари билан таъминладилар. Шу вақтгача йўлимиз тоғлик ва сувга сероб яйловлардан ўтди. Бу йўлда ҳам юқоридаги сингари кўплаб чиғатойиларни учратдик. Улар Хой шаҳридаги қўшинга мансуб эди.

80. ХОЙ ШАҲРИ. МИСР ЭЛЧИСИ. ЖИРАФА ТАСВИРИ

Пайшанба куни, 5 июнда тушга яқин Хой⁷⁶ деб аталган шаҳарга етиб келдик. Шаҳар текисликда жойлашган бўлиб, атрофидаги боғлар, экинзор ерлар жуда кенг майдонга чўзилган. Шаҳар ва экинзорлар оралаб кўплаб ариқ ва анҳорлар ўтган. Шаҳар шинак-туйнуқлари бўлган минорали фишт девор билан ўралган. Хой шаҳрида юқори Арманистон тугаб, Эрон ҳудуди бошланади. Шаҳарда кўплаб арманлар истиқомат қилдилар. Элчилар бу ерда Бобил (Миср) султонининг⁷⁷ Темурбекка йўллаган элчисини учратдилар. Султоннинг элчиси Темурбекка совға-саломлар ортилган ўн бештача туя билан йигирмага яқин суворий кўриқчилигида йўлга чиққан эди. Шу билан бирга, улар олти та туяқуш ва битта жирафа ҳам олиб бормоқда эдилар.

Жирафанинг гавдаси от гавдасига тенг, бўйни жуда дароз, олдинги оёқлари кейингисига нисбатан анча узун,

оёғи хўкизникига ўхшаш қўштуёқ эди. Олдинги оёғи туёғидан то елкасигача икки ярим метр, олдинги қовурғасидан бошигача ҳам икки ярим метр келади. Жирафа бошини ғоят баландга кўтара олади, бўйни кийикникидай ингичка, орқа оёқлари олдингиларига қараганда шу қадар қисқа эдики, биринчи бор кўрган киши уни ерда ўтирибди, деб ўйлайди. Орқаси кўтосникидай иккига ажралган, қорни оқ, юнги сарғиш тилларанг, бурни кийикникидай пастда — бурун тешиги ўрнида, пешонасида ўткир ўсимта бор, кўзлари катта ва дум-думалоқ, қулоқлари отникига ўхшайди, қулоқлари ёнидаги кичик дум-думалоқ шохчалари қарийб жун билан қопланган бўлиб, энди ўсиб келаётган кийик шохига ўхшар эди. Узун бўйинини истаганча чўзиб, беш-олти метр баландликдан ҳам ўзига емиш топа оларди. Жирафа ўзи хуш кўрадиган баланд дарахтларнинг баргларида озикланади. Хуллас, биринчи бор кўрган киши учун жирафа ҳақиқатан ҳам ғаройиб ҳайвон эди.

Элчилар бу ерга пайшанба куни келиб, жума ва шанба кунларида меҳмон бўлдилар. Якшанба, саккизинчи июнь куни, тушдан кейин йўлга чиқдик. Чунки сафарга тайёр отлар бўлмагани учун шу ерда биринчи кун ушландик, ўтаётган қўшинга одам юбориб, бизга от келтиришди. Ўша куни биз ўтлоқзорда тунадик. Хой шаҳригача бўлган йўлларда қалин қор кўрган эдик. Ундан кейинги сафаримиз давомида қорни учратмадик. Бу ўлка анча иссиқ эди.

81. УРМИЯ КЎЛИ

Душанба куни, тушда Қаза⁷⁸ деган манзилга келдик. Қаза — текис ҳудуддаги катта шаҳар бўлиб, атрофида сувга сероб кўпгина боғлар бор. Шаҳар рўпарасида айланаси юз мил келадиган катта шўр кўл. Кўл ўрамида учта орол бўлиб, уларнинг бирида одамлар истиқомат қилади. Кусакана⁷⁹ деб аталган жойда тунадик. Кусакана — катта қисми харобага айланган йирик шаҳар. Айтишларича, шаҳарни тотор хони Тўхтамиш бузиб ташлаган. Темурбек Тўхтамишни енгиб, бу ерлардан қувиб юборган. Тўхтамишнинг бу ерлардан қандай қилиб маҳрум бўлгани ҳақида кейинроқ сўзлаймиз. Бу ерларда кўплаб арманлар истиқомат қилар эдилар.

Эртаси, сешанба куни Чаускад⁸⁰, деган шаҳарда тунадик. Шаҳар текисликка жойлашган бўлиб, боғлар, тоқзорлар, мевали дарахтлар билан ўралган. Шаҳар атрофидаги боғлар тоғдан оқиб тушган сув билан суғорилади, улардан мўл ҳосил олиниб, ҳар тарафга, ҳатто Табриз шаҳрига ҳам жўнатилади. Кечаси далада тўхтадик. Шу куни йўлимизнинг катта қисми боғлар, тоқзорлар ва узоқлардан оқиб келаётган анҳорлар ёқасидан ўтди. Йўл равон ва жуда манзарали эди.

82. ТАБРИЗ

Келгуси чоршанба, 11 июнда, кечки ибодат пайтида Табриз⁸¹ деб аталган йирик шаҳарга келдик. Мазкур шаҳар икки тарафида дов-дарахтсиз, тап-тақир икки тоғ тизмаси ўртасидаги водийда жойлашган. Шаҳар атрофи истехком девор билан ўралмаган. Сўл томондаги тоғ шаҳарга жуда яқин, ҳавоси ўта иссиқ, тоғдан лойқа сув оқиб тушади. Шаҳардан ўнг тарафда, бирмунча йироқроқда жойлашган тоғдан эса салқин шабада эсиб туради, чўққисидан йил бўйи қор аримайди, ундан келаётган сув ниҳоятда ёқимли. Бу тоғдан шаҳарга оқиб келаётган сув унинг ҳамма томонига таралади. Шаҳар ёнидаги тоғ тизмасида икки қоя бўлиб, аввал бир-бирига жуда яқин турган бу қоялар йил сайин бир-биридан узоқлашиб, оралари кенгайиб бормоқда. Сўл томонидаги тоғ тизмасида бир лига масофада баланд чўққи бўлиб, айтишларича, бир вақтлар генуяликлар қалъа қуриш учун уни Султон Вайс⁸² деган бир подшоҳдан сотиб оладилар. Сотганига кейин пушаймон бўлган подшоҳ қалъа қурувчилари ҳузурига одам юбориб, «Ўлкамизда савдогарлар қалъа курсин, деган удум йўқ. Улар биздан сотиб олган молларни олиб чиқиб кетишлари мумкин. Бироқ, қалъа қуришадиган бўлса, мамлакатни тарк этишлари керак», — дейди. Савдогарлар у билан баҳслаша бошлаганларида подшоҳ уларни қатлга буюради.

Шаҳарнинг энг ораста кўча ва тор кўчаларида турлитуман нарсалар сотилади. Кўчаларда яхши қурилган дўконлар мавжуд. Кўча ва тор кўчалар оралигида қасабаларга ўхшаган кўп эшикли бинолар бўлиб, бу бинолар

ичида шинам дўконлар жойлашган. Бинодан кўчаларга қараб дарвозалар очилган. Бу кўчаларда сандал, тафта шоҳи ва ип газламалар, ипак ва марваридлар сотилади. Савдо растасида яна кўплаб ҳар хил нарсалар бор. Табриз — шовқин-суронли, гавжум савдо шаҳри. Растанинг бир жойида ўтирган кишилар аёллар учун ҳар хил атир-упа, малҳамлар сотадилар. Аёлларнинг ўзлари келиб савдо қиладилар ва ўша малҳам, атир-упаларни юзларига суртадилар. Ўзларини танитмаслик учун аёллар оқ паранжи ёпиниб, юзларига отнинг қилидан тўқилган қора чачвон тутиб юрадилар. Шаҳарда кўпгина моҳобатли бинолар ва масжидлар бўлиб, улар юнон услубида кошинкорлик, нодир тош тахталар, ложувард бўёқлар, олтин ҳамда кўплаб чиройли шиша ойналар билан ажойиб тарзда безатилган эди. Айтишларича, бу кошоналар нуфузли, таниқли, бадавлат кишилар томонидан бунёд этилган. Бу борада улар бир-бирларидан ўзишга интилиб, бор бойликларини сарфлаб қўйган эканлар. Бу бино ва қурилишлар орасида битта улкан иморат бор. Жуда чиройли девор билан ўралган мазкур бинода йигирма минг хона ва алоҳида хужралар бор. Айтишларича, мазкур иморат Эрон подшоси Султон Вайс томонидан Бобил (Миср) подшосидан олинган бир йиллик бож ҳисобига қурилган. Уйни Толбатхона ёки Омад уйи, деб атаганлар. Темурбекнинг иккинчи катта ўғли Мироншоҳ амрига биноан шаҳардаги ҳамма чиройли уйлар бузиб ташланган бўлишига қарамасдан, (бу ҳақда куйида сўзлаймиз) мазкур ҳашаматли бино бежиримлигича сақланган. Табриз олди-сотди қизиган, бадавлат ва улуғвор шаҳар.

Айтишларича, илгари шаҳар аҳолиси ҳозиргидан кўпроқ бўлган. Бироқ, ҳозир ҳам шаҳар аҳолиси икки юз минг хонадондан кўпроқ бўлса керак. Шаҳардаги бир неча майдонларда хуштаъм қилиб пиширилган ёки ҳар хил усулларда покиза тайёрланган гўштли таомлар ва ҳар хил мевалар сотилади. Шаҳар майдонларининг бирида, кўчадаги уйлардан бирининг ёнида чўп устихон бўлиб қуриган бир дарахт бор, айтишларича, мазкур дарахт барг чиқарган куни қўлида хоч ушлаган бир насроний руҳонийси муридлари билан ҳозир бўлиб, шаҳар аҳолисининг ҳам-

масини Исо пайғамбар динига киритар эмиш. Бу гапни дарвиш қиёфасидаги бир мусулмон айтган экан. Бундан қаттиқ хафа бўлган шаҳар аҳолиси қуриган дарахтни кесиб ташламоқчи бўлади. Бироқ, дарахтни кесмоқчи бўлган кишилар унинг танасига уч бор болта уриши билан қўллари синади. Бу ҳақда сўзлаган ва бошқа анча-мунча ривоят гапларни қилган мусулмон яқинда қазо қилибди. Айтишларича, бу шаҳарга ташриф буюрган Темурбек ўша мусулмонни топиб келтиришни буюради. Мусулмон дарвиш юқоридаги ривоятни ва бошқа кўп нарсаларни унга сўзлаб беради. Ўша қуриган дарахт ҳозир ҳам турибди ва унга ҳеч ким яқинлаша олмайди.

Шаҳар кўчалари ва майдонларида кўплаб ҳовуз ва қудуқлар бор. Баҳорда уларга муз тўлдириб, ёнига одамлар сув ичадиган мис ва темир косалар қўйилади. Подшоҳ қариндошларидан бири, яъни шаҳар доруғаси элчиларга катта иззат-ҳурмат кўрсатди. Бундан ташқари, шаҳарда чиройли қурилган масжидлар ва жуда катта ҳаммом бор. Биз шаҳарда тўққиз кун турдик. Жўнаш олдидан юқларимизни ортиш ва ўзимиз минишимиз учун салтанат отларидан келтиришди. Шоҳ ҳузурига борувчилар сафарда кечаю кундуз, ёки кун бўйи йўл босиши учун шу ердан бошлаб тегишли жойларда салтанат отлари тайёрлаб қўйилган эди. То Самарқандга етгунимизча бир жойда юзта, бошқа жойда элликта, учинчи бир жойда икки юзта салтанат отлари шай қилиб сақланар эди.

Мазкур шаҳардан Бобилгача ўн кунлик йўл. Бобил Балдак (Боғдод)нинг рўпарасида, ўнг қўл тарафда жойланган.

83. ТАБРИЗДАН ЖўНАШ. ЭЛЧИЛАРНИ КУТИБ ОЛИШ УДУМЛАРИ

20 июнь, жума куни соат тўққизларда Табриздан жўнадик ва кечқурун Сайдана (Саидобод)⁸³ деган қалъага келиб тушдик.

Эртаси, шанба куни Хўжанд деган қишлоқда тушлик қилдик ва далада тунадик.

Якшанба куни эрталаб Сантгелана (Сейлан) деган қишлоққа келдик. Туркманлар қабиласи истиқомат қилаётган Туселар қишлоғида тушлик қилдик. Бу ўлка биз босиб ўтган аввалги мамлакатларга қараганда яйдоқ ва жуда иссиқ эди. Йўлдаги ҳар бир қишлоқдан таомлар олиб чиқиб, элчиларни меҳмон қилардилар.

Бу ернинг удуми шундай: элчилар бирор қишлоқ ёки манзилга етиб келишлари билан отларидан тушиб, далада, бирор соя жойга ўзлари учун махсус тўшалган палос устига ўтирадилар. Шундан сўнг ҳар бир хонадондан таом олиб чиқадилар. Бири нон, бошқаси бир кўза қатик ёки рўзгорда одатда гурунч ва жўхоридан тайёрланган бошқа бирон овқат келтирар эдилар. Булар йўл устида бўлган учрашувларда тановул қилиш учун тақдим этиладиган таомлар эди. Борди-ю, қишлоқларда қолиб кетадиган бўлсак, кўплаб пиширилган гўшт келтирардилар. Сафарни кечаси, салқинда давом эттириш учун қоронғи тушиши билан бу ердан жилдик. Чунки шу кунларда жазирама иссиқ ва чивиннинг дастидан кундузи юришнинг иложи йўқ эди. Йирик-йирик чивинлар одам ва ҳайвон танасини қонатиб, қаттиқ чақар эди. Туселарга келган кунимиз кун ботган бўлса-да, ҳаво иссиқ ва чивинлар шу қадар кўп эдики, ҳайвонлар юриб туриб ҳам бардош беролмас, чивин чаққан жойларидан тирқираб қон оқарди.

84. МИЁНА⁸⁴. АЛОҚА БЕКАТЛАРИ. ЗАНГАН

Эртаси, душанба куни соат бирларда Миёна, яъни ярим йўл, деган шаҳарга келдик. Элчилар кун бўйи шаҳарда турдилар. Кечқурун, илтифот билан тақдим этилган бақувват салтанат отларида бу ердан жўнаб, тун бўйи йўл босдик.

Сешанбада, яъни авлиё Иоанна куни, эрталаб йирик бир работга етиб келдик. Бу — савдогарлар ва саёҳатчилар тўхтаб ўтиш учун қурилган бино эди. Кечки ибодатгача шу ерда бўлдик. Бу вақтда подшоҳнинг катта ўғли Мироншоҳ юборган хабарчи ҳузуримизга келиб, давлатпаноҳ элчилар сафарни тезлаштириб, бу ердан унчалик узоқ

бўлмаган далада лашкари билан турган подшоҳ ҳузурига етиб келишларини сўраганлигини маълум қилди. Элчиларга салтанат отларидан тақдим этишди. Кун ботганда улар йўлга чиқдилар. Тонг отиши билан Мироншоҳ томонидан юборилган иккинчи хабарчи етиб келиб, подшоҳ элчилар билан учрашиш ниятида Султонияга қараб йўл олганлигини, шунинг учун элчилар илдамлаб қадам ташлашлари лозимлигини айтди. Тушга яқин дарё бўйида жойлашган бир бинога етиб келдик. Бу ерда ҳам подшолик отлари сақланарди. Дам олиб, кечаси йўлга чиқдик.

Тунда Санга (Занган) деган шаҳарга келдик. Айтишларича, бир вақтлар Эроннинг энг йирик шаҳарларидан бўлган Занган ҳозир қарийб кимсасиз эди. Икки тап-тақир, баланд тоғ тизмалари орасидаги водийда жойлашган шаҳарнинг истехком деворлари бузиб ташланган, шаҳар бағрида катта-катта уйлар, мачитлар бор. Кўчаларидан бир талай сувлар беҳуда оқиб ётарди. Занган бир замонлар шоҳ Доро (Доро III бўлса керак — Тар.) тасарруфида бўлиб, ҳукмдор ўзига қарашли бу йирик шаҳарни гоят қадрлар ва кўпинча шу ерда истиқомат қиларди. Доро шу шаҳардан Искандар (Зулқарнайн)га қарши қўшин тортган эди. Элчилар Занганда қолиб, тунадилар. Бизни яхши кутиб олиб, озиқ-овқат ва турли-туман мевалар билан меҳмон қилдилар. Эртаси куни подшоҳлик отларида бу ердан жўнадик.

85. СУЛТОНИЯ. МИРОНШОҲ ҲУЗУРИДА ҚАБУЛ. СУЛТОНИЯ МАНЗАРАСИ. ШАҲАРНИНГ САВДО-СОТИҚ ИШЛАРИ

26 июнь, пайшанба куни тушга яқин Султония деган катта шаҳарга келдик. Бу ерда Темурбекнинг катта ўгли Мироншоҳ билан учрашамиз. Жума куни эрталаб Мироншоҳ ҳузурига йўл олдик. Бу ерга келган кишилар, удумга кўра, совға беришлари лозим эди. Шу боисдан, элчилар ҳар хил нарсалар, кўйлақлар, бу ерда тансиқ ҳисобланган мовут газламалар ва яна баъзи нарсаларни Мироншоҳга олиб боришди. Мироншоҳ билан катта боғ ичидаги саройда учрашдик. У бизни очиқ чехра билан жуда яхши қарши

олиб, ўзи ўлтирган чодирга таклиф қилди, аввал давлат-паноҳимиз қиролнинг сиҳат-саломатлигини суриштирди. Бироз вақт суҳбатлашганимиздан кейин элчиларни дастурхонга таклиф этдилар. Биз таомлардан бу ернинг удумига қараб тановул қилдик. Кетиш олдидан Мироншоҳ ҳар биримизга кимхоб тўн тақдим этди.

Султония шаҳри текисликда жойлашган, лекин атрофи девор билан ўралган эмас. Аммо шаҳарда мустаҳкам девор ичида катта қалъа бор. Қалъа деворлари бурчагида чиройли миноралар бўлиб, уларга ҳар хил гуллар ва кошинкорлик билан сайқал берилган. Ҳар бир минорада қадимги тош отиш қуроли — манжаниқ турибди. Султония йирик шаҳар. Тўс шаҳри аҳолисининг кўплиги жиҳатдан Султониядан устун бўлса-да, аммо савдо-сотик жиҳатдан унга тенглашолмайди. Ҳар йили ёз ойлари, айниқса июнь, июль, августда туя карвонлари Султонияга жуда кўплаб мол, маҳсулотлар келтирадилар. Карвонлар бизнинг юртимиздаги юк араваларига ўхшайди. Шаҳарда жуда катта миқёсда савдо-сотик олиб борилади ва давлатга катта даромад келтиради. Ҳар йили бу ерга Кичик Ҳиндистон (Афғонистон)дан кўплаб савдогарлар келадилар. Улар Сурия ва Искандарияга олиб борилмайдиган ва уларда тансиқ ҳисобланган майда хушбўй мева ва дориворлар, қалампирмунчоқ, мускат ёнғоқлари, долчин, ун, мускат бўёғи ва бошқа дориворларнинг энг яхши навларини Султонияга келтирадилар. Бундан ташқари, Боку (Каспий) денгизи яқинидаги Фелонда (Эроннинг шимолий вилоятларидан бири)да ҳар йили кўплаб ишлаб чиқариладиган шойининг катта қисмини бу ерга келтирадилар. Фелон шойиси Дамашқ, Шом, Туркия, Зафа⁸⁵ ва бошқа кўплаб жойларга юборилади. Шунингдек, Султонияга Шамаха ерларида⁸⁶ тайёрланган шойилардан ҳам келтирилади. Ҳатто Генуя ва Венеция савдогарлари ҳам ипакнинг кони ҳисобланган Шамахага шойи харид қилиш учун келадилар. Иқлими жуда иссиқ бўлган Султонияда хорижий мамлакатлардан келган савдогарни офтоб уриб, ҳалок қилиши мумкин. Айтишларича, офтоб урганда тўғри юракни ишдан чиқаради, одам қайт қилиб, кейин ўлади. Офтоб урганда елкани қаттиқ куйдиради, дейдилар. Офтоб зарбига дучор бўлган

кишиларнинг ранглари қундуз терисидай саргайиб, умуман аввалги ҳолига қайтмас экан. Бундан ташқари, Кичик Ҳиндистон (Афғонистон) яқинидаги Шероздан⁸⁷ ҳамда Йесен⁸⁸ ва Серпи(?)дан бу ерга кўплаб шойи газламалар, шунингдек, газламанинг тафта, сандал каби хилларини келтирадilar. Хуросондан йигирилган ва йигирилмаган иплар, шунингдек, либосга мўлжаллаб тўқилган турли рангдаги ип-газамалар олиб келишади.

Хуросон — Тотористон ерларидан кичик Ҳиндистонгача (Афғонистонгача) бўлган ўлкаларни ўз ичига олган жуда катта подшоликдир. Элчилар бу ерлардан, Шероз ва Хуросон ерларидан ўтдилар. Бундан ташқари, Ормуз (Хўрмуз)⁸⁹ шаҳридан Султонияга кўплаб марварид ва бошқа қимматбаҳо тошлар келтирилади. Илгари Кичик Ҳиндистон (Афғонистон) тасарруфида бўлган бу шаҳар ҳозирги вақтда Темурбекка қарайди. Хитойдан Хўрмузга келиш учун Ғарбий денгиз орқали қарийб ўн кун юрилади. Ундан кейин бир дарёга ўтиб олиб, яна кемада ўн кун юриб, сўнг Хўрмуз шаҳрига етиб келадилар. Мазкур денгизда қатновчи кемалар темир ишлатилмай, фақат ёғочмих ва ип-арғамчилар воситаси билан бунёд этилган. Темир ишлатилганда кема мазкур денгизда кўп учрайдиган оҳанрабога (магнитга) дуч келиб вайрон бўлиши мумкин. Бу кемаларда ўртасини ўйиб, сайқал бериш учун кўплаб марваридлар олиб келадилар. Фақат Хитойда бўладиган энг яхши ёқут, кўплаб ширинлик ва дориворлар бу ерга келтирилиб, сўнгра дунёнинг бошқа юртларига олиб кетилади. Дунёдаги марвариднинг энг кўпи Хитой денгизидадир. Марваридни ўйиб сайқал бериш учун Хўрмуз шаҳрига олиб келадилар. Мусулмон ва насроний савдогарлари: «Марваридни ўйиб, сайқал берадиган Хўрмуздан бошқа жой йўқ», — деб айтадилар. Султониядан Хўрмузгача эса, олтмиш кунлик йўл. Мазкур ғарбий мамлакатда марварид «ясарес» деб аталган денгиз чиганоқларида ҳосил бўлади, дейдилар. Хўрмуз ва Хитой мамлакатларидан келган кишилар эса марварид денгиз моллюскалари чиганоғида ҳосил бўлади, дейдилар. Қоғоздай оппоқ ва йирик-йирик бу чиганоқларнинг ўзини ҳам Султония ва Табризга олиб келтиришиб, улардан марваридга ўхшаш сирға, узук ва

бошқа шу каби тақинчоқ безак буюмлари тайёрлайдилар. Кафа ва Трапезунд каби насроний шаҳарлардан, шунингдек, Туркия ва Бағдоддан савдогарлар йилнинг айна шу мавсумида матолар харид қилиш учун Султонияга келдилар.

Султония шаҳрининг кафтдай текисликка жойлашган бағрида кўпгина ариқ ва анҳорлар оқади, жуда кўркам майдон ва кўчаларида ҳар хил маҳсулотлар бозори авжида. Шаҳарда савдогарлар тушадиган катта меҳмонхона бор.

86. МИРОНШОҲНИНГ АҚЛДАН ОЗГАНЛИГИ ВОҚЕАСИ

Султония шаҳридан кейин узоқларга чўзилган кенг текислик бошланади. Бу ерларда аҳоли зич яшайди. Ўнг томонда тош-тақир, баланд тоғ, унинг ортида Курчистон (Гуржистон) мамлакати жойлашган. Одам оёғи етмайдиган бу тоғлар бошидан йил бўйи қор аримайди. Сўл томонда яна бир тош-тақир тоғ бўлиб, иқлими иссиқ. Унинг ортида Фелон ерлари. Бу ерларда ҳеч бир денгиз билан туташмаган, қуруқ ер ўртасида жойлашган Боку (Каспий) денгизи мавжланиб турибди. Султония шаҳридан мазкур денгизгача олти кунлик йўл босилади. Боку (Каспий) денгизидан, унинг айрим оролларида олмос қазиб оладилар. Фелон иқлими жуда иссиқ бўлиб, бу ерда ҳеч вақт қор ёғмайди. Унда лимон ва норанжи дарахтлари ўсади. Султония кенг миқёсда савдо-сотик билан шуғулланиб, ўз давлатпаноҳига катта даромад келтиради.

Султония ва Табриз шаҳарлари, умуман Эрон подшолиги, аввал Темурбекнинг катта ўғли Мироншоҳ⁹⁰ тасарруфида эди. Мироншоҳ бу ерларга ҳокимликдан маҳрум этилди. Бунинг сабаби қуйидагича: Мироншоҳ бу ерларнинг подшоси бўлиб, отаси томонидан тақдим этилган кўплаб қўшин ва ясовулларга эга эди. У Табризга ташриф буюрганда ғалати бир қилиқ чиқаради. «Ҳамма уйлар, масжидлар ва бошқа бинолар бузиб ташлансин», — деб буюради. Табриздан Султонияга келиб, бу ерда ҳам ҳамма иморатларни бузиб ташлатади. Шаҳардаги қалъага кириб,

отасининг шу ерда сақланаётган хазинасининг анча қисмини олиб чиқиб, ўз ясовуллари ва аъёнларига тақсимлаб беради. Шаҳардан ташқарида, чеккароқда бир баобрў зот томонидан қурилган қалъасимон мақбара бор экан, бу зотнинг ўзи ҳам шу ерга дафн этилган. Мироншоҳ: «Ўша мақбарани бузиб, ундаги жасад қабрдан чиқариб ташлансин», — деб буюради. Баъзи бировлар: «Мироншоҳ буларнинг ҳаммасини жиннилик васвасаси таъсирида қилган», — деса, бошқаларнинг гапига қараганда, Мироншоҳ «Мен жаҳонда энг улуғ инсоннинг фарзандиман, бу шаҳарларда ўлимимдан кейин ҳам ном қолдирадиган қандайдир ишларни амалга оширмоғим керак?», — дейди ўзига ўзи. Сўнг ном қолдирадиган ҳар хил ишлар ҳақида ўйлайди. Пировардида, дунёда ҳозиргача амалга оширилган ишлардан афзалроқ бирор нарса қилиш мумкин эмаслигини англайди. «Наҳотки, мендан ҳаётда бирон хотира қолмаса?», — деб ўзига савол беради. Шундан кейин бундай қарорга келади: «Ўлимимдан кейин одамлар «Мироншоҳ ўзи ҳеч нарса қурмади-ю, бироқ, энг яхши иншоотларни барбод этди, деб айтсинлар», — деб юқорида зикр этганимиз биноларни бузиб ташлашга буйруқ беради. Бу воқеадан огоҳ бўлган Темурбек Самарқанддан Мироншоҳ ҳузурига қараб йўл олади. Отасининг келаётганини эшитган Мироншоҳ бўйнига сиртмоқ солиб, «бир қошиқ қонимдан кечинг», — деб афв сўраб унинг йўлига пешвоз чиқади. Отаси уни қатл этмоқчи эди, бироқ қариндош-уруғлар ва амалдорлар шаҳзоданинг гуноҳидан ўтишини (подшоҳдан) сўраб, шу қадар жон куйдириб ялиниб-ёлвордиларки, пировардида, Темурбек унинг гуноҳидан ўтади. Бироқ Мироншоҳни салтанатдан маҳрум этади, ихтиёридаги ерлар ва кўшинини ундан тортиб олади. Темурбек Мироншоҳнинг ўғли, ўзига эса неvara бўлган Абубакр Мирзони ҳузурига чақириб: «Отанг гуноҳкор бўлиб қолганлиги сабабли, унинг салтанати ва мулкини сенга тақдим этман», — дейди. Неvarаси: «Давлатпаноҳ! Отамнинг ҳокимияти ва мулкини олишдан худо сақласин. Яхшиси, қаҳрингиздан тушиб, ҳамма нарсани унинг ўзига қайтариб беринг», — дейди. Абубакр ҳокимиятдан бош тортгандан кейин Темурбек Мироншоҳнинг бошқа ўғлини чақирди.

У отасининг салтанати ва қўшинини қабул қилади. Ҳокимиятга эга бўлган ўғил эндиликда отаси ва акаси билан рақобатга қўл уриб, ҳатто уларни ўлдиришни ҳам ихтиёр қиладики, бу ҳақда кейинроқ сўзлаймиз. Шундан кейин Темурбек Бобил (Миср) султониға қарашли Халаф ҳамда Балдат (Боғдод) шаҳарларини забт этиб, уларни отаси салтанатини олишдан бош тортган неварасига тақдим этади. Эндиликда Мироншоҳ салтанатдан маҳрум бўлган вақтдан бери мўмин-қобил ўғил — Абубакр мирзо билан биргаликда шу вилоятда яшамоқда.

Мироншоҳ, юқорида айтилгандай, васваса дардига мубтало бўлиб қолган вақтда хотини Хонзода⁹¹ яширин тарзда уйдан чиқиб кетиб, кечаю кундуз йўл босиб, Темурбек ҳузурига етиб келган ва бўлган воқеани унга сўзлаб берган эди. Хонзода Темурбекдан ўғлининг хатти-ҳаракатларини чуқур баҳолашни сўрайди, чунки Мироншоҳ отага қарши исён кўтармоқ ниятидадир, деган фикрни айтади. Оқибатда Темурбек, юқорида айтганимиздек, Мироншоҳдан ҳокимиятни тортиб олган эди. Хонзода ҳозирги вақтда эри ҳузурига қайтиб бормай, Темурбек саройида катта иззат-ҳурматда яшамоқда. Ваҳоланки, Мироншоҳнинг Хонзодадан Карил Султон (Халил Султон) деган ўғли бор. Мироншоҳ қирқ ёшларда, тўладан келган, баланд бўйли, оёқ оғриғига чалинган киши. Элчилар Султония шаҳрида уч кун бўлдилар.

87. СУЛТОНИЯДАН ЖЎНАШ

29 июнь, якшанба куни элчилар подшоҳ номидан йўлга ҳозирланган наслдор отларга миниб Султониядан чиқдилар. Кечқурун Атенгала (Олтинқалъа) деб аталган бир қишлоққа келдик. Эртаси куни туш пайтида Техрон йўлидаги Хуар (Авхар) қишлоғига келдик. Кечаси Секезана (Саккизобод) қишлоғига етиб бордик. Бу қишлоқ ҳам сувга сероб, боғ-роғларга кўмилган кенг бир жой эди.

Чоршанбада бундан бир неча кун илгари эгалари ташлаб кетиб, хувиллаб қолган бир қалъада тунадик. Айтишларича, бир ой бурун подшоҳ ўтганда бу ерларда на жавдар буғдойи, на беда, ҳатто, отлар учун кўкат ҳам топилмагани

сабабли, подшоҳ: «Экилган майсаларни едиринглар» деб буюради. Уларнинг изидан келган асосий кўшин ўзларигача бўлган ишлардан хабар топиб, умуман қолган-қутган ҳамма нарсани талон-тарож қилади. Шу сабабли аҳоли ҳам бу ердан кетиб қолган эди. Атрофда йўловчилар учун мўлжалланган юзтача отни боқиб юрган кишидан ўзга бирон кимса кўринмасди.

Султониядан бу ергача бўлган масофада салтанат отлари кўйилмаган фақат икки жойни учратдик, холос.

3 июль, пайшанба куни элчиларни сафар отлари билан таъминладилар. Бу ердан жўнаб, Шаҳаркон деган шаҳарга келдик. Бу ерда бизга жуда яхши бино ажратдилар ва ҳамма зарур нарсаларни муҳайё этдилар. Бу ерда турганимизда Бобошек (Бобошоҳ) деган мулозимдан хабар етиб келди. Улуғ подшоҳ элчиларни иззат-икром билан қабул қилишни унга топширганлигини ҳамда элчиларга тайинланадиган гапларни айтганлигини билдириб, у бизни ўз ҳузурига таклиф этган эди. Элчилар бу шаҳарда пайшанба, жума ва шанба кунлари бўлдилар.

88. ТЕҲРОН. РАЙ ШАҲРИ ХАРОБАЛАРИ

Элчиларни салтанат отлари билан таъминладилар. Кеч кириши билан бу ердан чиқиб, 6 июль, якшанба куни тушга яқин Теҳрон шаҳрига етиб келдик. Мулозим Бобошоҳни шу ерда учратдик. Бобошоҳ элчилар ҳузурига пешвоз чиқиб, уларни шаҳардаги энг яхши бинога жойлаштирди. Подшоҳ бу ерларга ташриф буюрганда шу бинога кўнардн. Эртаси Бобошоҳ одам юбориб, элчиларни ҳузурига таклиф эди. Элчилар унинг қароргоҳига яқинлашганларида ўзи чиқиб кутиб олди, уйга бошлаб кириб, супада ёнидан жой кўрсатди. Шундан сўнг Бобошоҳ Темурбекка совға-саломлар олиб бораётган Бобил (Миср) султонининг элчиларига ҳам шу заҳоти одам юборди. Улар айна пайтда шаҳарга етиб келган эдилар. Бобошоҳ элчиларни олдиндан тайёрланган турли-туман таомлар, шунингдек, пиширилган от калласи, қовурилган от гўшти билан зиёфат қилди. Зиёфатдан сўнг: «Эртага жўнаш-

ларингиз мумкин», — деди. Шу билан бирга, Бобошоҳ элчиларнинг подшоҳ куёви бўлган бир эътиборли Мирзо ҳузурига ташриф буюришларини маслаҳат берди ва подшоҳнинг топшириғи шундай, деб қўшимча қилди. Элчилар мезбон қароргоҳидан жўнамоқчи бўлиб турганларида Бобошоҳ Руи Гонсалесга кимхоб тўн ва қалпоқ тақдим этиб: «Буни Темурбекнинг қиролга дўстлиги рамзи сифатида қабул қилишингизни сўрайман», — деди.

Техрон айланаси девор билан ўралмаган, ҳамма нарса мўл-кўл бўлган ажойиб улкан шаҳар, бироқ айтишларича, тандирдай қизиб ётадиган, жазирама шаҳар. Шаҳар жойлашган ерни Рай вилояти деб атайдилар. Бу кенг ва бой вилоятга подшоҳнинг куёви, яъни биз ҳузурига ташриф буюришимиз зарур бўлган ўша зот волийлик қиларди. Султониядан Техронга қадар бўлган ерларда аҳоли гавжум, текис, лекин жазирама иссиқ ўз забтига олиб турарди. Эртаси, сешанба куни кечқурун бу ердан жўнаб, икки лига юрганимиздан кейин ўнг томонда тамомила бузиб ташланган улкан шаҳар харобалари кўзга ташланди. Шаҳрипрей (Шаҳри Рай) деб аталган мазкур шаҳарда бир неча минора ва масжидларгина омон қолган эди. Ҳозир кимсасиз мазкур жой илгари ўлкадаги энг йирик шаҳар ҳисобланган. Чоршанба куни элчилар қандайдир бир қишлоққа келдилар. Тоғда истиқомат қилувчи бир муҳтарам зот ҳузурига бориш учун текис йўлдан чиқиб, тоққа қараб юрдик. Кечқурун Ланаса деган қишлоқдан чиқиб, далада тунадик.

89. СУЛАЙМОНШОҲ ЎРДАСИ. КОБУЛ. ТЕМУРНИНГ НАБИРАСИ

Пайшанба куни, 10 июлда тушки ибодат пайтида йўлда бир неча отлични учратдик. Отличлар муҳтарам зотнинг ўрдаси бу ердан унча узоқ бўлмаган далада эканини, элчилар Бобил (Миср) султонининг элчисини ҳам кутиб, улар билан биргаликда унинг ҳузурига ташриф буюришлари лозимлигини маълум қилдилар. Биз Султоннинг элчиларини кутиб турдик. Алькаир (Қоҳира) элчилари етиб келгач, уларнинг ҳар бири ўз гуруҳи билан йўлга тушдилар.

Элчилар волийнинг ўрдасига жуда яқин жойда чодир тикиб, унинг фармойишини кутиб турдилар. Бироз вақтдан сўнг ул зот одам юбориб ҳузурига таклиф қилди. Чодир олдида қурилган шийпонда ўлтирган муҳтарам шахс элчиларни иззат-ҳурмат билан қабул қилиб, ўз ёнига ўтқазди ва зудлик билан дастурхон тузашни буюрди.

Элчилар овқатланиб бўлишгач, мезбон эртага ҳам ўз меҳмони бўлишни сўраб, чодирларига қайтишга рухсат этди. Элчилар қароргоҳларига қайтгач, уларга турли-туман таомлар, нон ва ун, тирик кўй олиб келишди. Эртаси куни элчилар яна ул зотнинг ҳузурига бўладиган базмга ташриф буюрдилар. Базм дастурхонига маҳаллий удумга биноан тайёрланган кўплаб таомлар: қовурилган от гўшти, от буйраги, пиширилган ширинликлар кўйилган эди. Базмда одам кўп бўлди. Зиёфат тугагач, мезбон «Подшоҳнинг фармойишига биноан, элчилар олиб бораётган совғаларини кўрсатишлари керак. Чунки совғалар элчилардан олдин жўнатилади», — деб айтди. Совғаларни кўздан кечиргач, уларни от ва туяларга ортиб, подшоҳ турган жойга жўнатишни буюрди. Элчиларни эса, сафарга салтанат отлари билан таъминлашни топширди. Ўрнимиздан турар эканмиз, мезбон бизга кимхоб чопон совға қилди, Руи Гонсалесга кимхоб тўн билан бирга, камзул ва телпак ҳамда маҳаллий одатга биноан, катта совға ҳисобланган йўрға от тақдим этди. Отга маҳаллий қимматбаҳо эгар ва юган урилган эди.

Ул зотнинг исми Салиман Мирасса⁹² эди. У подшоҳнинг салтанатига лахлдор аъёнлардан эди. Ҳоким бизни довдарахтсиз, яланғоч икки тоғ оралигидан ўтган дарё бўйида, ўтлоқзорда кутиб олди. Йилнинг бу мавсумида ушбу жой жуда хузурбахш эди. Кар (Лар) деб аталган бу тоғ этагидаги сайхонликда уч мингга яқин чодир тикланганди. Ҳоким Темурбекнинг қизига уйланган эди. Темурбекнинг набираси, ҳозирги вақтда бироз тоби қочиб қолган Султон Ҳамид Мирасса⁹³ ҳам волий билан бирга эди. Султон Ҳамид Мирасса элчилар ўз қиролидан Темурбекка совға сифатида олиб бораётган лочинлардан бирини ўзига беришларини сўради. «Бобом мен олиб қолганимни эшитса, хафа бўлмайди», деб Салиманга (Сулаймон Мирзо) мурожаат қилди.

Сулаймон Мирзо: «Бундан подшоҳ, албатта, хурсанд бўлади», деди ва лочинлардан бирини унга ҳадя қилди.

Элчилар: «Улуғ подшоҳга атаб олиб бораётган нарсаларимизни олишга ҳеч кимнинг ҳақи йўқ», — деб эътироз билдирдилар. Улар «Султон Ҳамид Мирасса энг баҳодир шаҳзодалардан бири, ҳозирги пайтда у ўзини бетоб ҳис қилаяпти, шу сабабдан подшоҳ хафа бўлмаслигини билиб, лочинлардан бирини сўрашга журъат этдик», — деб айтдилар. Шу билан бирга, подшоҳнинг ушбу набираси туркларга қарши урушда Темурбекнинг шахсий кўриқ бўлинмасига бошчилик қилган эди. Жанг кетаётган пайтда подшоҳ шахсий кўриқчиларидан бошқа баъзиларини жангга киришга ундайди. Шунда Султон Ҳамид Мирасса подшоҳга: «Бу синовли кунда сиз мени яроқсиз ҳисоблаб, четда қолдираяпсизми? Мени ҳам жангга сафарбар этинг», — дейди. Шоҳ сукут сақлайди. Шунда Султон Ҳамид Мирасса бошидаги дубулғани юлиб ташлаб жангга отилади ва ўша куни бош яланг ҳолда жанг қилади.

90. ФЕРУЗКУҲ. ТЕМУР ТОМОНИДАН ФЕРУЗКУҲНИНГ ЗАБТ ЭТИЛИШИ

Ўн иккинчи июль, шанба куни элчилар бу ердан кўзгалдилар. Илоҳиёт магистри билан Гомес де Салазар бетоб эдилар. Руи Гонсалес эса ўзини бироз яхши ҳис этарди. Элчиларнинг одамларидан ҳам баъзилари бетоб эди. Ҳоким: «Узоқ сафарда ўлиб қолмасликлари учун беморларни шу ерга қолдириб кетиш яхши бўлур эди», — деди. Элчилар етти кишини қолдирдилар. Руи Гонсалеснинг ихтиёрида иккита, магистрнинг ихтиёрида битта қуролли киши, Гомеснинг битта хизматкори бор эди. Беморларга Техронга қайтиб бориб, биз келгунча ўша ерда кутиб туришларини айтдилар. Бироқ қолдириб кетилган беморлардан икки киши қазо қилди.

Бу ердан жўнаган кунимиз бир дарё бўйида, далада тунадик. Якшанба куни эса бошқа бир дарё бўйида, яна далада тонг оттирдик.

Кейинги душанба, 14 июль куни тушга яқин Перескоти (Ферузкуҳ)⁹⁴ деган қалъага келдик. Темурбек бундан ўн икки

кун бурун бу ердан Самарқандга жўнаб кетибди. Подшоҳ: «Элчиларни шу вақтгача шошилтирмаган эдим, энди улар менинг Самарқанд шаҳримни кўрмоқлари учун изимдан сафарни иложи борича тезлаштирсинлар», — деб тайинлабди. Самарқанд Темурбек ишғол қилган илк шаҳарлардан бўлиб, подшоҳ унинг нуфузини янада оширди, ўз хазинасини шу ерга тўплаб сақламоқда. Элчилар бу ерга келишдан, чамаси, ўн беш кунлар илгари Темурбек Ферузкуҳ қалъасини қамал қилиб, уни забт этади. Қалъани қамал қилишнинг сабаби қуйидагича: қалъа қутволи подшоҳнинг суюкли кишиси бўлиб, подшоҳ мазкур қалъани ва атрофидаги ерларни зўр мурувват кўрсатиб, унга совға қилган эди. Шоҳ кейинчалик қутволдан қаҳрланиб, уни тутиб, Самарқандга олиб боришни буюради. Қутволни олиб бораётган ясовул ушбу қалъага келиб етганда шаҳар халқи чиқиб, уни қутқариб, қалъага олиб кириб кетади. Бундан огоҳ бўлган подшоҳ қўшин тортиб келиб, қалъани бир ой қамал қилади. Аҳоли қалъани ҳимоя қила олмаслигига кўзи етгач, таслим бўлади. Қалъа қутволи кечаси қочиб кетади.

Текислик ўртасида, ҳеч бир тарафдан тоққа туташмаган ёлғиз қоя устига қурилган қалъа мустаҳкам бўлиб, агар ўзи таслим бўлмаса, унга кириб бўлмас эди. Қоя пойидан яланг текислик бошланади ва шу ердан минорали девор қурилган. Девор орқасида шаҳар. Деворнинг юқорисида ундан баландроқ яна бир минорали девор, ундан юқорида янада баландроқ (бошқа) девор кўтарилган. Шаҳар шу кейинги икки девор оралиғида жойлашган. Шаҳар тепасида минорали девор билан ўралган мустаҳкам қалъа қад кўтарган. Амалда бу ерда, бири биридан баландроқ жойларда устма-уст жойлашган уч қалъа мавжуд эди. Қалъалар ичкарисидан теварак-атрофдаги ерларни таъминловчи катта сув оқиб чиқади. Бундан ташқари, қалъа жойлашган қоя атрофида ҳам дарё бор. Шаҳар дарвозаларида кўтарма кўприклар бўлиб, улар дарё устидан ҳам ўтади.

15 июль, сешанба куни бу ердан чиқиб, далада тунадик. Чоршанба куни ҳам тунни далада ўтказдик, чунки шу икки кун давомида йўлимизда аҳоли яшайдиган (бирон) жой учрамади. Ўнқир-чўнқир ва жуда дим ҳаволи тоғ йўл-

ларидан юрдик. Бу йўлларда сув жуда кам эди. Пайшанба куни дарё бўйида жойлашган яна бир катта шаҳарга ҳамда кимсасиз иккита қалъага келиб етдик.

91. ДОМҒОН. БОШ СУЯГИДАН ИБОРАТ ЎЛКА

17 июль, пайшанба куни кечаси Домғон⁹⁵ деб аталган шаҳарга келиб етдик. Домғон текисликда жойлашган бўлиб, атрофи тупроқ кўтарма билан ўралган, кўтарма деворнинг бир четида қалъа кўринади. Домғон Эрон пойтахти бўлиб, Мидия вилоятига қарайди. Бугун қаттиқ гармсел туриб, ҳаво жуда исиб кетди, гармсел шу қадар иссиқ эдики, худди жаҳаннамдан чиқаётган оловдай туюларди. Шу куни (биз олиб бораётган) овчи лочинлардан бири ўлди.

Шаҳардан ташқарида бир ўқ етадиган масофада икки минора қад кўтарган. Тош отсангиз, тепасидан ошиб ўтадиган бу икки минора одам бош суякларидан, лой аралаш қурилган эди. Мазкур миноралар ёнида яна иккита чала бузилган минора бор. Булар оқ тоторлар қабиласининг бош суякларидан⁹⁶ тикланган миноралар эди. Оқ тоторлар Туркия билан Сурия оралиғидаги ерларда яшар эдилар. Темурбек Сивосни эгаллаб, вайрон этгач, Дамашққа қараб ҳаракатланади. Йўлда оқ тоторлар билан жанг қилиб, уларни енгади ва кўпларини асир олиб, турғун яшаш учун аҳолиси сийрак бўлган Домғон ерларига кўчиради. Оқ тоторлар бошқа жойлардаги қабилadoшлари билан бирлашиб, аввалгидай далама-дала юриб ҳаёт кечира бошладилар. Пировардида, улар ўз ерларига қайтиш ниятида йўлда учраган ҳамма нарсани талаб ва вайрон қилиб борадилар. Оқ тоторлар Домғон шаҳрига яқинлашганларида (уларнинг кетидан) етиб келган подшоҳ қўшини ҳаммасини қириб ташлайди. Сўнг подшонинг амри билан оқ тоторлар бош суякларидан лой аралаштириб, мана шу тўртта минора тикланган эди. Шунингдек, подшоҳ «кимдаким оқ тоторларни асир олса, дарҳол ўлдирсин», — деб буюради. Бундай фармойишга биноан қўшин ўз йўлида дуч келган ҳамма оқ тоторларни ўлдира бошлади. Бир жойда ўнта, иккинчи бир жойда йигирмата, бошқа жойларда уч-

тўртта одам ўликларини учратиш мумкин эди. Хуллас, тоторларнинг гапига қараганда, ўшанда олти юз мингдан кўпроқ киши ўлдирилган эди. Шаҳарликлар, кечаси миноралар тепасидан бамисоли шамчиरोқдай лип-лип ёруғлик чиқиб туради, деб айтдилар.

Эртаси, жума куни қош қорайгунча шу ерда турдик. Кейин салтанат отларида кечаси билан йўл босдик. Шанба куни, тонг пайтида бир кичик қишлоққа келиб тушдик. Жазирама иссиқ туфайли шом тушгунча шу ерда туриб, кечаси билан яна йўл босдик.

92. ЭЛЧИЛАРНИНГ КАСАЛЛАНИШИ

20 июль, якшанба куни соат бирларда Васкал (Бистом)⁹⁷ деган йирик шаҳарга келдик. Элчиларни кутиб олиб, уларга илтифот кўрсатиш учун подшоҳ томонидан юборилган Еннакор (?) деган бир мулозим бизга пешвоз чиқди, бизга тураржой ажратишни буюрди ва уни ўзи келиб кўздан кечирди. Элчилар касалланиб қолганликлари сабабли базмга бора олмасликларини айтишгач, мулозим турган жойимизга мўл-кўл таом, мева-чевалар жўнатди. Овқатланганимиздан кейин эса одам юбориб, улуғ подшоҳга хурмат юзасидан у истиқомат қилиб турган катта саройга ташриф буюришимизни сўради, элчиларга шоҳона кимхоблар тақдим этилишини маълум қилди. Аён бўлганидек, ўрни-миздан кўзгалолмайдиган аҳволда эканимизни айтиб, бизни афв этишларини ўтиниб сўрадик. Шундан кейин мулозим, иккинчи марта уйига таклиф этиб, қайтадан одам юборди. Кўн қистайверганидан кейин диния магистри (бир ўзи) боришга мажбур бўлди. Унга иккита кимхоб тўн совға қилдилар. Бундай кийимлар подшоҳ номидан совға этилганда (олатда) удумга кўра, базм уюштирилиб, базм охирида тақдим этилади. Ҳадя олган киши улуғ подшоҳ шарафига тиззасини уч бор букиб, таъзим қилади.

Маросим тугагач, мулозим элчилар ва уларнинг вакилларига салтанат отларини юборди. «Дам олиб бўлдингизлар, энди сафарни давом эттириш даркор», деб айтди. Подшоҳнинг топшириғига биноан, дарҳол йўлга чиқишлари ва подшоҳга етиб олиш учун кечаю кундуз (тўхтов-

сиз) йўл босишлари зарурлигини уқдирди. Элчилар сафарни дарҳол давом эттира олмасликларини айтиб, бироз дам олишлари учун яна икки кун муҳлат беришларини сўрадилар. Мулозим бир дақиқа ҳам тўхташ мумкин эмаслигини, агар подшоҳ элчиларининг ушланиб қолганликларини пайқаб қолгудай бўлса, бунинг учун боши билан жавоб беришини айтди. Элчилар ўлар ҳолатда толиқишган ва ғоят заиф эдилар. Шу аҳволда сафарга чиқиш жуда мушкул эканлигига қарамай, улар нима қилиб бўлса-да, жўнашлари лозим эди. Мулозим ўз хизматкорларига элчиларнинг эгарлари қошига тўртбурчак тахта ўриндиқ ўрнатиб, ўртасига ёстиқ кўйиб беришни буюрди. Элчилар кўкракларини ёстиққа кўйган ҳолда йўлга чиқдилар. Шу тарзда, бир кеча-кундуз йўл босиб, кимсасиз бир қишлоқ даласида тунадик.

93. АЛОҚА УЧУН ОТ-УЛОВ. ТЕМУР ТОМОНИДАН ЖОРИЙ ЭТИЛГАН МАСОФА ЎЛЧОВИ

Душанба куни йўлимизда дуч келган бир саройга тушдик. Икки кунлик жазирама, сувсиз масофада биронта ҳам тураржой йўқлигини ҳисобга олиб, йўловчилар нафас ростлаб олишлари учун мана шу сарой ажратилган эди. Бир кунлик йўл нарисидаги чинор остидан оқиб ўтувчи анҳордан ер ости ариғи орқали бу ерга сув келтирилган экан. 22 июль, сешанба куни элчилар Ягаро⁹⁸ деган шаҳарда тунаб қолдилар. Шу куни ҳаво жуда исиб кетди. Мазкур шаҳар тақир, ялангтўш тоғ этагидаги текисликка жойлашган бўлиб, тоғдан шаҳарга анҳорлар ўтказилган эди. Шаҳар ўртасида сунъий тупроқ уюмидан кўтарилган баланд тепалик устида қалъа қад кўтарган, лекин атрофи девор билан ўралмаган. Бундан олдинги қишда мўл-кўл қор ёғиб, баҳорда ариқлардан тўлиб-тошиб сув келиб, шаҳарнинг катта қисмини ва мана шу қалъанинг четини ҳам емириб кетибди. Бунинг устига, экинзорларни ҳам сел ювиб, ғалла нобуд бўпти. Сел оқибатида ҳозиргача йўллар текис-силлиқ бўлиб, бутун сафар давомида биронта ҳам тош учрамади. Мамлакат эса хумдондай қизиб ётар, бир ён тоғ, адир,

бир ён дашт, сув тахчил эди. Шаҳарга етиб келишимиз биланоқ дарҳол емак келтирдилар. Кейин жўнаш учун отларни жойлашди. Элчилар йўлга чиқдилар. Подшоҳ йўллаган мулозим ҳам элчилар билан бирга жўнади. У элчиларга катта илтифот кўрсатиб, ҳамма ерда бизга таом ва бошқа зарур нарсаларни муҳайё этди. Бундан ташқари, элчиларнинг сафарини тезлаштириш учун уларни ҳар куни янги от-улов билан таъминлаб турдилар. Чунки Самарқандгача йўл подшоҳнинг амри билан шундай ташкил этилган эдики, ҳар бир кунлик йўл охирида бир жойда юз, бошқасида икки юз ва ҳоказо миқдорда от ҳозирлаб қўйилган эди. Подшоҳ элчилари ёки унинг ҳузурига зарур маълумотлар билан келаётган бошқа кишилар мана шу отларда кечаю кундуз, имкон қадар тез суръат билан йўл босишлари лозим эди.

Бундай отлар кимсасиз жойларда ҳам, аҳоли яшайдиган манзилларда ҳам, хуллас, барча юртларда тайёрлаб қўйилган эди. Кимсасиз жойларда эса, мусофирхоналар тарзида катта бинолар қурдирилган бўлиб, яқин шаҳар ва қалъаларнинг аҳолиси бу биноларни сув ва озиқ-овқат билан таъминлаб туришлари лозим эди. Отларни эса боқиб, парваришловчи (махсус) анчо (отбоқарлар) тайинланган эди. Шундай қилиб, подшоҳ элчилари ёки подшоҳга хабар етказувчи бошқа бирор шахс етиб келганида, отбоқарлар улар миниб келган отларни яланғочлаб, қарамоғидаги бошқа отни эгарлайдилар. Отбоқарлардан ҳам бир-икки киши кейинги манзилгача йўловчиларга ҳамроҳ бўлиб боради. Салтанат отлари сақланаётган янги манзилга етганларидан сўнг отбоқарлар отларини олиб, орқага қайтадилар. Йўловчиларни яна бошқа отбоқарлар ўз отларида олиб кетадилар. Бугина эмас. Мабодо, салтанат отларидан биронтаси сафарда чарчаб қолса, йўлда дуч келган ҳар қандай кишининг отини олиб, чарчаган отни ҳам ўзлари билан бирга етаклаб, йўлда давом этаверадилар. Йўлда учраган суворий оддий киши ёки мартабали шахсми, савдогар ёки элчими, умуман, ким бўлишидан қатъи назар, ҳар бир киши, удумга кўра, подшоҳ ҳузурига бораётган ёки амри-фармон билан кетаётган зотга, унинг биринчи талаби билан дарҳол отдан тушиб, отини унга

топшириши лозим. Талабни бажармаса, боши кетади! Подшоҳнинг кўрсатмаси шундай. Бундай вазиятда ҳатто кўшинга тегишли отларни ҳам оладилар. Элчилар йўлда ўзлари ва одамлари учун кўп марта кўшин отларини олиб, отни қайтариб келиш учун эгасини ҳам ўзлари билан бирга боришга мажбур этдилар. Бугина эмас. Айтишларича, улуғ подшоҳ ҳузурига бораётган киши, зарур бўлганда, ҳатто шаҳзода ёки подшоҳ маликалари отини олишга ҳам ҳаққи бор. Подшоҳ ҳузурига бораётган бир киши шоҳнинг катта ўғлини отдан тушишга мажбур этганлиги тўғрисида сўзлаб бердилар.

Фақат биз бораётган йўлдагина эмас, балки подшоҳ тасарруфидаги барча ерларда ана шундай алоқа воситаси йўлга қўйилган. Подшоҳ, шу тариқа, тезлаштирилган алоқа воситаси орқали ўз ерлари ва сарҳадининг ҳамма бурчакларидан бир неча кун ичида хабар олиб туради. Подшоҳ ҳузурига келаётган ёки унинг номидан бирор жойга юборилган киши эллик лига масофани уч кунда эмас, балки бир кунда босиб ўтиб, учта отни ишдан чиқарса, бундай одам подшоҳга катта хизмат кўрсатган ҳисобланади. Подшоҳ бундан мамнун бўлади.

Улуғ подшоҳ ўзининг Самарқандида шундай масофа ўлчови жорий этганки, унинг бир лигаси ҳажм жиҳатдан қарийб одатдаги икки лигага тенг келади. Масофадан-масофагача устунлар қўйилган бўлиб, подшоҳнинг фармойишига биноан унинг чигатойилари ва бошқа одамлар ҳар куни ўн икки ёки ҳеч бўлмаганда ўн лига масофани босиб ўтишлари лозим. Ўлчамли масофадан кейин қўйилган устунлар ва улар оралиғи ҳисобида подшоҳ томонидан жорий этилган масофа ўлчови мўғулия (турклар) удумига кўра, молес (чақирим) деб аталади. Бу ерлардан ўтганда элчилар кўрган устунлар ва улар оралиғидаги масофа бизнинг испанча икки лига ҳажмига тўғри келади. Бу шоввозлар бир кеча-кундузда қанчадан-қанча масофани босиб ўтганлигини ўз кўзи билан кўрмаган кишининг ишониши қийин. Улар отни охирги нафасигача тинимсиз елдириб, бир кеча-кундузда ҳатто подшоҳ тайин этган масофадан ҳам ошириб, ўн беш-йигирма чақирим масофани босиб ўтадилар ва отларни раҳмсизларча чоптириб, ҳолдан

тойдирадилар. Ўласи бўлиб қолган отни аҳоли яшайдиган жойларда сўйиб, гўштини халққа сотадилар. Шунга қарамай, аҳоли яшамайдиган йўлларда ўлиб ётган кўплаб сафар отларини кўрдик. Мазкур шаҳарга келишимиз билан шу куниёқ жўнаб, кечаю кундуз иложи борича тезлик билан йўл босдик. Ҳатто дам олишга ҳам рухсат этилмади. Кечаси бўлишига қарамай, ҳаво шу қадар дим эдики, баданни куйдирадиган даражада кучли қайноқ гармсел эсарди. Бетоб бўлган Гомес де Салазар шу кеча паққос ўлиб қолаёзди. Кун бўйи йўлда сув учратмадик. Фақат отларга ем бериш зарурати туфайли, тўхтаб ўтдик.

94. ЗАБРАИН

Эртасига, сешанбада куну тун йўл юрдик. Йўлда бирорта кулбани учратмадик. Кечаси Забраин (Зафрани) деган йирик шаҳарга келдик. Забраин жуда катта шаҳар бўлиб, кўплаб бинолар, уйлар, масжидлар бор. Бироқ, уларнинг аксариятида аҳоли яшамайди. Овқатланиб бўлишимиз биланоқ шу заҳоти бу ердан жўнадик. Отларимизни алмаштирдилар. Кечаси билан йўл босдик. Жума куни тушга яқин эгалари ташлаб кетган бир бўм-бўш қишлоққа келдик. Бироқ, бу ердан ярим лига узоқликда жойлашган нариги қишлоқдан бизга гўшт ва бошқа зарур нарсаларни келтиришди. Кечки ибодат пайтида бу ердан жўнадик. Теп-текис йўлдан тун бўйи юрдик.

95. НИШОПУР, КЎЧМАНЧИ АЛАВАРЛАР. ТЕМУР ЙЎЛЛАГАН КИШИ. ГОМЕС ДЕ САЛАЗАРНИНГ ЎЛИМИ

Эртаси, 26 июль шанба куни Нишаор (Нишопур), деб аталган яна бир катта шаҳарга келдик. Шаҳарга бир лигача масофа қолганда кенг сайёхонликдан ўтдик. Бу ерда кўплаб боғу роғлар бўлиб, ариқлар тўла сувлар оқиб ётибди. Кенг майдонга тўрт юзга яқин қора ўтов тикилган бўлиб, уларда алаварлар⁹⁹ истиқомат қилар эдилар.

Бошқа ҳеч бир тураржойи бўлмаган бу қабила аҳли қишин-ёзин фақат далада, шу ўтовларда истиқомат қилади. Уларнинг кўплаб қора моли, қўйи, сигирлари бор. Шунингдек, йигирма мингга яқин туялари ҳам бўлиб, ўзлари

билан бирга олиб юрадилар. Алаварлар чорваси билан бутун мамлакат бўйлаб кўчиб юради. Ўз чорвасини подшоҳга тегишли яйловларда боққани учун бож тўлови сифатида ҳар йили уч минг туя, ўн беш минг кўй берадилар. Элчилар бу ерга келиб етганларида кўчманчиларнинг оқсоқоли пешвоз чиқди, бизни ўтовларга олиб кирдилар, ўз удумларига кўра олдимизга мўл-кўл сут, қаймоқ, нон кўйишди. Кейин бу ердан чиқиб, шаҳарга қараб йўл олдик. Сафарни давом эттира олмайдиган даражада оғир бетоб бўлгани сабабли Гомес де Салазарни бир қишлоқда қолдириб кетдик.

Нишопур текисликка жойлашган, атрофида кўплаб боғу роғлар, чиройли уйлар. Шаҳарда бизни янги биноларга жойлаштирдилар. Шаҳар маъмурлари ҳузуримизга ташриф этиб, кўп гўшт, мева, бу ернинг йирик-йирик ва жуда ширин қовунларидан келтиришни буюрдилар. Шунингдек, кўплаб шароб олиб келишни ҳам тайинладилар. Овқатланиб бўлганимиздан кейин элчиларга кимхоб тўнлар тақдим этишди, чунки подшоҳ: «Элчилар ҳар бир шаҳарга етиб келганларида уларга ё тўн ёки от совға қилинсин», — деб тайинлаган.

Нишопурга беш лига масофа қолганда подшоҳ томонидан элчилар ҳузурига юборилган бир мулозимни учратдик. У подшо кўшинида аскарлар бошлиғи ҳисобланган Мелиалиорга¹⁰⁰ деган киши эди. «Подшоҳ мени (ҳамма ерда) элчиларга иззат-икром кўрсатишга одамларни мажбур этиш ва барча зарур нарсаларни муҳайё қилиш учун юборди», деди мулозим.

Гомес де Салазарнинг орқада қолганлигини эшитган мулозим унинг ҳузурига қайтиб бориб, ҳаттоки ўтира олмайдиган даражада заифлашиб қолган ҳолатда учратади. Мулозим ўша кечаси замбил ясашиб ва унга Гомесни ётқизиб, одамлар елкасида навбатма-навбат кўтартириб Нишопурга олиб келди. Гомесни жуда яхши бинога жойлаштириб, муолажа учун табибларни олиб келдилар. Буларнинг табиблари жуда яхши экан. Бироқ, Оллоҳ таолонинг иродасига биноан, Гомес шу ерда жон таслим қилди.

Ҳамма нарсага бой, қудратли йирик шаҳар Нишопур қадимий Мидия пойтахтидир. Нишопурда бошқа ерлар-

дагига нисбатан энг сифатли бўлган феруза қазиб олинади. Бу ерда ферузани маълум бир жойда, ер остидан ҳамда шаҳар ёнидаги бир тоғдан оқиб келувчи дарёдан қазиб оладилар. Шаҳар атрофидаги ерлар жуда унумдор бўлиб, аҳоли зич яшайди. Шу жойда Мидия ерлари тугаб, улуғ Хуросон подшолиги ерлари бошланади.

96. ШОҲРУҲ МИРЗОДАН ЧОПАР. МАШҲАД

27 июль, якшанба куни элчилар бу ердан (Нишопурдан) жўнаб, бир бўм-бўш қишлоқ ёнида тунадилар. Душанба куни Ферриор¹⁰¹ деган йирик шаҳарда тунадик, Шаҳар аҳолисининг ярмидан кўпроғи подшоҳ кўшигиндан кўрқиб теварак-атрофга кетиб қолган эди. Чунки бундан ўн икки кун илгари бу ерлардан подшоҳ ўтган. Унинг изидан келган кўшин аҳолига анча талафот етказган эди. Мазкур шаҳарда элчиларни кимхоб тўнлар билан сийлашди. Бу жойлар текисликдан иборат, ҳавоси эса иссиқ эди.

Эртаси, сешанба куни элчилар Хазегур(?) деб аталган катта шаҳарда тунадилар. 30 июль, чоршанба куни Ожжон¹⁰² деган шаҳарда тамадди қилиб олиш учун тўхтадик. Бу ерда элчиларни катта иззат-икром билан кутиб олдилар. Пиширилган гўшт ва бошқа зарур нарсаларни муҳайё қилишди, элчиларнинг эгнига кимхоб тўнлар ёпишди. Бу шаҳарга бизни йўқлаб Темурбекнинг ўғли Шахарок Мирассадан (Шоҳруҳ Мирзодан) чопар келди. У элчиларни ўзи яшаётган Хере (Ҳирот) шаҳрига таклиф этган эди. Ҳирот шаҳри бу ердан ўттиз лига узоқликда, биз бораётган йўлнинг ўнг томонида, Ҳиндистон заминига яқин ерларда жойлашган. Шоҳруҳ Мирзо элчиларга катта иззат-икром кўрсатилишини ва ўз ҳукмидаги бутун заминда улар учун зарур барча нарса муҳайё этилиши юзасидан фармон берганлигини чопар орқали маълум қилибди. Элчилар ўзларини кузатиб келаётган подшо вакили билан кенгашиб, чопарга улуғ подшоҳ имкон қадар тезроқ ҳаракатланиб, ўзига етиб олишни амр қилганлигини, пировардида, улар иложсиз эканлигини ва Шоҳруҳ Мирзодан астойдил узр сўрашларини маълум қилдилар. Шоҳруҳ

Мирзо Хуросон ўлкасининг эгаси ва подшоси эди. Шундан кейин элчилар Машақ Хоранза Султон¹⁰³ деган шаҳарга етиб келишди. Бу шаҳарда Муҳаммад пайгамбарнинг невараси¹⁰⁴, яъни қизининг ўгли дафн этилган экан. Уни бизга табаррук зот, деб таърифлашди. У шаҳардаги улкан мачитда, кумуш ва олтин ҳал билан қопланган йирик даҳмада дафн этилган. Мазкур шаҳар туб аҳоли учун муқаддас зиёратгоҳ ҳисобланади. Зиёратда бўлганлар эса ўз юртларига қайтишгач, улар муқаддас қадамжода бўлганликлари боис қолган одамлар уларнинг этагини тавоф қиладилар. Элчиларни ана шу мачитга олиб боришди. Элчилар шундан кейин бошқа ерларга боришиб, бу шаҳарда бўлишгани ва муқаддас даҳмани кўришгани тўғрисида ҳикоя қилганларида, одамлар Хуросоннинг табаррук қадамжосида бўлган бу кишиларнинг ҳам этаklarини кўзга суртиб, ўпа бошладилар. Муҳаммаднинг бу қариндошини Хуросон султони дейишар экан. Шу сабабдан, бу ҳудуднинг номи ҳам Хуросония¹⁰⁵ деб аталган экан. Гарчи ўлка шундай деб номланса-да, аммо аҳоли форс тилида гаплашади.

Пайшанба, июль ойининг охирги кунинда биз Буело¹⁰⁶ деган катта бир шаҳарга етиб келдик. Шаҳар Хуросон мулкида. Мазкур шаҳар жуда баҳаво бўлиб, одамлари ҳам биз йўл-йўлакай Султониядан мана шу ергача учратган бошқа барча аҳолига нисбатан анча қулай шароитларга эга эди. Элчилар бу шаҳарда узоқ ушланиб қолишмади. Бундан кейинги йўлимиз дашт ва чўллар оралаб, эллик лигагача чўзилишини инобатга олишиб, шаҳар маъмурияти топшириғи билан отларимизни етарли озуқа ва ўзимизни егулик гўшт маҳсулотлари билан таъминлашларини пойлаб турдик, холос. Элчилар тамадди қилиб олишгач, чўлни бемалол босиб ўтишлари учун уларга яроқли бақувват отларни беришди. Оқшом тушганда йўлга тушдик ва бутун тун бўйи йўл босдик. Жума кунини ҳам кечаю кундуз эгарда ўтказдик, йўлда эса биронта бўлсин, тўхтайдиган кулбага дуч келмадик.

97. ЧИҒАТОЙ ЎЛКАСИ. МУЛОЗИМ АЛМАШИНУВИ

Шанба куни, ўнинчи августда¹⁰⁷, кечаси бир водийга етиб келдик. Водийдаги экинзор ерлар оралаб битта дарё¹⁰⁸ оқиб ўтади. Дарё қирғоғи ёқалаб кета-кетгунча, ёнма-ён подшоҳ қўшинидан бўлган чиғатойиларнинг ўтовлари турибди. Бу одамлар кўпдан-кўп қора молларга, туяларга ва отларга эга. Улар подалари билан серўтлоқ бу жойларни ўзларига қароргоҳ қилишган. Элчилар бу ерга келишгач, подшоҳ жўнатган навбатдаги мулозимга дуч келишди. У элчиларга зарур барча иззат-икромларни кўрсатиш, уларни от-улов ва бошқа зарур нарсалар билан таъминлаб, сафарни имкон қадар тезлаштириш юзасидан фармон олганлигини маълум қилди. Бу мулозимнинг исми Мирабосар¹⁰⁹ (амир Мизробмикин?) экан. Шундай қилиб, подшоҳ жўнатган бир ҳамроҳ мулозим ихтиёридан чиқиб, Мирабосар назоратига ўтдилар. Аввалги мулозим ҳам ўз одамлари билан уларнинг гуруҳига қўшилди. Чунки орқага қайтиш учун ўз одамлари ва отлари учун етарли озуқа олишлари керак. Хуллас, элчилар учун нима талаб қилинса, бунга уларнинг ҳам ҳақлари бор эди. Бу ерларда ўзи одат шундай: кимки қайси жойга, шаҳарга, бекат ёки қишлоққа келмасин, унинг учун ва ҳамроҳлари учун дарҳол кўпдан-кўп егулик гўштли таомлар ва отлари учун озуқалар ғамланар, гоҳида бу заҳира керагидан уч-тўрт баробар ошиқча ҳам бўларди. Элчиларга ҳамда уларнинг лаш-лушларига кечаю кундуз соқчилик қилгани одамлар ажратилади. Мабодо бирон нарса йўқолиб қолса, элчилар тушган ер мутасаддилари бунини албатта ўз ёнидан тўлашлари лозим эди. Агар элчилар келиб тушган ер аҳолиси — кундузими ёки кечасими — қай маҳалда бўлмасин, зарур нарсаларни шу заҳотиёқ муҳайё этмаса, улар шу қадар калтакланар, дарра ва қамчи ер эдики, бундан ажабланмасдан иложимиз йўқ. Ёки дарҳол элчилар етиб келган ўша шаҳар ёки қишлоқ мутасаддисига одам жўнатилади: улар мулозим хузурига келтирилар, мулозим эса ерлик бошлиқларни калтаклашни ва қамчи билан савалашни буюрар, уларни шу қадар шафқатсизлик билан жазолашардики, бундан ёқа ушла-

масликнинг иложи йўқ эди. Ахир маҳаллий амалдорлар элчиларга, улар қайси пайтда келишмасин, барча иззат-икромни кўрсатишлари, ёки зарур барча нарсалар муҳайё этилмоғи тўғрисидаги подшоҳ амридан хабардор-ку?! Мулозимлар франкиялик элчилар билан келса-ю, бу ерда жамики зарур нарсалар тайёр бўлмаса, демак улар буюк шоҳ амрини бажаришга бепарво қарашган. Бунинг учун улар аввало керакли жазони олишлари зарур, кейин бор мол-мулкидан Мосуво қилинади ва амалидан маҳрум этилади. Шундай қилиб, ерлик бошлиқлар элчилар қайси маҳалда етиб келишини олдиндан пайқашлари зарур, худди ҳозирдагидай. Элчилар қайси жойга ёки шаҳарга келиб туришмасин, энг аввало, уларни бошлаб келаётган подшоҳ мулозими ар-раисларни, яъни маҳаллий бошлиқларини кўрсатишни талаб қилади: шу мақсадда, кўчада дуч келган биринчи одамни ушлаб, бошларидаги саллани юлиб олиб, бўйниларига сиртмоқ қилиб солганча, ўзлари отда, тутқунни эса пиёда ҳолда, ар-раиснинг уйини топиб берасан деб, калтаклаб ва қамчи билан савалаб, олдинга судрай бошлайдилар. Шу боисдан, уларни узоқдан кўриб, подшоҳ мулозимлари эканлигини сезиб қолган одамлар, подшоҳнинг биронта амрини бажариш учун келишяпти шекилли дея, гўё орқаларидан бало-қазо қувлаётгандай, бошлари оққан томонга қараб қочиб қолишади. Дўконларида чордана қуриб, савдо-сотик билан шуғулланаётган тужжорлар ҳам дарҳол дўконларини ёпиб, қочишга тушадилар ва уй-уйларига қамалиб оладилар. Қочиб боришар экан, йўл-йўлакай бошқаларни: «Элчи!», яъни элчилар келишяпти, деб огоҳлантиришади. Шу бир оғиз сўзнинг ўзиданоқ бошқалар, элчилар билан бирга ўз бошларига маломат келаётганлигини дарҳол англаб етишади. Хуллас, улар ялмоғиздан қочгандай қочишади. Бу мулозимлар қаерга кириб боришмасин, шу қадар шов-шув кўтаришади ва ошиғич равишда бешафқат жазо чора-тадбирларини қўллашадик, гўё бу манзилга қадимги даврларнинг қўшини бостириб кирдими, дейсиз. Ар-раисни излаб топишгач, у билан одамлардай муомала қилишар, деб ўйларсиз? Асло! Мулозимлар аввало ар-раиснинг авра-астарини ағдариб сўкишади, обдан калтаклашади. Кейин

уни элчилар учун зарур барча нарсаларни муҳайё этишга мажбур қилиб, югуртиришади. Маҳаллий бошлиқ мулозимлар қаршисида қоққан қозикдай туриб уларга хизмат қилади ва ундан беизн бир қадам ҳам нарига кета олмайди. Шу ўринда айтиб ўтишим керакки, Бобил (Миср) султони элчиси билан ҳам подшоҳ куёви ҳузуридан жўнаганимиздан буён бирга эдик. Мулозим фақат ана шу элчилар шарафигагина шундай кескин усулни қўллаган эмас. Умуман, подшоҳнинг топшириғи билан бирор ёққа йўл олган ҳар бир киши шундай кескин усул билан иш кўради. Керак бўлса, улар подшоҳ амрини бажариш йўлида хоҳлаган кишини тутиб олиб жазолаш ва ўлимга маҳкум этишга ҳақлидир. Кимки бундай топшириқ билан келган бўлса, бошқалар мулозимнинг иродасига шак келтирмаслиги, қаршисида тилини тийиб туришлари шарт. Ҳатто подшо қўшини кўмондони бўлса ҳам мулозим қаршисида ўзини ўта итоатли тутиши зарур. Шу боисдан, бу ҳудудда барча одамлар подшодан ва унинг мулозимларидан ҳайратланарли даражада қаттиқ кўрқишади.

Мулозим дарё ёқасидаги ўтовлардан жуда кўп миқдорда қайнатилган гўшт, гуруч, сут ва қаймоқ, бу ерларда мўлкўл даражада етиштириладиган, тотли қовунлардан келтиришни буюрди. Ўтовларда ва бошқа кулбаларда истиқомат қилаётган бу туб ерлик одамларнинг ана шу бошпаналаридан бошқа ҳеч бир тураржойлари йўқ. Улар қишин-ёзин дала кезадилар. Ёзда сувлик жойга кўчишади ва ғалла, пахта, қовун экишади. Бу ерларда қовун шу қадар мўл-кўл ва мазалики, бунақаси, билишимча, ҳеч ерда йўқ. Булардан ташқари, жуда кўп миқдорда арпа экилади, арпани эса қайнатиб, қаттиғи овқат тайёрлашади. Қиш ойларида улар иссиқ жойларга кўчишади. Ва подшоҳ ҳам бутун қўшини билан қишин-ёзин очиқ кенгликларда юради. Мабодо ташқаридан хавф-хатар туғилмаса, улар бир ерда жам бўлишмайди. Подшоҳ ўз яқинлари, хизматкорлари ва хотинлари ҳамда мулозимлари билан бирор ерни қароргоҳ қилса, бошқалар бошқа ҳар хил ерларни эгаллашади. Улар шу йўсинда яшашади. Чорвалари кўп: қўйлар, туялар ва отларнинг сон-саногии йўқ, сигирлари эса кам. Лекин подшоҳ уларни ҳарбий сафарга чорласа,

шу заҳотиёқ бутун мол-мулклари, подалари, хотин, бола-чақалари билан йўлга чиқишади. Ҳарбий сафар кунларида кўшин қаерда бўлмасин, улар ўз мол-ҳоллари, яъни қўйлари, туялари, отлари билан ўша ерда бўлишиб, лашкарни озиқа ва улов билан таъминлашади. Бу халқ билан подшоҳ кўпдан-кўп буюк жасоратларга эришган ва кўпдан-кўп галабаларни кўлга киритган. У меҳнатсевар, моҳир чавандоз, камон отувчи мерган. Умуман, урушда саботматонатли халқ. У борига қаноат қилиб, нонсиз (биргина) сут ва гўшт билан тирикчилик қилишга ўрганган халқ. Иссиқ ва совуққа, очлик ва ташналикка жаҳондаги бошқа эллардан саботлироқ ва чидамлироқ халқ. Борида гўштни ҳаддан ортиқ истеъмол қилишади, йўғида сувга қатиқ қўшиб қайнатиб ичиш билан кифояланадилар. Бу овқатни улар шу йўсинда тайёрлашади: улкан дошқозонни сувга тўлдиришади, сув обдан қайнагач, пишлоққа ўхшаб кетадиган, қатиқни сиздириб тайёрланган сузмани тоғорада или-милиқ сувга човуштиришади ва дошқозонга ағдаришади. Бу сузма шу қадар нордонки, таъми сиркага ўхшайди. Шундан кейин хамирни тола-тола қилиб кесишиб, уни ҳам дошқозонга ташлашади. Хамир кесимлари қозонда бироз қайнатилгач, оловни ўчиришади. Сўнг бу гўштсиз овқатни тоғораларга сузишиб, нонсиз маза қилиб ичишади. Бу уларнинг ҳар кун севиб, энг кўп истеъмол қиладиган овқатидир. Ушбу ва бошқа овқатларни тайёрлаш учун уларда тайёр ўтин йўқ. Шу боисдан, овқат тайёрлашда асосан, ўз молларининг қуритилган тезакларидан фойдаланишади. Мен сизга баён этган таомни «пах» (қатиқли кесган ош) деб атайдилар.

98. ЖАЗИРАМА ЧЎЛ МАМЛАКАТИ. МУРФОБ ДАРЁСИ

Тонг отиши билан элчилар подшоҳ юборган мулозим билан биргаликда бу ердан жўнадилар. Биз тун бўйи ва эртаси кун бўйи юриб, битта бўм-бўш уйдан (мусофирхонадан) бўлак ҳеч бир хонадонни учратмадик. Отларга ем бериш учун ўша бўш уйда тунни ўтказдик. Яна тахминан

ўн икки мил юрилгандан кейин биронта тураржоїга дуч келишингиз мумкин, деб айтдилар. Элчилар кечаси соат иккига яқин янги бақувват отларда бу ердан чиқиб, тун бўйи йўл юрдилар. Ҳаво жуда иссиқ, ҳеч қаерда сув йўқ эди. Эртаси, душанба куни ҳам соат тўққизгача йўл босдик, лекин ичимлик сув топа олмадик. Шу кеча-кундузда шу қадар кўп йўл босдикки, отларимиз иссиқлик ва ташналикдан қийналиб, ҳолдан тойиб, юролмай қолди. Йўл қумликдан иборат бўлиб, одамлар сув тополмай ташналикдан қийналиб, ўлар ҳолатга келдилар. Магистр хизматкорининг оти нисбатан бирмунча тезроқ юриб, олдинроқ дарёга бориб етади. У қўлидаги ҳарбий сувдонини дарёга ботириб, зудлик билан орқага қайтди. Улгурганлар сувдондан сув ичдилар. Чунки одамларнинг жазирама ва ташналикдан одимлашга ҳам мадори қолмаган эди. Мадори етганлар одимлашга ҳаракат қилар, кўриқчилар ҳам кўзга кўринмас, элчилар ҳақида ҳеч ким ғамхўрлик қилмай кўйган эди.

Кун ботишидан олдинроқ бир водийга келиб тушдик. Морга (Мурғоб) деб аталган катта дарё бўйида чигатойиларнинг жуда кўп ўтовларини учратдик. Биз бир кеча-кундузда камида йигирма испан лигаси ҳажмида йўл босиб, тунаш учун шу ерда тўхтадик. Эртаси, сешанба куни бу ердан чиқиб, икки лига йўл юргач, меҳмонхона тарзидаги бир катта бинога, улар тили билан айтганда, карвонсаройга келиб етдик. Карвонсаройда салтанат отларига қаровчи чигатойилар истиқомат қилардилар. Бу ерда овқатланиб, салқин тушишини бир муддат пойладик.

Кечки ибодат пайтида бақувват янги отларга миниб йўлга чиқдик. Кечаси соат иккиларда катта бир ялангликка келдик. Бу ерда чигатойилар қўшинининг ўтовлари бор эди. Тун бўйи ва эртаси, чоршанбада ҳам куни бўйи шу ерда турдик. Пайшанба куни бу ердан жўнадик. Кун иссиқ пайтида бир қишлоқ ёнида дам олдик. Шу кеча дарё ёнида, далада тунадик. Эртаси, жума куни йўлга тушдик. Кун қизиган пайтда чигатойиларнинг уйларида дам олдик. Кечқурун дам олиб ётган бошқа отларга миниб бу ердан чиқдик ва далада тунадик.

99. КҶЧМАНЧИЛАР ҲУЗУРИДА ТҶХТАБ ҶТИШ

9 август, шанба куни Салугар Сужасса¹¹⁰ деган жойга тушиб овқатландик. Бу жой бир нуфузли руҳоний, яъни коҳиннинг мулки эди. У водийда, дарё бўйида жойлашган, кўп ариқлар ўтказилган, аҳоли жуда яхши ўрнашган манзил эди. Водий ажойиб боғлар ва токзорлар билан қопланган. Мулк соҳиби — руҳоний оламдан ўтган бўлиб, ундан икки ўғил сағир қолган эди. Бундан ўн кунлар чамаси бурун бу ерлардан ўтган Темурбек, отаси мўътабар уруғдан бўлганлиги туфайли, руҳонийнинг икки ўғлини тарбия қилиш мақсадида ўзи билан бирга олиб кетган эди. Мулкка болаларнинг онаси мутасаддилик қилмоқда. Аёл элчиларни иззат-икром билан кутиб олиб, уларга гўшт ва бошқа зарур нарсаларни муҳайё этди, ўзи ҳам биз билан бирга овқатланди. Кеч кириши билан кучли отларда бу ердан жўнаб, тун бўйи йўл юрдик.

Эртаси, якшанба куни элчилар кун қизиган пайтда бир чигатойининг ўтовида овқатланиб, дам олдилар. Кун бўйи шу ерда бўлдик. Эртаси, душанба куни саҳарда йўлга чиқдик ва далада тунадик. Йўлда учраган ўтовлардан бизга гўшт, мева ва барча зарур нарсаларни келтирдилар. Кўшинга даҳлдор кишилар бўлишларига қарамай, мулозим уларни элчиларга ҳамма зарур нарсаларни келтиришга мажбур этар, элчиларнинг ўзига ва отларига кечаю кундуз қарашадиган қоровуллар кўйишни талаб қилар, уларни ўтовлардан ҳайдаб чиқариб, ўтовни элчиларнинг ихтиёрига топширар эдилар. Бирор чўл жойдан ўтишимизга тўғри келганда, чигатойиларнинг қурби етиш-етмаслигига қарамай, уларни гўшт, ем ва сув топиб келишга мажбур этар эдилар.

Эртасига, 12 август, сешанба куни элчилар бийдай дала ўртасидаги катта бир бино ёнида (тўхтаб) овқатландилар. Бу даргоҳда салтанат отларига қарашадиган сайислар истиқомат қилар эдилар. Кечки ибодат чоғида отларга миниб (яна) йўлга равона бўлдик.

100. АНДХУД ШАҲРИ. КҮЧМАНЧИ ЧИҒАТОЙИЛАР. ҚУМ БҮРОНИ

Кечки ибодат пайтида Анкой (Андхуд)¹¹¹ шаҳрига кириб келдик. Бизни кузатиб келаётган мулозим шу шаҳарда туғилган экан. Шаҳар эндиликда Мидия ерларидан ташқарида Тожикиния ерларида жойлашган. Аҳолининг тили айрим сўзлари билангина форс тилидан фарқ қилади. Бироқ, кўп жиҳатдан форс тилига яқин. Шаҳарда элчиларга катта иззат-икром кўрсатишди. Келган кунимиз 14 август, сешанбадан янаги пайшанбагача шу ерда турдик. Элчиларни бу ерда жуда мўл гўшт, шароб билан меҳмон қилишди; кимхоб тўнлар ҳадя этдилар. Шаҳар ялангликда жойлашган бўлиб, атрофида икки лига масофага чўзилган боғлар, токзорлар, уйлар ва ариқлар бор.

Пайшанба куни, кечқурун шаҳардан чиқиб, дарё соҳилидаги текисликка тикилган чигатойиларнинг ўтовларида тунадик. Мазкур чигатойилар ҳарбий сафарбарлик эълон қилинганда урушда иштирок этар эдилар. Шу туфайли салтанатнинг махсус имтиёзига эга бу кишилар ўз чорвалари билан қаерда хоҳласалар шу ерда юра оладилар, ўз чорвасини истаган ерда боқишлари, экин экишлари, қишинёзин истаган жойларида истиқомат қилишлари мумкин. Улар ҳамма солиқлардан озод қилинган эдилар.

«Мазкур чигатойилар уруш вақтида хотин-халаж, болачақаларини бирор жойда қолдириб кетадилар», деб ўйламанг. Улар урушга кетаётганларида, ёки бир жойдан иккинчи жойга кўчиб ўтганларида бисотларидаги ҳамма нарсани (ўзлари билан) оладилар. Болалик аёллар чақалоқларини отда, ўз олдларида махсус бешикчаларда олиб юрадилар. Бешикчалар энлик тасмалар билан ўраб боғланган бўлиб, бу тасмаларни оналар бошдан ўтказиб, белига кийиб оладилар. Аёллар бола билан ҳам, боласиз ҳам шу тариқа йўл босадилар, саёҳат қиладилар, от чопадилар. Бунга кўникишган. Бечоралар ёш болаларини ва ўтовларини туяларга ҳам юклаб олиб юрадилар. Ваҳоланки, туя чайқалиб юриши сабабли бундай сафар (айниқса) болалар учун ўта ноқулайдир.

Чигатойилар (фақат) йўлда бизга дуч келганлардангина иборат бўлмай, балки улар дала бўйлаб кўплаб кўчиб

юрадилар. Биз ўтган йўлларда гоҳ у, гоҳ бу томонимизда бир ёки баъзида икки лига масофа орасида истиқомат қилувчи кўчманчи чигатойиларни учратдик. Бир кечакундуз, баъзан ундан ҳам кўпроқ йўл юриб, улар орасидан чиқиб кетолмас эдик. Шаҳар ва қишлоқларнинг суви мўл, кўкаламзор жойларида ҳам уларни кўп учратдик. Худди жаҳаннамдан чиққандай офтобда қорайган чигатойиларнинг адоғи йўқ, сон-саноксиз эдилар.

Бу ерлар яйдоқ дашт ва жазирама иссиқ бўлгани сабабли подшоҳ изидан кетаётган кўшин кўпинча кечаси йўл босар эди. Бирор сувлик ўтлоқзор чиқиб қолса, бир неча кун дам олиб, яна дарҳол подшоҳ изидан йўлда давом этардилар. Элчилар чигатойиларнинг ўтовларида кечгача туриб, кечаси йўлга чиқдилар. Эртаси, жума куни тушга яқин бир қишлоққа келиб, кун қизиган пайтда овқатланиб, дам олдик. Номини эсимда йўқ яна бир йирик шаҳарга¹¹² келиб, тунаш учун тўхтадик. У теварак-атрофи кенг йирик шаҳар эди. Аввал девор билан ўралган бўлиб, эндиликда деворлари бузилиб харобага айланган.

Шаҳарда йирик бинолар, масжидлар бор. Унинг катта қисмида аҳоли яшамайди. Бу шаҳарга жума куни келдик. Эртаси, шанбада элчиларга катта иззат-икром кўрсатиб, кимхоб тўнлар тақдим этдилар. Шанба куни бошқа кучқувватли отларга миниб бу ердан жўнаб, йўлда яна чигатойиларнинг ўтовларида тунаш учун тўхтадик. Эртаси, якшанба куни у ердан жўнадик. (Ўша куни) элчиларни отдан учуриб юборадиган даражада кучли гармсел шамол турди. Шамол баайни оловдай иссиқ эди. Йўлимиз кумлоқ бўлгани учун шамол кумини бир жойдан иккинчи жойга учирар, йўлни ва одамларни кўмиб юборар даражада эди. Шу куни бир неча бор йўлдан адашдик. Бизни кузатиб бораётган мулозим йўлни биладиган кишини топиб келиш учун орқамизда қолган ўтовларга одам юборди.

Элчилар Худонинг марҳамати билан Алибед (Алиобод) деган бир обод қишлоққа дуч келдилар. Куннинг иссиқ вақтида гармсел шамол тўхтагунча шу ерда турдик. Кечаси Ўш (Балх яқинидаги қишлоқ) деб аталган бошқа бир қишлоққа келдик. Отларга ем бергач, кичик қишлоқлар ва боғ-роғлар оралаб тун бўйи йўл юрдик.

101. БАЛХ

Эртаси, 18 август, душанба куни Балх деб аталган шаҳарга келдик. Балх — атрофи баланд тупроқ кўтарма билан ўралган ғоят катта шаҳар. Бир неча жойлари нураган тупроқ кўтарманинг кенглиги ўттиз қадамча келади. Тупроқ кўтармалар билан шаҳар уч қисмга бўлинган. Бу кўтармалар шаҳарнинг бир четидан бошланиб, узунасига кесиб ўтиб, иккинчи чеккасигача бориб етган. Шаҳарнинг биринчи ва иккинчи қалин тупроқ девори оралиғидаги дастлабки қисми кимсасиз бўш жойдан иборат бўлиб, ҳаммасига пахта экилган. Иккинчи қисмида одамлар истиқомат қилади. Лекин унчалик тиғиз эмас. Аҳолининг кўпчилиги шаҳарнинг учинчи қисмида яшайди. Биз сафаримиз давомида кўрган шаҳарларнинг кўпчилиги девор билан ўралмаган эди. Балхнинг деворлари (эса) жуда қалин ва мустаҳкам. Шаҳарда элчиларни катта иззат-икром билан кутиб олиб, (олдиларига) мўл-кўл гўштлик таом, шароб қўйдилар. Бундан ташқари, уларга кимхоб тўнлар ва отлар тақдим этдилар. Эртаси, сешанба куни элчилар бу ердан жўнаб, бир қишлоқ ёнида тунадилар. Чоршанба куни, офтоб қизиган маҳалда бир шаҳар четида овқатланиб дам олдик ва далада тунадик.

102. АМУДАРЁ

21 август, пайшанба куни Виадме (Аму) деб аталган катта дарё бўйига келдик. Бу — жаннатдан оқиб чиқувчи, кенглиги бир лигага яқин ўзгача бир дарё эди. Теп-текис ер ўртасидан, бироқ тезлик билан, лойқаланиб оқади. Тоғларда сув музлаб, қорлар эримаган қиш мавсумида дарёнинг суви камаяди. Кўклам келиши билан, апрелда, тоғдаги қорлар эриб, (дарёнинг) суви аста-секин кўпайиб, тўрт ой давомида тўлиб оқади. Шундан кейин яна суви камайиб, аввалги ҳолига келади. Айтишларича, ўтган баҳорда дарё мисли кўрилмаган даражада тўлиб оқиб, ундан қарийб уч чақирим масофадаги қишлоқларни сув босади, кўплаб уйларни вайрон қилиб, катта зарар

келтиради. Бошқа мамлакатдаги пастқам тоғ қояларидан бошланган дарё Самарқанд мамлакати саҳролари бўйлаб оқади, Татар (Мовароуннаҳр) ерларидан ўтиб, Боку (Каспий) денгизига¹¹³ қуйилади. Амударё Самарқанд салтанатини Хуросон подшолигидан ажратиб туради.

103. АМУДАРЁДАН ЎТИШ. ТОТОР ТИЛИ ҲАҚИДА МАЪЛУМОТ. ЧЕГАРА СОҚЧИСИ. БЎЙСУНДИРИЛГАН ХАЛҚЛАРНИ КЎЧИРИШ. ТЕРМИЗ. ТЕМУРБЕКНИНГ ЯНГИ ЧОПАРИ

Дарёнинг нариги соҳилида жойлашган Самарқанд салтанатини ўзига бўйсундирган Темурбек Хуросон салтанатини ҳам забт этмоқ учун дарёнинг бериги соҳилига ўтишга майл қилади. Дарёда қайиқлар устида катта ёғоч кўприк қурдиради ва одамлари билан (сўл) соҳилга ўтиб олгач, кўприкни дарҳол буздириб ташлайди. Темурбек кўшини билан Самарқандга қайтаётганда яна кўприкни тиклайди. Элчилар ҳам шу кўприкдан ўтдилар. Айтишларича, Темурбек кўшин ўтиши биланоқ кўприкни бузиб ташлашни буюрган. Кўприк дарёнинг бир қирғоғидан бошланиб, нариги соҳилга етгани йўқ. У анчагина масофага давом этиб, дарёнинг от ва чорва кечиб ўтиши мумкин бўлган жойида, сувда тугайди. Буёғида кўприк йўқ. Мазкур азим дарёнинг нариги ёнидаги текисликда Искандар (Зулқарнайн) ҳинд подшоси Пор билан жанг¹¹⁴ қилиб, уни мағлуб этган.

Элчилар азим дарё бўйига келган пайшанба куниёқ дарёнинг нариги қирғоғига ўтиб олдилар. Ўша куни кечқурун Термид (Термиз) деган катта шаҳарга келдик. Шаҳар илгари Кичик Ҳиндистон (Афғонистон)га қарам эди. Темурбек забт этганлиги туфайли у эндиликда Самарқанд салтанатига қарайди¹¹⁵.

(Юқорида айтилганидай) мазкур дарёдан Самарқанд салтанати бошланади. Самарқанд салтанати мамлакати Моғалия¹¹⁶ деб аталади. Улар мўғул тилида сўзлашадилар¹¹⁷. Бу тилни дарёнинг бериги соҳилидаги халқ тушунмайди, чунки уларнинг ҳаммаси бир-бирлари билан форсча

гаплашадилар, бериги соҳилда истиқомат қилувчиларнинг тили билан форс тили кескин фарқлидир. Самарқандликлар қўллаётган ёзувни бериги соҳилдагилар ўқий олмайдилар ва тушунмайдилар. Самарқандликларнинг ёзуви мўғул ёзуви(?) деб аталади. Салтанатда мўғул ёзувини ўқий оладиган ва унда ёза оладиган бир неча мирзоларгина мавжуд. Самарқанд салтанатида аҳоли тифиз жойлашган. Тупроғи серунум бўлиб, ҳамма нарса мўл-кўлчилик эди.

Азим дарёда подшоҳнинг фармойишига биноан амал қиладиган удум бор: дарёнинг бу соҳилидан наригисига подшоҳ ўтган кўприк бошқа ҳеч ким ўтмаслиги учун зудлик билан бузиб ташланади. Йўловчиларни қирғоқдан-қирғоққа ташувчи қайиқлар дарёда қатнаб турибди. Самарқанд салтанатидан бошқа юртга бораётган киши ҳатто шу атрофда яшаса-да, қаердан ва қаерга бораётганлиги қайд этилган ёрлиқ кўрсатмаса, нариги соҳилга ўтказилмайди. Самарқанд салтанатига эса, ҳеч қандай ҳужжатсиз бемалол ўтиш мумкин.

Қайиқларга подшоҳ томонидан қоровуллар тайинланган бўлиб, ўтувчилардан катта бож олинади. Дарё бўйига бундай қоровуллар гуруҳи қўйилганлигининг сабаби бор. Самарқанд салтанати аҳолисини кўпайтириш ва мартабасини ошириш мақсадида Темурбек ўзи забт этган барча мамлакатлардан кўплаб асирларни олиб келган. Қоровуллар ана шу асирларнинг ўз мамлакатларига қочиб кетмасликлари учун дарё бўйини кўриқлаб турар эдилар. Подшоҳнинг фармойиши билан иш кўрган кишилар Эрон ва Хуросон ерларида уйсиз-жойсиз дайдиб юрган етим-есирларни, қашшоқ, бева-бечораларни тутиб олиб Самарқандга жўнатанларини ҳатто элчилар ҳам кўрган эдилар. Дала-дашда сизир етаклаган, кўй-эчки ҳайдаган ким кўринса, олиб келинар, жойлардаги ҳокимлар подшоҳнинг фармойишига биноан уларни озиқ-овқат билан таъминлар эдилар. Шундай қилиб, Темурбек камида юз минг кишини Самарқандга ҳайдаб келган эди.

Биз келиб тушган Термид (Термиз) анча-мунча аҳоли яшайдиган каттагина шаҳар экан. Атрофи девор билан ўралмаган; бу ерда боғ-роғлар кўп, сув мўл эди. Шаҳар ҳақида мен сизга фақат шуни айтишим мумкинки, унга

кирганимиздан сўнг шу қадар кўп йўл юрдикки, бизга ажратилган бинога етиб келганимизда батамом ҳолдан тойиб қолган эдик. Бутун йўл давомида ҳар хил нарсалар билан савдо қилинаётган гавжум майдонлар ва кўчалардан ўтдик. Термизда элчиларга катта иззат-икром кўрсатишди, ҳамма зарур нарсалар билан таъминлашди, уларга шоҳи тўнлар кийгизишди.

Бу ерга подшоҳ томонидан элчилар ҳузурига юборилган янги чопар келди. У элчиларни подшоҳ номидан муборакбод этди. Чопар элчиларнинг сафари қандай кечаётганини, йўлда ўзларини қандай ҳис этаётганини, жойларда қай тарзда хизмат кўрсатилаётганидан огоҳ бўлмоқ ва элчиларнинг Самарқандга қачон етиб келишларини билмоқ учун юборилганини маълум қилди. Чопар қайтиб кетаётганда унга ҳам кимхоб тўн кийгизишди. Шунингдек, подшоҳ номидан элчилар ҳузурига юборилган ва биз билан бирга кетаётган аввалги чопарга ҳам Флоренцияда тикилган кийим совға қилдик. Элчилар билан бирга кетаётган Бобил (Миср) султонининг элчиси ҳам уларга худди шундай совғалар ҳадя этди. Бундан ташқари, у подшоҳ юборган иккинчи чопарга от ҳам тақдим этди. Чунки подшоҳ тарафидан юборилган кишига, подшоҳга ҳурмат юзасидан совға тақдим этиш бу ерда одат ҳисобланади. Подшоҳга ҳурмат юзасидан тақдим этилган совғалар сонига қараб, уларнинг сахийлигига баҳо берадилар ва бундан фахрланадилар.

104. ТЕМУР ДАРВОЗА ДАРАСИ. ДАРБАНД. ТЕМУР ДАРВОЗАСИ ҲАҚИДА МАЪЛУМОТ

22 август, жума куни тушликдан сўнг элчилар (Термиздан) чиқиб, далада, бир катта уй ёнида тунаш учун тўхтадилар. Шанба куни элчилар кенг текислик бўйлаб жуда обод қишлоқлар орасидан юриб, бир қишлоққа етиб келдилар. Бу ерда элчиларни барча зарур нарсалар билан таъминладилар. Якшанба куни эса бир катта работда овқатландик. Айтишларича, подшоҳ бу ерларда бўлганда шу уйда тўхтаб ўтаркан. Мезбонлар элчиларни гўштли овқат, мева-чева, шароб, қовун билан меҳмон қилдилар.

Бу ерларнинг қовуни йирик-йирик, яхши ва серҳосил эди. Мева-чевани одатдагидай жуда кўп олиб келиб, элчилар олдига тўкиб ташладилар.

Элчилар ўша куни бу ердан жўнаб, бир дарё ёнида, далада тунадилар. Эртаси, душанба куни улар чўққилари баланд тоғ этагида тушлик қилдилар. Бу ерда хоч шаклида қурилган ажойиб бир бино бор. Фишдан қурилган бинонинг деворларига ўйиб ва чизиб гулдор нақшлар ишланган ҳамда ранг-баранг кошинлар билан безатилган. Тоғ жуда баланд эди, тик тоғ қоялари ёрилиб, очилган ораликдан тор йўл ўтган. Икки тарафида тик қоялар қад кўтарган йўл шу қадар чуқур ва равонки, баайни инсон кўли билан бунёд этилгандай таассурот қолдирарди. Бу тоғ йўли ўртасида қишлоқ бўлиб, унинг шундоқ елкасида юксак тоғ салобат тўкиб турибди. Тоғ оралиғидаги бу тор йўл Темур дарвоза деб аталади. Бутун тоғ тизмасида бундан бошқа йўл йўқ эди. Кичик Ҳиндистондан (Афғонистондан) Самарқанд салтанатига кириладиган бошқа йўл бўлмагани сабабли, мазкур тоғ йўли Самарқанд салтанати учун муҳофазавий нуқта ҳисобланади. Мабодо Самарқанд аҳолиси Ҳиндистонга борадиган бўлса, улар учун ҳам шу йўлдан бошқа йўл йўқ эди. Темурбек тасарруфида бўлган Темур дарвоза унга катта фойда келтиради, чунки Кичик Ҳиндистондан (Афғонистондан) Самарқандга ва аксинча, ундан (бошқа) мамлакатларга йўл олган савдогарлар фақат шу Темур дарвозадан ўтадилар. Бундан ташқари, Темурбекка Тотор мулкининг энг охирида жойлашган Дарбанд¹¹⁸ ёнидаги бошқа Темур дарвоза ҳам қарайди. У йўл Тотор мулки билан Дарбанд ерлари ўртасида баланд тоғлар оралиғида жойлашган Кафа шахрига олиб боради. Кафа Боку (Каспий) ва Эронга олиб борадиган йўл устида. Тотор салтанатидан Эронга ёки Самарқанд ерларига бориш учун ҳам шу йўлдан бошқа йўл йўқ. Бир Темур дарвозадан иккинчисига қадар камида бир минг беш юз лига келади.

Мазкур икки Темур дарвоза ва улар оралиғидаги барча ерларга эгалик қилувчи Темурбек нақадар буюк подшоҳ экани ҳақида ўзингиз ўйлаб кўринг. Темурбекка қарашли Дарбанддаги Темур дарвоза ҳам ҳар йили унга катта фойда

келтиради. Шундай қилиб, бизга (яъни гарбга) яқин бўлган биринчи дарвоза — Дарбанд ёнидаги Темур дарвоза, иккинчиси — биздан узоқдаги Темур дарвоза Термиз ёнида. Бу дарвоза Кичик Ҳиндистон (Афғонистон)га яқин ерда. Хуллас, Термиз ёнидаги Темур дарвозада элчиларга от совға қилишди. Бу ерларда отлар чидамлиги билан жуда довруқлидир.

Темур дарвозали бу тоғ устида дов-дарахт йўқ, яланғоч тош-тақир жой эди. Айтишларича, мазкур йўлда илгари бир тоғдан иккинчисига ўтадиган Темур дарвоза батамом темир билан қопланган бўлиб, бирон кимса рухсатсиз киришга журъат эта олмаган экан.

Ўша куни элчилар тоғдан жўнаб, тепалик устида, очиқ ҳавода тунадилар. Эртасига бир дарё бўйида чигатойиларнинг ўтовларида овқатланиб, ҳордиқ чиқардик. Кеч-қурун йўлга чиқиб, тоғ тизмалари устида тунадик. Ярим кечада бу ердан жўнаб, бир қишлоқда тўхтадик. Магистр Фра Альфонс Паэсинг бир бетоб хизматкори шу ерда вафот этди.

105. КЕШ. ТЕМУРБЕКНИНГ ЯНГИ ҚУРИЛИШИ. ТЕМУРБЕК ТАМҒАСИ. КЕШДА ТЕМУРБЕК САРОЙИ

Эртасига, 28 август, пайшанба куни Кеш деб аталган катта шаҳарга келдик. Кеш текисликда жойлашган, бағрида кўплаб ариқлар ва анҳорлар оқади, шаҳарда боғлар ва уйлар кўп. Аҳоли зич яшайдиган қишлоқлар, кўм-кўк ўтлоқзорлардан иборат, сувга сероб бу текислик ёзда жуда чиройли манзара касб этса керак. Текис, суғориладиган далаларга бугдой, пахта, қовун-тарвуз экилган, ҳаммаёқда тоқзорлар ва мевали боғлар. Шаҳар атрофи тупроқ қўрғон ва чуқур хандақлар билан ўралган. Шаҳарга кириладиган дарвозалар олдида кўтарма кўприклар бор.

Подшоҳ Темурбек авлоди шу шаҳардан. Унинг отаси ҳам шу ерлик. Шаҳарда катта уйлар, масжидлар кўп. Хусусан, Темурбек томонидан қурилган бир масжид алоҳида ажралиб туради. Масжиднинг қурилиши ҳали

тугамаган. Унда Темурбекнинг отаси дафн этилган мақбара бор. Темурбекнинг амри билан унинг ўзи учун қурилатган мақбара ҳали битмаган. Айтишларича, бундан бир ой олдин бу ердан ўтган Темурбек мақбара қурилишининг боришидан кўнгли тўлмайди. Мақбаранинг эшиги паст эканини айтиб, уни қайтадан ишлашни буюради. Ҳозир усталар шу топшириқни бажариш устида ишламоқдалар. Бундан ташқари, Темурнинг тўнғич ўгли Янгир (Жаҳонгир Мирзо) ҳам шу масжидда дафн этилган¹¹⁹.

Масжид ва мақбаралар тилло, зангори бўёқ ва кошинлар билан сайқалланган. Масжид олдидаги катта ҳовлида ҳовуз бор, (атрофида) дарахтлар ўсиб турибди. Подшонинг фармойишига биноан, масжидда ҳар куни йигирмата қўй сўйилиб, отаси ва ўғлининг хотираси учун элга (худойи) ош берилади. Элчилар шаҳарга келишлари билан уларни дарҳол ана шу масжидга бошлаб келдилар. Гўштлик таомлар, мева-чевалар келтириб меҳмон қилдилар. Овқатдан сўнг элчиларни бир йирик саройга бошлаб боришди. Бу ерда бизга тураржой ажратилган эди.

Эртаси, жума куни элчилар Кешдаги яна бир маҳобатли саройни¹²⁰ томоша қилишди. Подшонинг амри ила бунёд этилатган бу кошона қурилиши, айтишларича, йигирма йилдан бери ҳар куни, тинимсиз давом этади. Шу кунларда ҳам (бу ерда) кўплаб усталар ишларди. Саройга жуда узун йўлакдан, бағоят баланд дарвоза орқали кирилади. Йўлакнинг икки томонидаги ғиштин равоқ жимжимадор, гулдор кошинлар билан безатилган. Равоқлар остида очиқ, кичик айвонсимон жойлар бўлиб, олдида кошинлардан супа қилинган. Айвончалар подшоҳни кутиб олувчиларнинг ўлтиришига мўлжалланган. Шундан сўнг навбатдаги эшикдан катта ҳовлига чиқилади. Ҳовли саҳнига оппоқ тош тахталар тўшалган, ҳар икки ёнида ҳашаматли айвонлар. Ҳовлининг ўртасида катта ҳовуз жилоланиб турибди. Ҳовли саҳнининг кенглиги уч юз қадам келади. Мазкур ҳовлидан бағри кенг уйга кирилади. Уйнинг жуда баланд ва кенг очиладиган эшиги зарҳал ва ложувард бўёқлар ҳамда чиройли кошинлар билан безатилган. Эшикнинг тепасидаги деворда ўрта қисмида қуёш нури қўламида акс эттирилган шер тасвири бор. Эшикнинг четларига ҳам худди

шундай суратлар чизилган. Бу рамзий белги Самарқанд подшосининг расмий тамғаси ҳисобланади.

Мазкур сарой Темурбекнинг буйруғи билан қурила бошлаган, деб айтган бўлсалар-да, бироқ сарой қурилиши, фикримча, Самарқанднинг аввалги подшоси томонидан бошланган бўлса керак. Чунки юқорида кўрганимиз қуёш ва шер тасвири илгариги Самарқанд подшосининг тамғасидир. Темурбекнинг тамғаси эса уч халқа доирадан иборат бўлиб, бундай жойлаштирилган:

Бу тамға, Темурбек — дунёнинг уч қисми подшоси, деган маънони англатади. Подшоҳ фармойиши билан бу тамға тангаларга ва бошқа салтанат буюмларига зарб этилган эди. Шу сабабли саройни Темурбекдан аввалги подшо қура бошлаган, деб ўйлайман¹²¹.

«О» шаклидаги уч доирадан иборат салтанат муҳрида акс этган тамғани подшоҳ ўзига бож тўлаб турадиган мамлакатларнинг пулларига ҳам зарб этишни буюрган.

(Юқорида тилга олинган) эшикдан тўртбурчак шаклидаги қабулхонага кирилади. Қабулхонанинг деворларига олтин ва ложувард бўёқлар ҳамда ялтироқ кошинлар, шифтига эса яхлит зарҳал бўёқлар билан сайқал берилган. Бу ердан элчиларни юқори қаватга бошлаб чиқдилар. Бу қаватда бошдан-оёқ зарҳалланган бўлма ва ҳашаматли хоналарни шу қадар кўп кўрсатишдики, таърифини адо қилиб бўлмайди. Бўлма ва хоналарга зарҳал, зангори ва бошқа хил бўёқлар билан заргарона ҳал берилганки, чевар усталарга эга бўлган Париж ҳам бу нақшлардан ҳайратга тушиши ҳеч гап эмас. Шундан кейин подшоҳ ва маликалар истиқомат қилишига мўлжалланган бўлма ва ҳарамларни кўрсатдилар. Бу хоналарнинг деворлари, шифти ва таги ҳаддан ташқари ҳашаматли безатилган. Сарой тепасида ҳар хил ҳунарманд усталар ҳамон ишлар эдилар. Шундан кейин элчиларни подшоҳнинг ўз маликалари билан туришига ва базм ўтказишига мўлжалланган жуда кенг ва ҳашаматли залга бошлаб кирдилар. Унинг олдида мевали ва серсоя дарахтлар ўсган, ҳовузлар ва дид билан бунёд этилган майсазорлар мавжуд, катта боғ яшнаб турарди. Боққа

кираверишда анча кенг майдон бўлиб, унда одамлар ёз ойлари сув бўйида, дарахтлар соясида ҳузур қилиб ўлтиришлари мумкин эди. Сарой шу қадар ҳашаматли қилиб қурилган эдики, уни тавсифлаш учун хоналарнинг ҳар бирини шошилмай кўздан кечирмоқ керак. Мазкур сарой ва масжид подшоҳ томонидан ҳозиргача қурдирилган энг улуғвор бинолар жумласидандир. Буларни подшоҳ шу шаҳарда дафн этилган ўз отаси шарафига қурдирган. Унинг ўзи ҳам шу шаҳарда туғилган.

Темурбек мазкур шаҳарда туғилган бўлса-да, бироқ шу ерда истиқомат қилувчилар табаасига эмас, (балки) чигатойи деб аталган қабилага мансубдир. Бу уруғ келиб чиқиши жиҳатдан тотор бўлиб, илгари вақтларда бу жойларни тоторлар забт этиб ҳукмронлик қила бошлаганларида Тотористондан келиб қолган тоторлардир¹²². Шу боисдан улар чигатойилар деб ном олганлар. Бу ҳақда кейинроқ сўзлаймиз.

106. ТЕМУРНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ ВА ТАРИХИ

Темурбекнинг отаси мазкур чигатойилар уруғига мансуб зодагонлардан бўлса-да, бироқ бадавлат эмас эди. Унинг уч ёки тўрт отлиқ хизматкори бўлган. У Кеш яқинидаги бир қишлоқда¹²³ яшаган. Чунки бу юртнинг аслзода кишилари шаҳарга нисбатан кўпроқ қишлоқда, далада яшашни хуш кўрадилар. Унинг ўғли Темурбекнинг ҳам аввал бошда фақат ўзи ва тўрт-бешта отлиқларини таъминлай оладиган даромади бор эди, холос. Мен бу гапларни шу шаҳарда ва бошқа ерларда элчиларга сўзлаб берилган маълумотлар асосида, ростлигига комил ишонч билан айтяпман. Айтишларича, Темурбек ўзининг тўрт-беш отлиқ хизматкори билан қўшни хонадонларнинг бир куни қўйини, иккинчи куни сигирини тортиб ола бошлайди. Баъзан базмга берилиб кетиб, ўғирланган қўйлар билан уларни меҳмон қиларди. Баъзан жасурлиги, олийжаноблиги тутиб кетиб, бор нарсасини ўз одамларига бўлиб берганлиги туфайли унинг атрофига кўплаб отлиқ навкарлар тўплана бошлайди. Охири унинг отлиқлари уч юзга

етади. Шундан кейин у ўз отличлари билан узоқларга бориб, ўзи ва одамларига зарур нарсаларни талаш ва ўғирлаш билан машғул бўлди. Йўлларга чиқиб, савдогарларни ҳам талай бошлайди. Темурнинг бу қилмишлари юрт ҳукмдори Самарқанд подшосига маълум бўлади. Подшо «у қаерда бўлмасин тутиб олиб ўлдирилсин», — деган буйруқ беради¹²⁴. Подшо саройида Темур уруғидан бўлган бир неча чигатойи мулозимлар бор эди. Уларнинг астойдил ҳаракат қилишлари натижасида подшоҳ уни афв этади, сўнг саройга олиб келиб хизматга тайинлайди. Унинг ҳақида жон куйдириб ҳаракат қилган мулозимлардан иккитаси ҳозирда унинг саройида хизматда. Булар Омар Тобар (Умар Тобон бўлса керак) ва Қаладай шайх (?) деган кишилардир. Темурбек уларни катта мулк эгалари этиб, муҳим лавозимларга кўтарди. Айтишларича, Темурбек Самарқанд подшоси саройида истиқомат қилиб турган пайтда подшоҳни унга қарши шу қадар қайрайдиларки, у Темурбекни ўлдирмоқчи ҳам бўлади. Кимдир уни (Темурбекни) бу ҳақда огоҳлантиради. Бундан кейин Темурбек ўз одамлари билан подшоҳ саройидан қочиб кетиб, йўлларда талончилик билан шуғулланади. Бир куни у катта савдо карвонини талаб, анчагина ўлжани қўлга киритади. Шундан кейин у Сеистон деган бой чорвадорлар юртига бориб, кўй, от ва бошқа дуч келган нарсаларни талайди. Ўша вақтда унинг беш юзга яқин отлич йигитлари бор эди. Бундан огоҳ бўлган Сеистон халқи талончиларга қарши тайёргарлик кўрадилар. Бир куни Темурнинг одамлари кечаси кўйлар сурувига ҳужум қилганларида сеистонликлар уларга ташланиб, кўп кишиларини ўлдирадилар, Темурнинг ўзи отдан йиқилиб, ўнг оёғи ва ўнг қўли жароҳатланади. Уни ўлди, деб ташлаб кетадилар. У ўнг қўлининг икки кичик бармоғидан жудо бўлиб, ўнг оёғи бир умрга оқсоқ бўлиб қолади. У зўрға ўрнидан туриб, қандайдир кўчманчилар ўтовига бориб этади. Бу ердан даволаниб чиқиб яна ўз кишиларини тўплай бошлайди¹²⁵.

Самарқанд подшосини фуқаро, айниқса, оддий халқ, шаҳарликлар ва баъзи аслзодалар хуш кўрмасдилар. Улар Темурбекни подшони ўлдириб, ҳокимиятни қўлга олишга даъват этадилар. Пировардида, иш шу даражага бориб етадики, подшоҳ Самарқанд яқинидаги бир шаҳарга бо-раётганида Темурбек унга хужум қилади. Подшоҳ тоққа қочиб бориб, бир кишидан ўзини яшириб даволашни илтимос қилади, унга катта бойлик ваъда этади ва шу ондаёқ ўз қўлидаги энг қимматбаҳо узукни унга тақдим этади. Ўша одам подшоҳни яшириш ўрнига бу ҳақда Темурбекка хабар беради. Темурбек шу ондаёқ етиб келиб, уни ўлдиради.

Шундан кейин Темурбек Самарқандга юриш қилиб, уни забт этади; ҳокимиятни қўлга олиб, шоҳнинг хотинига уйланади. Эндиликда бу аёл Темурбекнинг бош хотини ҳисобланади. Уни Канъо (Сарой Мулкхоним), яъни улуф малика, деб атайдилар¹²⁶. Шундан кейин Темурбек Хуросон ерларининг ҳукмдорлари бўлган икки ака-ука ораларидаги душманликдан фойдаланиб¹²⁷ халқни ўз тарафига оғдириб, Хуросон подшолигини ҳам бўйсундиради. Шундай қилиб, Темурбек икки мамлакат — Самарқанд ва Хуросон подшо-ликларини бирлаштириб, ўзининг зафарли юришини бошлайди.

Темурбек уруғидан бўлган, салтанатга кўтарилишидан бошлаб у билан биргаликда ҳаракат қилган, унга ёрдам берган энг шонли сафдошларидан бўлган бир чигатой (бек) бор эди. Темурбек унга ўз сингисини бериб, олий амалдорлар даражасига кўтарди ва кўпчилик устидан бошлиқ этиб тайинлади.¹²⁸ Мазкур амалдор Янса Ми-расса¹²⁹ деган ўғил кўрди. Янса Мирасса эндиликда под-шоҳнинг энг яқин одами, катта ер ва улус мутасаддиси, подшоҳ қўшинининг бошлиғи, яъни бош суворий, хуллас, шу қадар катта ҳокимиятга эгаки, подшоҳдан бошқа ҳеч кимда бундай ҳокимият йўқ. Халқ ҳам, подшоҳ қўшини ҳам ундан мамнун.

107. ЧИҒАТОЙИЛАРНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ

Тоторларнинг бу ерларга келиши ва уларнинг чигатойилар деб аталишининг сабаби қуйидагича: узоқ замонларда тоторларда Дорғанчо, яъни «Жаҳон хазинаси» номли тотор шаҳарида туғилган подшо бўлган. Мазкур подшо жуда катта ерни забт этиб, ўз тасарруфига олган эди. Ундан тўрт ўғил қолди. Бирини Габуй, яна бирини Чигатой, учинчисини Ўзбек, тўртинчисини эса Гаркас, деб атар эдилар. Бу ўғилларнинг ҳаммаси бир онадан туғилган эди. Отаси ўлими олдидан ўз қарамоғидаги ерларни ўғилларига тақсимлаб беради. Самарқанд подшолиги ва бошқа баъзи ерларни Чигатой деган ўғлига тақдим этади. Ота ўғилларига бир ёқадан бош чиқариб аҳил бўлишни насиҳат қилади, «орангизда рақобат чиққан ҳамон ҳаммангиз ҳалок бўласиз», — деб уқтиради. Чигатой қизиққон, ботир ва мард киши эди. Ака-укалар орасида фарз пайдо бўлиб, сўнг ноаҳиллик келиб чиқди. Натижада ака-укалар бир-бирларига қарши уруш очдилар. Бу ноаҳилликдан огоҳ бўлган Самарқанд аҳли ғалаёнга келади, Чигатой ва унинг бир қанча кишиларини ўлдириб, ўз уруғидан подшоҳ тайин этадилар. Мол-мулки, хонадони бўлган чигатойилардан кўп киши шу юртда қолган эдилар. Чигатой ўлдирилгандан кейин ерли халқ улардан қолган тоторларни чигатойилар деб атай бошлайди. Темурбек ва унга хизматда бўлган бошқа чигатойилар шу ерда яшаб қолган чигатойилардан пайдо бўлган. Чигатойилар машҳур кишилар бўлганликлари туфайли Самарқанд ерларининг чигатойи бўлмаган кўп аҳолиси ҳам ўзларини чигатойилар деб атай бошлайдилар.

108. КЕШДАН ЖЎНАШ

Элчилар келган куни — пайшанбадан жума куни кечга қадар Кеш шаҳрида бўлдилар. Шу куни кечқурун бу ердан жўнаб, бир қишлоқда тунадик. Кейинги 30 август, шанба куни (биз) элчилар бир катта амалдорга қарашли уйда тушлик қилдик. Мазкур уй дарё бўйидаги текисликда обод, катта боғ ўртасида жойлашган эди. Кейин бу ердан жўнаб, Месер¹³⁰ деган катта қишлоқда тунадик. Бу ердан Самарқандгача яна бир ярим лига масофа қолган эди. «Элчилар

шу бугуннинг ўзидаёқ шаҳарга кириб боришлари мумкин бўлса-да, — деди бизни бошлаб бораётган чопар, — бироқ, мен бу ҳақда подшога хабар бермасдан туриб, сизларни шаҳарга олиб кира олмайман». У элчиларнинг етиб келганлиги ҳақида (хабар қилиш учун) подшоҳга одам юбора-жагини айтди. Шу кечаси подшоҳга одам жўнатилди. Подшоҳга юборилган даракчи эртаси куни эрталаб қайтиб келиб, подшоҳ «элчиларни ва улар билан бирга келаётган Бобил (Миср) султони элчисини чопар мазкур қишлоқ ёнидаги боққа олиб кириб, подшоҳнинг янги топшири-гини кутиб турсин», деб айтганлигини билдирди.

109. ТАЛИСИЯ ЁКИ КАЛБЕТ БОҒИДА (ГУЛБОҒДА) ТЎХТАШ. БОҒ ВА САРОЙ МАНЗАРАСИ

Ўттиз биринчи август, якшанба куни эрталаб элчи-ларни зикр этилган боққа олиб келдилар. Боғнинг атрофи лой девор билан ўралган бўлиб, девор айланаси тўла бир лига келар эди. Боғда цитрус ва лимондан бошқа ҳар хил мевали дарахтлар бор эди. Унда олтита ҳовуз бўлиб, боғ ўртасидан анҳор оқиб турарди. Ҳовузлар баланд, сояли дарахтлар қаторидан ҳосил бўлган йўлак орқали бир-бирлари билан туташтирилган. Ушбу яшил йўлак баланд-ликка томон кўтарилган, худди шундай серсоя йўлкалар бутун боғ бўйлаб ўтган. Ундан бошқа йўллар қиялаб кетади. Хуллас, бу йўллардан юриб, бутун боғни томоша қилиш мумкин эди. Боғда тупроқдан уюб ясалган, ёғоч пан-жаралар билан ўралган усти текис баланд тепалик бор. Унда ажойиб кошона қад кўтарган. Кошонага тилло, ложувард ва рангли кошинлар билан тўқис ва мукаммал сайқал берилган. Кошона жойлашган мазкур тепалик атрофи сувга лиммо-лим чуқур ҳандақ билан ўралган. Ҳандаққа узлуксиз сув оқиб туради. Тепалик устидаги ко-шонанинг икки томонида хандақлар оша унга олиб ке-лувчи иккита кўприк қурилган. Ҳар бир кўприкнинг нариги томонида эшик бор. Эшиклардан кирилгач, тепа-ликка зинапоядан кўтарилади. Хуллас, мазкур бино (мустаҳкам) кўрғон эди. Боғда подшоҳнинг топшириғи билан олиб келинган кийиклар ва тустовуқлар боқилади.

Боғдан яна худди шу боғнинг ўзидай йирик токзорга ўтилади, унинг атрофи девор билан ўралган. Кенг токзорга эшик орқали чиқилади. Девор бўйлаб токзор атрофида қад ростлаган баланд дарахтлар сафи жуда чиройли кўринади. Сарой ва Талисия боғи, уларнинг тилида Калбет (Гулбоғ)¹³¹ деб аталади.

Боғда элчиларга гўштли таомлар ва бошқа барча керак-ли нарсаларни муҳайё этдилар. Ўзимиз билан бирга олиб юрган чодирларни ҳовузлар бўйидаги майсазорларга тикиб, подшоҳнинг кўрсатмасини кутиб турдик.

4 сентябрь, пайшанба куни подшоҳнинг қариндоши бўлмиш бир мулозим боққа келди. Подшоҳ Тўхтамиш элчиларини жўнатиш билан банд бўлганлиги сабабли элчиларни қабул қила олмаётганини айтиб, уларни ҳамда Бобил (Миср) султони элчисини зериктирмаслик учун бугун сайил уюштириб, базм-зиёфат беришни тайинлаганлигини маълум қилди.

31 август, якшанбадан — 8 сентябрь, душанбагача шу боғда яшаб турдик. Ниҳоят, подшоҳ бизга одам юборди. Чунки подшоҳ ўз удумига кўра элчиларни беш-олти кундан кейин ўз ҳузурига таклиф этади. Элчилик қанчалик муҳим бўлса, шунча кўпроқ вақт ўтказиб қабул қилинади.

110. ДИЛКУШО БОҒИ. ЭЛЧИЛАРНИ ТЕМУРГА ТАНИШТИРИШ. ЗИЁФАТ. СОВҒАЛАРНИ ҚАБУЛ ҚИЛИШ

8 сентябрь, душанба куни элчилар боғ ва саройни тарк этиб Самарқандга қараб йўл олдилар. Ўша турган жойимиздан Самарқандгача бўлган масофа боғ-роғлар, уйлар ва сайхонликлардан иборат текислик эди. Йўлимиз устида ҳар хил нарсалар билан савдо қилар эдилар. Соат учларда элчилар шаҳардан ташқаридаги катта боққа келиб тушдилар. Подшоҳ боғ ичкарасидаги саройда эди. Элчиларни боғдан ташқаридаги бинога жойлаштиришди. Элчилар ҳузурига ташриф буюрган икки мулозим улар подшоҳга олиб келган совғаларини топширишларини сўради. Совғаларни тартибга келтириб, сўнг подшоҳга тақдим этувчи (махсус) кишиларга ҳавола этишларини айтдилар.

Мулозимларнинг айтишича, подшоҳ аъёнларидан бўлган мирзонинг фармойиши шундай эди. Элчилар совғаларини уларга топшириб, ўзлари ҳам изма-из боришлари керак эди. Бобил (Миср) Султонининг элчиси ҳам ўзи билан олиб келган совғани топшириб, мулозимнинг орқасидан бориши керак.

Совғаларни олиб чиқишлари билан элчиларнинг ҳам қўлларидан етаклаб бошлаб кетдилар. Олтин ҳамда зангори кошинлар билан зеб берилган жуда кенг ва баланд дарвозадан боққа кирилади. Эшик олдида найзалар билан қуролланган посбонлар турар эди. Нарироқда тўпланиб турган оломон уларга яқин келолмас эди. Ичкарига кирганимиз заҳоти безатилган олти филга кўзимиз тушди. Ҳар бирининг устида (махсус) айвончалар бўлиб, уларга иккитадан байроқ тикилган. Айвончаларда ўтирган одамлар филларни ҳар хил томошалар кўрсатишга ундар эдилар. Элчиларни бу ердан ўтказиб, олдинга бошладилар. Биз қўлларида совғалар ва бошқа нарсаларни тахлаб олиб бораётган ҳалиги кишиларни кўрдик. Кейин элчиларни совға кўтариб бораётган кишилардан олдинга ўтиб, бироз кутиб туришларини айтдилар. Кейин бизга одам юбориб, юришни давом эттиришимизни маълум қилдилар.

Ҳалиги икки мулозим элчиларни ҳамон қўлларидан тутиб бошлаб борарди. Темурбекнинг Кастилия қироли ҳузурига йўллаган ўз элчиси ҳам биз билан бирга эди. Бу элчининг испанча кийинганини кўрган ватандошлари унга қараб жилмайишарди. Элчиларни шоҳсупада ўлтирган бир кекса мулозим ҳузурига бошлаб келдилар. Бу киши Темурбекнинг синглисининг ўғли эди. Элчилар унга таъзим қилдилар. Сўнгра элчиларни супада ўлтирган кичик болалар олдига бошлаб келдилар. Булар подшоҳнинг неваралари эди. Элчилар уларга ҳам таъзим қилдилар. Элчилардан Кастилия қироли Темурбекка йўллаган мактубни беришларини сўрадилар. Номани уларга топширдик. Қиролнинг мактубини шу болалардан бири қўлга олди. Айтишларича, бу бола подшоҳнинг катта фарзанди Миаша Мирассанинг (Амирзода Мироншоҳнинг) ўғли эди. Учала бола дарҳол ўринларидан туриб, мактубни подшоҳга етказдилар. Элчиларни олдинга юришга таклиф этдилар.

Назаримда, подшоҳ худди орқадаги ҳашаматли уй эшиги бўсағасида ўтиргандай туюлди менга. У шоҳсупа устида ўлтирарди. Унинг олдида фаввора юқорига отилиб турар, фаввора ҳовузида қизил олмалар сузиб юрарди. Подшоҳ лўлаболишга ёнбошлаган ҳолда шойи кўрпача устида ўлтирарди. Подшоҳнинг эгнида гулсиз силлиқ шоҳи яктак, бошида узун телпак, телпакнинг юқорисида қизил, ёқут, жавоҳир ва бошқа қимматбаҳо тошлар қадалган. Элчилар подшоҳни кўришлари билан ўнг оёқлари билан тиз чўкиб, қўлларини кўксиларига қўйиб, таъзим қилдилар. Кейин бироз яқинлашиб яна таъзим қилдилар. Яна бир бор таъзим қилиб, сўнг тиз чўкиб турдилар. Подшоҳ уларнинг ўринларидан туриб яқинроқ келишларини айтди. Мулозимлар подшоҳга яқинлашиб боришдан истиҳола қилиб, элчиларнинг қўлларини қўйиб юбордилар. Подшоҳ ёнида турган, унга энг яқин кишилар ҳисобланган Шамелик Мирасса (Амир Шоҳ Малик)¹³², Борунда Мирасса (Амир Бурундик)¹³³, Норадин Мирасса (Шайх Нуриддин)¹³⁴ деб аталган уч амир элчиларнинг қўлларидан олиб, подшоҳ ёнига келтириб, бир сафда тиз чўктириб қўйдилар. Подшоҳ элчиларни яхшироқ кўриб олиш учун яқинроқ келишларини сўради, чунки шоҳнинг кўзлари кексаликдан шу қадар хиралашиб қолган эдики, ҳатто киприкларини очиб қарашга ҳам мадори йўқ эди. Подшоҳ элчиларга қўлидан ўпишга рухсат этмади, чунки уларда бундай одат йўқ. Улар иззат талаб кишилар бўлганликлари сабабли, ҳатто улуг подшоҳнинг ҳам қўлидан ўпмайдилар.

Шундан кейин подшоҳ элчиларга мурожаат қилиб, «Қирол ўғлимнинг аҳволи қандай? Унинг ишлари жойидами, соғ-саломатми?», — деб сўради. Элчилар подшоҳ саволларига жавобан ўз элчиликлари ҳақида тўла тушунча бердилар. Подшоҳ элчиларнинг муддаоларини муфассал тинглади. Шундан сўнг шоҳнинг оёқ тарафида ўлтирган Тотористоннинг собиқ ҳукмдори Тўхтамишнинг ўғлига, Самарқанд аслзодаларидан бирига ва бошқа аъёнларга мурожаат қилиб, деди: «Мана, дунёнинг у бурчида яшовчи мавжуд, фаранги қироллар орасида энг пешқадами, менинг ўғлим Испания қироли юборган элчилар! Испан халқи ҳақиқатан буюк халқ. Мен ўғлим қиролни шараф-

лайман. Қирол сизларни ҳеч бир совғасиз, фақат мактуб билан юборганида ҳам мен ўғлимнинг аҳволи ва соғлигини билиб, совға олгандай хурсанд бўлар эдим».

Подшоҳнинг набираси қиролнинг мактубини кўлида баланд кўтариб бобоси қаршисида турарди. Илоҳиёт магистри подшоҳнинг олисдаги қирол ўғли юборган мактубни ундан бошқа ҳеч ким ўқий олмаслигини, подшоҳ қачон лозим кўрсалар, ўша он унга ўқиб беришини тилмоч орқали билдирди. Подшоҳ мактубни набирасининг кўлидан олиб, уни очиб кўриб, «Агар мен мактубни ҳозир эшитишни хоҳласам-чи?» — деди. Илоҳиёт магистри «Ҳазрати олийлари қачон лозим кўрсалар, мен доимо хизматларига тайёрман», — деди. Подшоҳ кейинроқ уни ўз ҳузурига таклиф этиб, дам олиш пайтида иккалалари ёлғиз хонада ўқиб эшитиб, нималар қилиш зарурлигини айтишини билдирди. Шундан сўнг элчиларни турғизиб подшоҳнинг ўнг тарафидаги супага ўлтиришга таклиф этдилар. Мирзалар элчиларни кўлидан тутиб бошлаб бориб Хитой подшоси Чуйсхон элчиларидан қуйига ўтқазишди. Хитой ҳукмдори Темурбекдан ҳар йили тўланадиган божни талаб қилиб элчи юборган. Подшоҳ (Испаниялик ва Мисрлик) элчиларнинг Хитой элчиларидан пастроқда ўлтирганини кўргач, уларни олдинга ўтқазишни буюрди. Биз подшоҳ кўрсатган ўринга ўтиб ўлтирганимиздан сўнг салтанат амирларидан бири Хитой элчиси ёнига келиб: «Подшоҳ ўз ўғли ва дўсти Испания қироли элчисини юқорига, сиз, шоҳнинг разил душмани ва қароқчининг элчисини улардан қуйига ўлтирсин, деб буюрди», — деди. Шунингдек, амир Хитой элчисининг бундай талаб билан бу юртларга иккинчи бор қадам босадиган бўлса, худо амри билан уни подшоҳ осиб ўлдиражагини айтди. «Бундан буён подшоҳ ҳузурида уюштирилган барча базм ва сайилларда элчилар шу тартибда ўлтиришлари лозим» — деб тайинлади подшоҳ. Шундан кейин подшоҳ элчилар шарафига қандай тадбирлар белгиланаётганини тилмоч орқали тушунтирди. Хитой подшосининг номи Чуйсхон «тўққиз подшоликнинг шаҳаншоҳи» деган маънони англатади. Чиғатойилар эса уни масхаралаб «Тўнғиз», яъни «Чўчқохон», деб атар эдилар.

У кенг худудга эга бўлиб, Темурбек унга бож тўлаб турарди. Эндиликда у бож тўлашдан бош тортган эди.¹³⁵

(Испаниялик) элчиларни, шунингдек, бошқа мамлакатлардан келган элчиларни ҳамда бошқа кўп одамларни тартиб билан ўз ўринларига ўлтирғизганларидан кейин қайнатилган, тузланган, қовурилган қўй гўштлари ҳамда қовурилган от гўштини дастурхонга тортдилар. Бу гўштарни доира шаклидаги гардиши зарҳалланган чарм дастурхон устига қўйиб, четидаги балдоқларидан ушлаб, кўтариб келдилар. Подшоҳ гўшт талаб қилганда бу ерда ҳозир турган кўп хизматкорлар ушбу чарм дастурхонни унинг ҳузурига судраб келтирардилар. Чунки чарм дастурхон устига шу қадар кўп гўшт қўйилган эдики, кўтарганда нақ йиртилиб кетиши мумкин эди. Гўшт келтирган хизматкорлар подшоҳдан йигирма қадамча нари кетганларидан сўнг, гўшт майдаловчилар ҳозир бўлдилар, олдиларига пешбанд тутган, қўлларига чарм қўлқоп кийиб олган гўшт майдаловчилар чарм дастурхон ёнига тиз чўкиб ўтирдилар.

Улар гўштарни олтин, кумуш ва ҳатто сопол лаганларга, шунингдек, бу ерларда нодир буюм ҳисобланган қимматбаҳо чинни идишларга бўлаклаб қўя бошладилар. Бу ерларда фахрли тансиқ овқат ҳисобланган отнинг суяксиз яхлит пиширилган сон гўштидан ўнта олтин ва кумуш идишга бўлаклаб қўйдилар. Қўйнинг суяги ажратиб олинган семиз сон гўшти, муштдай бўлаклардан иборат от буйраги ва яхлит пиширилган қўй каллаларини ҳам идишларга қўйдилар. Бошқа кўп идишларни ҳам шу йўсинда тайёрладилар. Ҳамма идишларга етарли даражада таомлар қўйилганидан кейин, уларни расамади билан кетма-кет териб чиқдилар. Шундан сўнг шўрва тўлдирилган тоғораларни кўтариб келдилар. Шўрвага туз солиб, таъмини ростлагач, уни ҳар бир гўшт солинган идишга қайла тарзида оз-оздан қуйиб чиқдилар. Юпқагина қилиб пиширилган нонни тўрт буклаб, ҳар бир идишдаги гўшт устига қўйдилар. Шундан кейин ҳар бир таом солинган идишни подшоҳ аъёнлари, мирзо ва аслзодалардан икки-уч киши кўтариб, подшоҳ, элчилар ва мулозимларнинг олдига қўйдилар. Чунки, мазкур идишларни бир киши

кўтариб кўя олмас эди. Подшоҳ ўз олдига кўйилган икки идишни илтифот юзасидан элчилар олдига кўйишни буюрди. Ҳозиргина кўйилган гўшт тўла идишни (бўшамасдан туриб) тезда олиб кетиб, янгисини келтириб кўяр эдилар. Зиёфатда ўлтирган ҳар бир кишининг олдидан ортиб қолган таом, удумга кўра, уларнинг уйларига юборилар эди. Акс ҳолда мазкур кишиларга нисбатан катта ҳурматсизлик бўлур эди. Бу ерда гўшт ҳайратланарли даражада мўл эди. Элчилар олдидан олинган гўштни удумга кўра уларнинг ўз кишилари (тураржойларига) олиб кетишлари лозим эди. Элчиларнинг олдига шу қадар кўп гўшт кўйилдики, мабодо олиб кетмоқчи бўлсалар, нақ ярим йилга етар эди.

Қайнатиб пиширилган ва қовурилган таомлар олингандан кейин, тузланган кўй гўшти, хасип ва бошқа ҳар хил йўсинда тайёрланган таомлар тортилди. Шундан кейин дастурхонга кўплаб мева-чева, қовун, узум, шафтоли кўйилди. Олтин ва кумуш қувачаларда бия сутидан ширинлик аралаштириб тайёрланган (қимиз) тортилди. Жуда мазали бу ичимликни улар ёзда тайёрлаб истеъмол қилдилар.

Зиёфат тугагач, қирол томонидан юборилган, шунингдек, Бобил (Миср) султони йўллаган совғаларни кўтарган кишилар подшоҳ олдидан ўтдилар. Бундан ташқари, ўша куни подшоҳга совға қилинган қарийб уч юзта от ҳам ҳазрати олийлари ҳузурда намоиш қилинди.

Базм маросими тугагач, элчиларни олиб чиқдилар; уларга бир мулозимни кўшиб, ғамхўрлик қилиш, зарур бўлган ҳамма нарсани муҳайё этишни тайинладилар. Мазкур мулозим салтанатнинг бош дарвозабони, эшик оғаси эди. У элчиларни, шунингдек, Бобил элчисини ҳам подшоҳнинг тураржойидан унчалик узоқ бўлмаган махсус бинога жойлаштирди. Бу ер — сувга сероб боғ эди.

Элчиларни жўнатганларидан кейин подшоҳ қирол юборган совғаларни келтиришни буюрди ва совғалардан жуда мамнун бўлди. Қизил матоларни ўз хотинларига, айниқса, боғда ўзи билан бирга бўлган катта хотини Бибиҳонимга бўлиб берди. Подшоҳ Бобил (Миср) султони элчиси ва бошқа элчилар ўша куни келтирган совғаларни

кўришни истамеди. Бу совғаларни яшириб қўйишни махсус кишиларга буюрди. Улар совғаларни подшоҳ талаб қилгунга қадар уч кун сақладилар. Чунки бу ерликлар совғаларни, одатда, уч кундан кейин қабул қиладилар.

Подшоҳ элчиларни қабул қилган боғ Диликаша (Боғи Дилкушо) деб аталади. Темурбек келгуси жума кунигача шу боғда бўлиб, кейин Байгинар (Боғи Чинор)га ўтди. Боғи Чинор янги қурилган, ҳашаматли катта сарой жойлашган боғ эди.

111. БОШҚА БОҒДА ТАШКИЛ ЭТИЛГАН ТҶЙ. САРОЙ ТАСВИРИ. ТАРЖИМОННИНГ ХАТОСИ

15 сентябрь, янаги душанбада подшоҳ Боғи Дилкушодан беҳад гўзал бошқа боққа (Боғи Чинорга) ўтди. Боғнинг гиштдан ишланган, кошинлар, ложувард ва тилла бўёқлар билан ҳар хил йўсинда сайқал берилган чиройли улкан дарвозаси бор. Подшоҳ бугун катта тўй ташкил этиб, унга элчилар, кўплаб эркак ва аёллар, қариндош-уруғлар ва бошқа меҳмонларни таклиф этишни амр этди. Боғ жуда катта эди; унда шифил мевага кирган ва қуюқ соя ташлаб турган дарахтлар кўп эди; девор билан ўралган боғ қўйнидаги сайргоҳ йўллар ва йўлкаларга одамлар кириб келарди. Боғда гулдор гиламлардан ва бошқа турли хил сержило ипак матолардан тикланган ўтовлар ва соябонлар яйраб турибди. Боғ ўртасида хочсимон қурилган ва турфа рангли дарпардалар билан безатилган муҳташам уй кўринади. Уй ичида кўрпатўшаклар йиғиб қўйиладиган ёнма-ён учта тахмон қурилган, пояндоз ва деворлар нақшлар билан безатилган; уй тўридаги кенг тахмонда баландлиги одам бўйига тенг сандиқ, у кумуш безак билан жилоланади; унинг қаршисида қалин қавилган шойи ва зардўзи, ипак кўрпалар устма-уст тўшалган; унда подшоҳ дам олади; деворларга гулдор ипак матолардан қопланган. Пардаларга назокат билан қадалган зумрад ва бошқа нодир тошлар кўзни олгудай жилоланади. Шамол тегса, улар мафтункор бир тарзда елпиниб туради.

Ушбу тахмонларнинг равоқ шаклидаги эшикларига ҳам худди юқоридагидай безакли пардалар тугилган. Пардалар найзасимон ёғочга илинган бўлиб, учларидаги катта-катта ипак боғичлари осилиб, ерга тегиб турарди. Бошқа тахмонларга ҳам худди шундай илинган ҳар хил пардалар тугилган. Уй саҳнига гилам ва чипталар тўшалган. Уй ўртасида, эшик рўпарасида иккита олтин хонтахта турибди. Ҳар бири тўрт пояли, яхлит ясалган хонтахталарнинг узунлиги икки ярим, кенглиги бир ярим қарич келади. Хонтахта устига еттита олтин кувача қўйилган. Кувачалардан иккитасининг сиртига йирик-йирик марварид, зумрад, ферузалар ўйиб жойлаштирилган. Ҳар бирининг ўйилган чизиклари зиҳига ёқут ёпиштирилган. Бундан ташқари, хонтахта устида олтита думалоқ тилла коса. Косалардан бирининг ичи йирик думалоқ гулдор марваридлар билан сайқал берилган. Коса ўртасига йўғонлиги икки бармоқ келадиган чиройли рангдаги табиий ёқут ёпиштирилган. Подшоҳ номидан уюштирилган ушбу базмга элчилар ҳам таклиф этилдилар. Бизни базмга таклиф этиш учун турган жойимизга ташриф буюрганларида (ҳали) тилмоч етиб келмаган эди. Уни кутишга тўғри келди. Элчилар базмга (кечикиб) келганларида подшоҳ овқатланиб бўлган эди. У: «бундан буён элчиларни сен таклиф этганда, улар тилмочни кутиб ўтирмасдан дарҳол етиб келишлари лозим, бу сафар уларни афв этаман. Чунки элчилар менинг хонадонимни ва аъёнларимни кўриб, ҳар жиҳатдан яйрасинлар, деган ниятда ушбу сайилни уюштирганман», — деди. Элчиларнинг тўйга ўз вақтида етиб келмаганлиги, тилмочнинг улар билан бирга бўлмаганлиги, бунинг устига, подшоҳ хонадонини бошқарадиган амирларнинг келмаганлиги учун подшоҳ Мирзолардан қаттиқ хафа бўлди. Одам юбортириб, тилмочни топтириб келтирдилар. «Сен фаранги элчилар ёнида бўлмаганлигинг сабабли подшоҳ қаҳрланиб норози бўлди. Сенинг тарбия топиб, тузалишинг ва (бундан буён) хизматга ҳаммавақт шай бўлиб туришинг учун бурнингдан ип ўтказиб, бутун ўрда бўйлаб етаклаб ўтишларини буюрамиз», — дедилар тилмочга. Шундай дейишлари биланоқ бошқа кишилар уни тутиб,

бурнини тешмоқчи бўлдилар. Лекин, подшоҳ кўрсатмаси билан элчиларни бошлаб келган Мулозим тилмочни афв этишларини ўтиниб сўрай бошлади. Шундай қилиб, уни жазодан омон сақлаб қолишди. Подшоҳ элчилар ҳузурига одам юбориб, «тўйга етиб келолмаганликлари учун уларга ўз улушларини тақдим этиш керак», — деди ва уларга беш кўй ва иккита катта кўзада шароб юборди.

Ушбу базмга хотин-қизлардан тортиб, аслзодаларгача ва бошқа кўплаб кишилардан иборат катта халқ тўпланди. Элчилар гуруҳи мазкур саройни ҳам, боғ ва хоналарни ҳам кўролмадилар. Бироқ, уларнинг айрим вакиллари бунга муяссар бўлиб, маросимни бошдан-оёқ мириқиб томоша қилдилар.

112. БАГИНО БОҒИДА (БОҒИ НАВДА) ТЎЙ. ТАНГА СОЧИШ УДУМИ

22 сентябрь, душанба куни подшоҳ бу саройдан бошқа боғдаги саройга ўтди. Боғ тўрт томонидан баланд девор билан ўралган. Деворнинг ҳар бир бурчагида тикка думалоқ миноралар бор. Боғнинг баланд деворига ҳам, минораларга ҳам сайқал берилган. Боғ ўртасида бут шаклидаги катта бино қад кўтарган. Олдида катта ҳовуз. Бино шу вақтгача биз кўрган биноларга нисбатан анча салобатли бўлиб, унга олтин ва ложувард бўёқлар билан сайқал берилган. Бу боғ ва саройлар шаҳардан ташқарида бўлиб, мазкур боғ Багино (Боғи Нав) деб аталади.

Боғи Навда подшоҳ катта базм уюштириб, унга элчилар ҳам таклиф этилди. Базмга жуда кўп киши йиғилди. Базмда подшоҳ шароб ичишга рухсат этди, унинг ўзи ҳам ичди. Чунки уларнинг уйда ҳам, жамоат орасида ҳам подшоҳ ижозатсиз шароб ичишлари мумкин эмас. Шаробни овқат олдидан берадилар, шу қадар тез-тез ва кўп узатадиларки, пировардида, маст бўлиб қоладилар. Тўйиб ичиб, ширакайф бўлмаган базм улар учун базм эмас, сайил сайил эмас. Соқийлар майни тиз чўкиб узатадилар. Ичиб бўшатишган коса ўрнига дарҳол бошқасини узатишади. Соқийнинг ичиб бўшатишган косалар ўрнига бошқасини узатишдан бўлак иши йўқ. Соқийнинг бири

май қуйишдан чарчаса, ўрнига бошқаси келади. Фақат узлуксиз май қуйиш билан машғул бўладилар. Ҳаммага фақат бир киши май тутади, деб ўйламанг тагин. Йўқ, албатта. Майхўрларни кўпроқ ичишга ундаб соқий фақат бир ёки икки мўътабар кишига май тутади, холос. Подшоҳнинг хоҳиши ва ижозати билан ўтказилаётган май базмида бирор кишининг ичмаслиги подшоҳга ҳурматсизлик, деб қаралади. Шу боисдан ҳамма бири-биридан кўпроқ ичишга ҳаракат қилади. Косаларга лиммо-лим қуйилади ва тагида қолдириб ичишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Сипқариб ичмаган кишининг қўлидан косаси қайтиб олинмайди ва бир томчи қолдирмай ичишга мажбур этадилар. Бир косада бир-икки марталаб ичадилар. Подшоҳнинг соғлиғи учун қадаҳ кўтариш таклиф этилганда ёки унга узоқ умр тилаганларида бир томчи қолдирмасдан ҳамма ичиши шарт. Кимки бунга амал қилиб, кўп май ичса, бундай киши эл ичра баҳодир деб тилга тушади. Кимки бас, етади, деб (ортиқча) ичишни хоҳламаса, унинг оғзидан қуйиб ичирадилар.

Шу куни подшоҳ ўз амирларидан бирини элчиларга юбориб сайилга таклиф этаркан, «элчилар подшоҳ ҳузурда шоду хуррам кайфиятда ҳозир бўлсинлар», — деб бир кўза май бериб юборган эди. Элчилар ташриф буюрганда уларни шоҳ ҳузурда аввалгидай тартибда жойлаштирдилар.

Шаробхўрлик узоқ давом этди. Сўнг гўшти таомлар келтирдилар. Дастурхонда қовурилган от гўшти, қайнатилган ва қовурилган, тузланган қўй гўшти, ўз удумларига кўра ҳар хил усулларда тайёрланган гурунч овқатлар жуда мўл бўлди. Овқатланиб бўлингач, подшоҳ амирларидан бири қўлида кумуш танга тўлдирилган кумуш коса ушлаган ҳолда ўртага чиқиб, (тангаларни) элчилар ва меҳмонлар устидан сочиб юборди. Танга сочувчи амир коса тагида қолган тангаларни қўлига олиб, элчиларнинг оёғи остига сочди. Сўнг подшоҳ элчиларга кимхоб тўн кийдиришни буюрди. Элчилар бу ернинг удумига кўра, уч бор тиз чўкиб, подшоҳга таъзим қилдилар. Шоҳ элчиларни эртага тушлик овқатга таклиф этди.

113. БОҒИ ДАВЛАТОБОДДА ҮЮШТИРИЛГАН БАЗМ

Эртаси, 23 сентябрь куни подшоҳ Боғи Навдан унчалик узоқ бўлмаган Диликия (Давлатобод) деб аталган бошқа боғдаги кўшкка ўтди. Подшоҳ мазкур боғда яна базм берди. Подшоҳнинг фармойиши билан бошқа жойлардан Самарқандга келтирилган салтанат кўшинининг катта қисми тўйда иштирок этди. Мазкур тўйда элчилар ҳам ҳозир бўлдилар. Боғ ва сарой ғоят гўзал. Подшоҳнинг кайфияти жуда баланд эди. Подшоҳнинг ўзи ҳам, атрофидагилар ҳам май ичдилар. Бу ернинг удумига кўра от ва қўй гўшtidан қилинган таомлар жуда мўл эди. Зиёфат тугагач, подшоҳнинг фармойишига биноан элчиларга кимхоб тўнлар тақдим этдилар. Шундан сўнг элчилар подшоҳ қароргоҳи яқинидаги тураржойларига қайтдилар. Мазкур сайилга шу қадар кўп одам йиғилган эдики, подшоҳ турган жойга яқинлашганимизда умуман ўтиб бўлмай қолган эди. Элчиларга бириктирилган кўриқчилар йўл очганларидан кейин оломон орасидан ўтиб олдик. Чанг-тўзондан кийим-бош ва юзларимиз бирдай оппоқ эди.

Дилкушо боғи олдида кенг далалар бўлиб, уларда анҳор ва талай ариқлар оқиб туради. Подшоҳ мана шу майдонда ўзи ва хотинлари учун чодирлар тикишни буюрди. Подшоҳ шунингдек, қир-адирлар ва далаларга ёйилган кўшинлар бу ерга йиғилиб келиб, чодир тикишларини, ўз оиласи, бола-чақалари билан базм ва сайилда иштирок этишларини буюрди.

Подшоҳнинг чодир тикилгандан кейин ҳар бир кишининг ўз чодирини қаерда, қандай жойлаштириши аниқ эди. Каттадан кичик ҳамма ўз ўрнини билиб, ҳеч қандай шовқин-суронсиз чодир тикишга киришади. Кўшин қисмлари турли жойлардан ҳар куни тўда-тўда бўлиб, узлуксиз оқиб келарди. Уч-тўрт кундан кейин салтанат чодирлари атрофида қарийб йигирма минг чодир пайдо бўлди. Ҳар бир тўданинг ўз қассоблари, ошпазлари бўлиб, (бу ерда яна) яхна гўшт, ҳар хил ширинликлар билан савдо қилинар, бошқалари арпа, мева сотар, нонвойлари тандир қуриб, нон пишириб, савдога чиқарардилар. Қароргоҳда

ҳар бир қўшин тўдасида истаган касб эгасини — усталарни топиш мумкин эди. Ҳар бир тўда алоҳида маҳаллаларга бўлинган. Бугина эмас, қўшин ҳаммавақт ўзи билан бирга (чодир) ҳаммомни ҳам олиб юрар, ҳаммомчилар муайян жойда дарҳол чодир тикиб, қозонда сув қайнатиб, ҳамма зарур нарсаларни ҳозирлаб, иситиладиган ҳаммом хоналари қураб эдилар. Хуллас, тўйга келувчилар қаерда жойлашишни олдиндан билар эдилар. Подшоҳ элчиларнинг ўзига яқин бўлишини кўзда тутиб, (уларни) ўз қароргоҳига яқин чорбоғлик уйга келтиришларини тайинлади. Мазкур уй подшоҳнинг ихтиёрида эди.

114. НАСРОНИЙ ЭЛЧИЛАРИ

Йигирма тўққизинчи сентябрь, душанба куни подшоҳ Самарқандга жўнади (ва) шаҳарга кираверишдаги бир саройга келиб тушди. Мазкур саройни ўз хотини Сарой Мулкхоним (Бибихоним)нинг волидаси шарафига қурдирган эди. Қайнона шу сарой ичкарасидаги мақбарага дафн этилган. Бу ерлик одамларда ўз уйларини ҳаддан ошиқ безаш одат эмас. Бироқ, мазкур сарой ҳар жиҳатдан мукамал безатилган, серҳашам эди. Сарой қурилиши ҳали тугаганича йўқ, (шунинг учун) унда ҳар куни усталар ишлаб турарди.

Шу куни подшоҳ катта базм уюштириб, унга элчиларни (ҳам) таклиф этди. Подшоҳ ушбу базмни Хитой мамлакати билан чегарадош, илгари Хитой салтанати тасарруфида бўлган бир мамлакатдан келган элчилар шарафига уюштирди. Зикр этилган элчилар ҳам шу куни базмга ташриф буюрдилар. Элчилар ўзларининг хос либосларини кийиб олган эдилар. Уларнинг бошлиғи мўйнадан тикилган эскироқ пўстин кийган, бошидаги кичкина телпакнинг боғичлари (унинг) кўксига тушиб турарди. Телпак шу қадар кичик эдики, тушиб кетгудек бўлиб (бошида) зўрға илиниб турарди. Унинг ҳамроҳлари ҳам мўйнадан пўстин кийган эдилар, баъзиларининг мўйнаси ичкарига, бошқаларники ташқарига ағдарилган тарзда тикилган эди. Улар бамисоли дегрезликда ишлаб келаётган кишиларга ўхшардилар.

Тилга олинган элчилар подшоҳга сувсар, ошланмаган оқ тулки ва суғур мўйналари ҳамда лочинлардан иборат

совға тақдим этдилар. Элчилар хитойлар сингари насроний дини мазҳабида эдилар. Мазкур мамлакат элчилари Тотористоннинг собиқ подшоси Тўхтамишнинг ҳозирги вақтда подшоҳ қарамоғида бўлган невараларидан бирини ўзларига ҳоким этиб тайинлашни сўраб келган эдилар. Подшоҳ шу куни айрим саййидлар билан узоқ шатранж ўйнади. Муҳаммад авлодидан бўлган кишиларни саййидлар деб атайдилар. Подшоҳ шу куни мазкур элчилардан совға қабул қилмоқчи эмас эди. Бироқ совғаларни олиб келганликлари учун уни кўздан кечирди.

115. КОНИГИЛ ЎЛАНИДА ТҶЙ

Иккинчи октябрь, пайшанба куни подшоҳнинг бош эшик оғаси бўлган бир мулозим элчилар ҳузурига ташриф буюрди. У подшоҳ овруполикларнинг ҳар куни шароб ичишларини яхши билишини, (лекин) унинг ҳузурига май ичишдан истиҳола қилаётганликларини, уларнинг тортинмай еб-ичишлари учун алоҳида базм уюштиришни тайинлаб юборганини айтди. Подшоҳ базм учун ўнта қўй, бир от ва шароб бериб юборган эди. Май ичилиб, базм тутагач, элчиларга кимхоб тўнлар, қўйлак ва қалпоқлар кийгизилди, подшоҳ совға этган отлар тақдим этилди.

116. САРОПАРДА ВА ЧОДИРЛАР ТАВСИФИ

Олтинчи октябрь, душанба куни подшоҳ ўз ўрдаси турган жойда катта зиёфат берди. Подшоҳнинг шу ерда ҳозир бўлган барча қариндош-уруғлари, хотинлари, ўғиллари ва невараларининг хотинлари, аъёнлари, узоқ-яқинлардаги барча кишилари шу ерга йиғилиб, унинг фармойишини кутиб туришлари лозим эди. Шу куни элчиларни ҳам подшоҳ ўрдаси турган жойга олиб келдилар. Келишимиз билан дарё бўйига тикилган сон-саноксиз кўркам чодирларга кўзимиз тушди. Бир-бирига яқин турган бу чодирлар жуда чиройли манзара ҳосил қилган эди. Элчиларни қўшин юриш қилганда зарур бўладиган ҳар хил нарсалар билан савдо қилинаётган кўчалардан олиб

ўтдилар. Подшоҳнинг чодирларига яқинлашганимизда бизни бир шийпон остига ўринлаштирдилар. Оқ каноп мато устидан бошқа рангдаги газламалар қоплаб тикилган шийпон узун бўлиб, шифти икки таёқ баландлигида ва каноп иплар билан таранг қилиб юқорига тортиб қўйилган эди. Офтобдан сақланиш ва шамол ўтиб туришига мўлжалланган бундай узун ва баланд соябонлар ялангликда кўп эди. Соябонлар яқинида чодирсимон, аммо тўртбурчак шаклда катта ва баланд бир кўшк қурилган эди. Баландлиги уч найза бўйи келадиган бу кўшкнинг саҳни ҳам ердан қарийб бир найза бўйи кўтарилиб турарди. Кўшкнинг кенглиги юз қадамча келади, чорбурчак шаклида. Тепаси гумбаздай думалоқ бўлиб, уни ўн икки устун тутиб турибди. Бақувват бу устунлар ложувард, зарҳал ва бошқа бўёқлар билан безатилган. Кўшкнинг бир бурчагидан иккинчисигача учтадан устун қўйилган бўлиб, ҳар бир устун бир-бирига улаб кўтариладиган уч бўлакдан иборат. Устунларнинг бўлақларини арава гилдиракларига ўхшаш мослама орқали, баъзи жойларида чамбарак ёрдамида кўтариб маҳкамлаганлар. Ҳар бир устуннинг тепасидан пастга қадар туширилган шоҳи девор пардалар устунларга шундай ўралган эдики, устунлар ўртасида дарвоза ҳосил бўлган эди. Тўртбурчак кўшкнинг ташқи томонида, эшик олдида соябонли пиллапоялар қурилган. Унинг тепа қисми кўшкка қўшилиб кетган.

Соябонли пиллапоялар ичкаридагидан бирмунча ингичкароқ йигирма тўртта устунга таянган. Кўшкда ҳаммаси бўлиб ўттиз олти устун бор. Кўшк беш юзтага яқин рангдор чилвир иплар билан (чор атрофга) тортилган. Кўшкнинг ички тарафига қизил гиламлар қопланган. Гиламлар устига ҳар хил рангдаги шоҳи газламалардан кашталар тикилган. Шоҳи девор пардаларга баъзи ўринларда зарҳал иплар билан турли шаклларда нақшлар солинган. Шифтининг ўртасига гўзал безаклар ишланган, унинг тўрт бурчагида эса қаноти туширилган тўрт бургут тасвири акс этган. Кўшк ташқи томондан оқ, қора ва сариқ йўл-йўл шоҳи мато билан ёпилган. Унинг ҳар бурчагида баланд устунлар ўрнатилган бўлиб, уларнинг куббасида мисдан ясалган олма устига қовун палласи ҳамда

яримта ой тасвири туширилган. Кўшкнинг энг баланд жойлари устидан аввалгилардан баландроқ тагин тўртта устун кўтарилган бўлиб, уларнинг устида ҳам мис олма ва тўлин ой тасвири акс эттирилган. Устунлар орасида шоҳи кунгуралари бўлган миноранинг ичкарасига кириладиган эшиги бор. Кўшкни кучли шамол тўзғитганда одамлар унинг тепасига чиқиб, зарур жойларида уёқдан-буёққа бемалол юриб, кўшкни босиб турар эдилар. Кўшк анча баланд бўлиб, узоқдан қасрга ўхшаб кўринади. У шу қадар баланд, кенг ва улуғвор эдики, ҳайратланмасдан қараш мумкин эмас. Кўйинги, бу кўшк мен тасвирлагандан кўра хийла гўзал эди.

Кўшкнинг ичкарасида бир томонда қават-қават гилам тўшалган, устига уч-тўрт қават кўрпачалар ташланган баланд супа подшоҳга мўлжалланган. Чап тарафда, шоҳ-супадан хиёл четроқда гилам тўшалган яна бир супа, унинг ёнида яна битта пастроқ шу тахлитдаги супа. Кўшк атрофи бамисоли кўшк ёки шаҳар айланаси сингари ранг-баранг мато билан ўраб олинган. Шойи тўсиқ устига каштали лактаклар тикилган. Данданалари юқорига чиқиб турган, ички ва ташқи тарафдан боғичлари бўлган бу лахтаклар шоҳи тўсиқни бир маромда тутиб туришга хизмат қилади. Шоҳи тўсиқ ичкаридан устунларга маҳкамланган. Тўсиқ доира шаклида бўлиб, кенглиги қарийб уч юз қадам эди. Девори эса бир отлиқ баландлигида эди. Тўсиқнинг равоқ шаклида ишланган баланд эшиги бор. Ичкари ва ташқарига очиладиган икки эшигига ҳам, шоҳи тўсиқларда бўлгани сингари, сайқал берилган. Эшикнинг бири ёпилар эди. Эшикнинг тепасида тўрт бурчак шаклидаги тишли минора шакли бор. Шоҳи тўсиққа кўплаб ҳар хил гулдор кашталар ва қопламалар ишланган бўлса-да, бироқ эшик, равоқ ва минорага уларнинг ҳаммасидан ҳам тўкис ва мукамалроқ сайқал берилган эди. Шоҳи тўсиқ Саропарда деб аталади. Мазкур саропарданинг ичкарасида ҳар хил усулда қурилган чодир ва айвонлар мавжуд. Булар орасида жуда баланд бир чодир бор. Доира шаклидаги мазкур чодир ип билан тортилмаган, балки девори найзадан хиёл йўғонроқ новдалардан бир-бирига тўр шаклида чатиштириб ишланган. Чодир устида ҳам худди

шундай новдалардан баланд қилиб гумбаз ясалган. Чодирнинг девори ва гумбази кафт энлигидаги тасмалар билан ўзаро туташтирилган, тасмалар пастга туширилиб, чодир девори ёнидаги қозиқларга боғланган. Чодир шу қадар баланд эдики, унинг ўша тасмалар воситасида тикланиб турганлигига ажабланмаслик мумкин эмас эди. Чодирнинг усти чўғдай қизил гиламлар билан қопланган, офтоб тушмаслиги учун қуйи қисмларига гулсиз, каштасиз чит газламалар кўрпа шаклида қоқилган эди. Бундан ташқари, чит қоплама устидан бир-бирини кесиб ўтган оқ тасмалар тортилган бўлиб, тасмаларга кафтдай зарҳал кумуш тўқалар қопланган. Тўқаларга ҳар хил усулларда (қимматбаҳо) тошлар ўйиб ўрнатилган. Чодирнинг ўрта белидан айлантириб оқ тасма ўралган. Тасманинг аёллар кўйлаги этагидай майда қатма-қат қилиб тикилган зарҳал бурмалари шамолда елпинганда, жуда чиройли кўринади. Чодирга ингичка чўплардан ясалган ва қизил гилам қопланган баланд эшикдан кирилади.

Мазкур чодир ёнида бошқа бир чодир ўрнатилган. Тепаси арқон билан юқорига тортилиб, қизил духобага ўралган ушбу чодирга жуда мукамал сайқал берилган эди. Худди шу ернинг ўзида яна тўртта чодир бўлиб, бир-бири билан қўшиб ясалган бу чодирлар орасида бамисоли усти ёпиқ «кўча» ҳосил бўлган. Мазкур саропарда доирасида яна кўплаб ҳар хил чодирлар бор эди. Саропарда тўсиғи ёнида, худди ўшандай ҳажмда шинам қилиб ишланган бошқа бир шоҳи саропарда тикланган. Бамисоли кошинлар билан сайқал берилгандай кўзга ташланадиган мазкур тўсиқнинг баъзи жойларидан даричалар очилган. Даричаларга эшикчалар ўрнатилган. Энсизгина шоҳи тасмалардан ишланиб, тўр тутилганлиги сабабли бу даричалардан ичкарига кириб бўлмас эди. Мазкур тўсиқ парда ўртасида яна бир жуда баланд чодир бўлиб, у худди дастлабки чодир сингари қизил матодан тикилган ва кумуш тўқалар билан безатилган эди. Мазкур чодирларнинг баландлиги камида уч найза бўйи бўлиб, чодирнинг энг юқорисида, гумбазида қаноти тушган жуда катта бургутнинг зарҳал кумуш кўриниши тасвирланган. Бургутдан қуйироқда, бир ярим

брасо¹³⁶ масофада чодирнинг уч томонидан учта зарҳал кумуш, гўё лочин учиб чиқаётгандай ҳолатда тасвирланган.

Қаноти ёйилган ҳолатда тасвирланган мазкур лочинлар бургутдан учиб узоқлашмоқчидай, тумшуклари билан унга тикилган эди. Бургут эса, лочинлардан бирига ташланмоқчидай бўлиб турарди. Бургут ва лочинлар шу қадар табиий тасвирланган ва зўр дид билан жойлаштирилган эдики, ушбу тасвир ажойиб мажозий ишора бўлиб хизмат қиларди. Мазкур чодир эшиги олдида ранг-баранг шоҳидан тикилган соябон, қуёш ҳаракатига қараб айланиб, чодир эшиги олдини ҳаминша соя қилиб турарди.

Биринчи тўсиқ парда ва (унинг ичидаги) чодирлар подшоҳнинг катта хотини Сарой Мулкхонимга тегишли. Ёнидаги иккинчиси Кичик Хонимга, яъни кичик маликага тегишли эди. Мазкур тўсиқ парда ёнида бошқача газламадан тикилган яна бир саропарда бўлиб, унинг ичида кўплаб чодирлар, соябонлар мавжуд эди. Саропарда ўртасида мен юқорида баён этган чодир сингари (бошқа) чодир қад кўтарган. Бир-бири билан ёнма-ён жойлашган, ҳар бири ўзгача рангларда, ўзига хос услубда ишланган ўн битта тўсиқ бўлиб, уларни Қалъапарда деб атайдилар. Ҳар бир Қалъапарда ичида ипсиз тикланган, қирмизи гилам қопланган, бир-бирига ўхшаш катта чодир, шунингдек, яна бошқа чодир ва соябонлар мавжуд. Саропардаларнинг оралиғида бир кўча ҳажмида жой қолдирилган бўлиб, уларнинг бир-бири билан ёнма-ён жойлашуви жуда чиройли кўринарди. Мазкур саропардалар подшоҳнинг хотинлари ва невараларининг хотинлари, келинларига тегишли бўлиб, подшоҳ ва неваралари, уларнинг оиласи бу масканларда, худди ўз уйларидек, қишин-ёзин истиқомат қиладилар.

Пешинга яқин подшоҳ мазкур саропардаларнинг биридан чиқиб келиб, бош саропардадаги Кўшкка кирди. Элчиларни ҳам (ўша ерга) таклиф этдилар. Бу ерда от ва қўй гўштидан тайёрланган овқатлар билан катта зиёфат берилди. Зиёфатдан сўнг элчилар тураржойларига қайтдилар.

117. ПОДШОҲГА ЎЗ АЪЁНЛАРИ ТАҚДИМ ЭТГАН СОВҒАЛАР

Еттинчи октябрь, сешанба куни подшоҳ ўз ўрдасида яна бир катта базм уюштирди. Базм юқорида баён этилган саропардалардан бирида ўтказилди ва унга элчилар ҳам ташриф этдилар. Подшоҳ уларнинг шу ерга келишларини буюрди. Элчилар етиб келганларида подшоҳ катта чодирда эди. Подшоҳ элчиларни ҳузурига чорлаб, ўз одатларига кўра, катта зиёфат берди. Зиёфат тугаши билан унинг энг яқин аъёнларидан, хонадонининг эшик оғаси Шамелик Мирасса (амир Шоҳ Малик) ва Нораддин Мирасса (амир Шайх Нуриддин) подшоҳга совғалар тақдим этдилар. Совға узун пояли бир неча кумуш идишлардан иборат бўлиб, ҳар бирига қанд, майиз, бодом, писта ва бошқа ширинликлар солинган, устига бир парча шоҳи газлама-ташланган эди. Идишлар тўққизтадан эди, чунки подшоҳга тақдим этилаётган совғалар тўққизтадан иборат бўлиши — одат. Подшоҳ совғалардан шу ерда ҳозир бўлган мулозимларга улашди, устига шоҳи парча ёпилган идишлардан иккитасини элчиларга тақдим этди. Ўрнимиздан кўзғалаётганимизда барча меҳмонлар устидан кумуш тангалар, феруза кўзли юпқа олтин тўқалар сочдилар. Зиёфатдан сўнг ҳамма ўз тураржойларига тарқалди.

Эртаси, чоршанба куни подшоҳ тагин янги базм ташкил этишни буюрди. Элчилар ҳам таклиф этилди. Шу куни кучли шамол туриб, подшоҳ овқатланиш учун очиқ майдонга чиқа олмади. У хоҳлаган кишиларга таом тортишни буюрди. Элчилар овқатланишни истамаганликлари сабабли ўз тураржойларига қайтдилар.

118. ХОНЗОДА (БЕГИМ) ҲУЗУРИДА БАЗМ

Тўққизинчи октябрь, пайшанба куни подшоҳнинг катта ўғли Мироншоҳнинг хотини Хонзода (Бегим) катта базм уюштирди ва унга элчиларни ҳам таклиф этди. Базм Хонзода (Бегимга) тегишли жуда чиройли саропарда ичидаги чодирларда бўлди. Хонзода (Бегим)нинг чодир-

ларига яқинлашганимизда ерга қатор қилиб териб қўйилган шароб тўла бир талай қувачаларга кўзимиз тушди. Элчиларни ичкарига бошлаб кирдилар. Хонзода (Бегим) ўтирган жойга яқинлашдик, у элчиларни ўз қаршисида жойлашган соябон остидаги супага таклиф этди. Хонзода (Бегим) ва унинг ҳузуридаги аёллар катта чодир эшиклари олдидаги соябон остида ўтирардилар. Хонзода (Бегим) гоҳи-гоҳида ёнида қатма-қат қўйилган болишларга ёнбошларди. У бугун қариндошларидан бирининг никоҳ тўйини ўтказаятган эди. Бегим кўринишда қирқ ёшлар чамасидаги тўладан келган, оқ юзли аёл эди. Унинг олдида май, шунингдек, улар (яъни, маҳаллий халқ) кўп истеъмол қиладиган шарбатларга тўла қувачалар турарди. От сутига шакар солиб тайёрланган бу ичкилик бўза деб аталади. Базмга кўпгина мулозимлар ва подшоҳнинг қариндошлари ҳам ҳозир бўлдилар. Базмда машшоқлар тинмай куй чалар эдилар. Элчилар етиб келганларида шаробхўрлик бошланган эди. Шаробхўрлик қай йўсинда олиб бориларди? Подшоҳнинг қариндоши, бир кекса мулозим ҳамда унинг қариндоши, икки ўспирин бола Хонзода (Бегим) ва бошқа аёлларга қўйидаги усулда қадаҳ тутар эдилар: қадаҳ тутувчиларнинг қўлида сочиққа ўхшаган бир парча оқ мато бўлиб, сабукашлар кичик олтин пиёлаларга май тўлдириб, уларни тилло патнисчаларга қўядилар. Қадаҳ тутувчилар олдинда, уларнинг кетидан пиёлалар қўйилган патнусни кўтариб олган шарбатдор борарди. Булар ярим масофага боришгач, бир жойда ўнг тиззаларини уч бор букиб, (сўнг) қад ростлайдилар. Кейин май тўлатилган пиёла қўйилган патнусни олиб, Хонзода (Бегим) ўтирган жойга яқинлашадилар. Патнусдаги пиёлани қўл тегизмасдан, оқ сочиқ билан ушлашиб, (Бегим) ва бошқа аёллар ҳузурида тиз чўкадилар. Аёллар пиёлаларни қўлга олганларидан кейин май узатувчилар патнусни тутган ҳолда бироз орқага тисарилиб бориб, ўнг тиззаларида чўкиб турадилар. Аёллар майни ичиб бўлганларидан кейин, май узатувчилар ўринларидан туриб, тагин уларга яқинлашадилар. Аёллар пиёлаларни хизматкорларнинг қўлидаги патнусга қўядилар.

(Шундан кейин) хизматкорлар орқага тисарилиб чиқиб кетадилар. Бунақа шаробхўрлик муайян бир муддат давом этган бўлса керак деб ўйламанг! Аксинча, таом тортилгунча, узоқ давом этди. Хизматчилар қадаҳ ушлаб аёллар ҳузурида турганларида, уларнинг ўзини май ичишга қистар эдилар. Улар қадаҳни олиб, четга чиқиб тиз чўкардилар, майни сипқориб ичиб, қадаҳ тагида бир томчи ҳам қолмаганлигини маликага намоийш этиш учун пиёлани тўнтариб кўрсатардилар. Сўнг уларнинг ҳар бири ўз хизмати ва жасоратлари ҳақида ҳаммани кулдириб, сўзлаб берардилар.

Темурбекнинг катта маликаси Сарой Мулкхоним ҳам бу базмда иштирок этди. Гоҳ май, бўза ичилди. Сарой Мулкхоним зиёфат анча узоқ давом этгандан кейин элчиларни ҳузурига чорлаб, уларга ўз кўли билан май тутди. Сарой Мулкхоним Руи Гонсалеснинг ҳеч қачон май ичмаганлигига ишонмай, уни май ичишга кўндириш учун узоқ баҳслашди. Шу кунги шаробхўрлик шу даражага бориб етдики, одамлар ичиб маст бўлиб Малика ҳузурида ҳушдан кетиб йиқилдилар. Буни улар ўзлари учун юксак шараф деб биладилар. Чунки, ичиб маст бўлмаган жойда улар учун хурсандчилик ҳам, ҳузур-ҳаловат ҳам бўлмайди. Шундан кейин бирданига қовурилган от ва кўй гўшти, тузланган гўштан тайёрланган бошқа таомларни келтирдилар. Меҳмонлар бир-бирлари билан шовқин-сурон солиб, гўшт талашиб, вақтичоғлик билан овқатландилар. Гўштлик овқатни тез-тез келтириб турдилар. Шундан кейин ҳар хил қилиб пиширилган гурунч таом тортилди. (Дастурхонга) ширинлик ва кўкат солиб пиширилган кулча нонлар кўйилди. Бундан ташқари, товоқларда, қўлда, чарм дастурхонларда гўшт келтириб, истаган кишилар олдига қўйдилар. Хонзода (Бегим) эри Мироншоҳ билан отаси Темурбек ораларида келиб чиққан ўша можарога сабаб бўлган аёлдир. Хонзода (Бегим) хонлар авлодидан бўлганлиги сабабли Темурбек уни ғоят ҳурмат қиларди. Хонзода (Бегим)нинг Мироншоҳдан кўрган фарзанди Карил Султон (Халил Султон) йигирма ёшларда эди.

119. БОЗОР. ҚАТЛ

Ўша тўққизинчи октябрь, пайшанба куни подшоҳ невараларидан бирини уйлантириш учун уюштирган тўйга элчиларни ҳам таклиф этди. Тўй сон-саноксиз чодирлар тикилган беҳад ҳашамдор саропардада берилди. Тўйда Сарой Мулкхоним, юқорида тилга олинган Хонзода (Бегим) ва бошқа эътиборли аёллар, ясовуллар ва бошқа кишилар (ҳам) иштирок этдилар. Шу куни, одатга кўра, от ва кўй гўшти жуда мўл бўлди, кўп май ичилди, яйраб вақтичоғлик қилинди. Аёллар ҳам тўй арафасидаги базмда бўлгани сингари майхўрлик қилдилар.

Катта тўй муносабати билан подшоҳ: «Самарқанд шаҳар савдо аҳли: саррофлар (пул майдаловчилар), читфурушлар, жавоҳир ва бошқа турли-туман моллар билан савдо қилувчилар, ошпазлар, қассоблар, нонвойлар, тикувчилар, кафшдўзлар ва шаҳардаги бошқа барча ҳунармандлар подшоҳ ўрдаси жойлашган ялангликка чиқиб, чодир тикиб, савдо қилсинлар, ҳар бир косиб қароргоҳ бўйлаб кезиб, ўйин-кулги билан одамларнинг баҳридилини очсинлар», — деб буюрди. «Подшоҳнинг ижозатисиз майдондан кетиб қолмасинлар», — деб тайинладилар. Шундан кейин бутун тижорат аҳли шаҳардан чиқиб келиб, подшоҳ қароргоҳи атрофига жойлашди. Ҳар бир ҳунарманд тартиб билан алоҳида-алоҳида раста ҳосил қилиб, ўйинкулги уюштириб, қароргоҳ бўйлаб айланиб юра бошладилар.

Подшоҳ бу умумхалқ сайилида бировларга яхшилик қилиб мурувват кўрсата олиши ва бошқаларни дорга осиши ҳам мумкинлигини намойиш этиш ниятида ҳунармандлар ранг-баранг чодирларини тиккан жойда кўп дорлар ҳам қурдирди. Биринчи ҳукм бутун Самарқанд салтанатида бошлиқ ҳисобланган дина, яъни доруға устидан чиқарилди¹³⁷. Темурбек бундан қарийб етти йил бурун Самарқанддан (сафарга) жўнаганда мазкур шахсни доруға қилиб қолдирган эди. Айтишларича, доруға шу давр мобайнида ўз лавозимини суистеъмол қилган. Подшоҳ уни ҳузурига чақиртирди, бутун мол-мулкини мусодара қилиб, ўзини шу заҳоти дорга осишга буюрди. Подшоҳнинг жуда катта

ишончини қозонган, шундай юксак мавқега эга шахс устидан чиқарилган бундай ҳукмдан бутун салтанат ларзага тушди. Подшоҳ доруғанинг гуноҳини ўтишни сўраган кишини ҳам шундай жазога ҳукм қилди. Подшоҳ аёёнларидан бири Мирасса Буродо тўрт юз кумуш танга эвазига шоҳдан унинг гуноҳини кечишни ёлвориб сўрай бошлади. Подшоҳ бу таклифга рози бўлди. Мирасса Бурододан¹³⁸ пулни олгач, уни ҳам қийнаб, бор пулини тортиб олишни, пули тугагач, оёғидан осиб ўлдиришни буюрди. Бундан ташқари, подшоҳ узоқ сафарга жўнаганда уч минг отни ишониб топшириб кетган, аммо салтанат мулкани тугал сақлай олмаган яна бир нуфузли шахсни ҳам осиб ўлдиришга буюрди. Ўлимга буюрилган шахснинг «муддат берсалар отларни уч минг эмас, олти минг қилиб қайтараман», — деган илтижоларини подшоҳ инobatга олмади. Подшоҳ шу каби жиноятлар ва бошқа турли-туман кирдикорлар учун (бошқаларни ҳам) жинойий жавобгарликка тортишни буюрди. Бундан ташқари, ўзи йўқлигида гўштнинг нархини ошириб сотган бир қанча қассобларни ҳам жазолашни буюрди. Шунингдек, молларга ошиқча нарх қўйиб сотишда айбланган кафшдўз, этикдўз ва бошқа бир қанча ҳунармандларнинг маблағларидан бир қисмини мусодара қилишни топширди. Шаҳар ҳунармандлари «бизни бу ерга фақат талаш учун чодир тикишга таклиф этган эканлар», — деб қаттиқ талвасага тушдилар. Бу ернинг одатига кўра, қатлга буюрилганда аслзодаларни осиб ўлдиришга, оддий фуқаронинг эса бошини кесишга ҳукм қиладилар. Чунки бошни олиш янада таҳқирловчи ва оғир жазо ҳисобланади.

120. САРОПАРДАЛАРНИНГ ЯНГИ ТАВСИФИ. ПИРМУҲАММАД

Ўн учинчи октябрь, душанба куни подшоҳ яна бир катта тўй бошлаб, унга элчиларни ҳам таклиф этди. Подшоҳ овқатланиш учун чиқадиган ва меҳмонлар билан ўлтирадиган ўша улкан Кўшкка яқинлашганимизда унинг ёнидаги яна иккита саропардага кўзимиз тушди. Бу саропардалар бундан аввал биз баён этган тўсиқ парда ва

чодирларга ўхшаш қурилган, аммо уларнинг ичидаги чодирлар учун фойдаланилган газламалар ва бошқа безаклар анча бой ва қимматбаҳо эди.

Аввалги саропардалар тўсиқлар билан ўралган бўлишига қарамай, ҳозирги саропардаларга нисбатан анча ғариб эди. Тўсиқ пардалардан бири қирмизи гиламлар билан қопланган бўлиб, гиламлар устига ҳар хил зарҳал кашталар тикилган эди. Саропарданинг девори ҳам аввалги саропарданикига нисбатан баландроқ эди. Унинг қуббали эшиги ҳам анча баланд эди. Эшикнинг бор бўйига зардўзи кашта осилган. Эшик устига тўрт бурчак шаклидаги тишли минора қилинган. Минора эшикка қопланган рангдаги гилам билан ўралган бўлиб, худди ўшандай кашталар билан сайқал берилган. Бутун тўсиқ парда худди ўшандай каштали гилам кунгуралар билан ўраб чиқилган. Бундан ташқари саропарда деворининг баъзи жойларида даричалар очилган. Ипак каштали лахтаклар ёпиштириб безатилган ушбу даричалар худди юқоридаги сингари гилам қопланган эшикчалар билан очилиб- ёпилар эди. Саропарда ичкари-сида чиройли ишланган хилма-хил чодирлар ўрнатилган. Ушбу саропарда ёнида гулсиз оқ матодан ясалган, эшик ва даричалик бошқа саропарда турибди. Унинг ичида ҳам чодирлар. Ҳар иккала саропардада бир-бирига ўтадиган эшиклар бор.

Подшоҳ катта кўшқда тўй берганлиги сабабли элчилар шу куни юқоридаги саропардаларни кириб кўролмадилар. Эртаси куни мазкур саропардалар, улардаги чодирлар ва бошқа нарсаларни элчиларга кўрсатишди. Иккала саропарда олдида подшо овқатланган кўшқка ўхшаш улкан кўшқ қурилган. Кўшқ оқ шоҳи билан қопланган бўлиб, ички ва ташқи тарафига турли хил жимжимадор гуллар, жингалак нақшларга бой ранг-баранг гиламлар тугилган эди. Шу куни элчиларни катта кўшқдан йироқроқ бошпана остига ўринлаштирдилар. Салтанат кўшки ва чодирлари атрофидаги майдонни айлантриб май хумлари териб чиқилган эди. Бири-биридан бир «тош отим» масофада кетма-кет териб чиқилган май хумлари сафи ярим лига масофага чўзилганди. Катта кўшқ атрофида камон, найза ва дарра билан қуролланган отлиқ соқчилар юриб турар,

хумлар қаторидан ўтиб, кўшкка яқинлашишга ҳеч ким журъат этолмас эди. Хумлар қатори ёнидан ўтган кишини, ким бўлишидан қатъи назар, найза билан нишонга олишар ёки дарра билан шу даражада қаттиқ калтаклар эдиларки, сўнг чалажон ҳолатда дарвозадан ташқарига чиқариб ташлардилар.

Бутун яланглик бўйлаб одам гавжум. Улар подшоҳнинг катта кўшкка ўтишини кутиб турардилар. Мазкур кўшк ёнида кўплаб соябонлар қурилган, ҳар бир соябон остига май тўлдирилган жуда катта хум қўйилган.

Элчилар бу ерда узоқ вақт ўтирганларидан кейин уларни яқинда Кичик Ҳиндистондан (Афғонистондан) келган подшоҳ неварасини табриклаш учун боришга таклиф этдилар. Айтишларича, подшоҳнинг невараси Кичик Ҳиндистон (Афғонистон) подшоси бўлиб, Темурбек уни етти йил кўрмаган эди. (Шу сабабли) подшоҳ неварасининг ўз ҳузурига (Самарқандга) ташриф буюришини айтиб, одам юборган эди. Мазкур неvara подшоҳнинг қазо қилган катта ўғли Янгирнинг (Жаҳонгир Мирзо) фарзанди эди. Айтишларича, (мархум) Жаҳонгир подшоҳнинг энг суюкли ўғли бўлиб, унинг фарзандини ҳам подшоҳ сидқидилдан яхши кўрарди. Унинг номи Пирмуҳаммад. Элчилар унинг ҳузурига йўл олдилар. Пирмуҳаммад қизил мовут қопланган чодирда супа устида ўлтирар, ҳузурда кўплаб мулозимлар ва бошқа одамлар бор эди. Элчилар чодирга яқинлашганларида ҳалиги мулозимлардан иккитаси уларнинг олдига келиб, қўлларидан тутиб тиз чўктирдилар, сўнг бироз юришгач, яна тиз чўктирдилар. Чодирга кирган элчилар Пирмуҳаммад қаршисида ўнг оёқ билан тиз чўкиб, қўлларини кўкракка босиб, бош эгиб пойтахтга ташрифини муборакбод этдилар. Элчиларни бошлаб келган ҳалиги мулозимлар уларни ўринларидан турғизиб, бироз четга олдилар. Кейин элчиларни ташқарига олиб чиқдилар.

Подшоҳнинг невараси Пирмуҳаммад миллий удумга биноан жуда яхши кийинган эди. Устида кўк беқасам ятак, ятакнинг икки елкаси, кўкраги ва енгларига биттадан зарҳал ҳалқа тикилган. Бошидаги қалпоғи йирик марварид ва қимматбаҳо тошлар билан безатилган, қалпоқнинг

тепасига қадалган лаъл ёниб турарди. Ҳузурида ҳозир бўлган кишилар уни жуда тантанавор тарзда муборакбод этардилар. Шаҳзода олдида калта, енгсиз чарм камзул кийган икки киши кураш тушар, бир-бирини йиқита олмасди. Пирмуҳаммад: «Икки кишидан бири албатта йиқитиши керак», — деди. Ниҳоят, улардан бири иккинчисини йиқитиб, туришга йўл қўймай узоқ вақт босиб турди. Айтишларича, йиқилган киши бирдан туриб кетса, унинг енгилгани инобатга олинмасди.

Шу куни бу ерда ҳозир бўлган барча элчилар Пирмуҳаммадни муборакбод этиш учун (унинг чодирига) ташриф буюрдилар. Пирмуҳаммад йигирма икки ёшларда, соқоли (унча) ўсмаган, қорачадан келган йигит эди. Айтишларича, у ўзини кичик Ҳиндистон подшоси, деб эълон қилган. Аслида бундай эмас, элчиларга сўзлаб берганларидек, Ҳиндистоннинг ҳақиқий подшоси насронийлардан бўлиб, унинг номи Н... (?) деб аталади.

121. ҲИНД УРУШИ ВОҚЕАСИ

Ҳиндистоннинг бош шаҳри Делиестеда (Дехлида) Темурбек билан ҳинд подшоси ўртасида жанг бўлди. Жангга Ҳинд тарафидан кўп қўшин ва элликка яқин жанговар филлар иштирок этди. Филлар иштирок этганлиги сабабли Темурбек биринчи жангда енгилади¹³⁹. Эртаси куни яна жанг бошланди. Темурбек «кўп туяларни келтириб, устига хашак ортиб филларга қарши қўйилсин», — деб буюрди. Жанг бошланганда туялар устидаги хашаклар ёқиб юборилади. Ёнаётган туяларни кўрган филлар тумтарақай бўлиб қочади. Айтишларича, филлар кўзлари кичкина бўлгани учун оловдан қаттиқ кўрқади. Шундай қилиб, Ҳиндистон подшоси мағлубиятга учрайди. Темурбек Самарқанд салтанати билан туташ бўлган бутун текис ҳинд ерларини эгаллайди. Ҳиндистон ерларининг катта қисми, айтишларича, тоғликлардан иборат бўлишига қарамай, унда кўплаб катта шаҳарлар ва қишлоқлар бор, тупроғи жуда серунумдир. Мағлубиятга учраган ҳинд подшоси тоғ-тошларга қочиб яшириниб, янгидан қўшин тўплайди. Бироқ, Темурбек тоғлик жойларда унинг қайтишини кутиб ўлтирмай, ўз

қўшинини йигиб, ясси текисликка қайтди. Ҳинд подшоси Темурбек изидан бостириб келишга журъат этмади. Темурбек забт этган мана шу ясси текислик, йирик ва бой шаҳар Ҳурмузгача бўлган ерлар эндиликда унинг невараси Пирмуҳаммаднинг тасарруфидадир. Ҳиндистоннинг энг яхши ва катта қисм ерлари ўз подшоси ихтиёрида. Темурбек билан ҳинд подшоси ораларида бундан ўн икки йиллар муқаддам бўлиб ўтган урушдан кейин Темурбек ҳам, унинг невараси ҳам Ҳиндистонга қўшин тортишга тутинмадилар. Ҳиндлар, (шунингдек) Ҳиндистон подшоси, ҳинд улусининг катта қисми юнон-насроний динига сиғинувчилардир. Булар орасида юзларида олов белгисини ифодаловчи, ўзгача тушунчага эга бўлган насронийлар ҳам мавжуд бўлиб, бироқ улар (жамиятда) нисбатан у қадар муҳим ўрин тутмадилар. Бу икки тоифа насронийлар орасида мусулмонлар ва яҳудийлар ҳам бор. Бироқ, булар насронийларга тобе ҳисобланадилар.

122. ХАЛҚ ҚИЗИҚЧИЛИГИ. ТЕМУРНИНГ ХОТИНЛАРИ. ИЧКИЛИК УДУМЛАРИ

Элчиларни Пирмуҳаммад Мирзо ҳузуридан олиб чиқиб, аввалги жойларига бошлаб келдилар. Биз тушгача, подшоҳ ўз чодиридан чиқиб катта Кўшкка ўтишига қадар, шу ерда бўлди. Подшоҳнинг қариндош-уруғлари ва ҳар хил мамлакатлардан келган кўплаб элчилар подшоҳ амрига биноан катта Кўшкка ташриф буюриб, аввалгидек шоҳона базмда иштирок этдилар. Шу куни кўплаб ҳар хил ўйинлар кўрсатилди. Бундан ташқари, подшоҳ ихтиёридаги филлар яшил, қизил рангларда ва бошқа усулларда бўятилиб, уларнинг устига одам ўтирадиган кажавалар ўрнатилган. Томоша вақтида чалинган ноғораларнинг садоси томошалардан ҳосил бўлган ҳайқириқлар билан қўшилиб, ажиб бир шовқин-сурон вужудга келган эди. Подшоҳ ўтирган катта Кўшкдаги бир талай машшоқлар куй чалардилар. Подшоҳ рўпарасида ерга май тўлдирилган уч юзга яқин кувачалар қўйилган. Бундан ташқари, қизил қозиқлардан уч оёқли қилиб ясалган иккита хонтахта устига бия сути ва қаймоқ солинган катта чарм саноч қўйилган эди.

Одамлар бия сугига қанд бўлаклари солиб таёқлар билан кавлаштирар, уни бугунги ичкиликка тайёрлар эдилар.

Одамлар жой-жойларига хотиржам ўрнашишгач, шоҳнинг катта хотини Каньо (Сарой Мулк хоним) Кўшк ёнидаги саропардаларнинг биридан чиқиб келди. Сарой Мулк хоним бундай кийинган эди: эгнида зарҳал безакли, этаги ерда судралиб турган узун ва кенг, енгсиз ва ёқасиз қизил шоҳи кўйлак, кўйлак белидан ҳеч бир кесиб торайтирилмаган ҳолда этагигача кенгайиб борган. Малика осон юриши учун кўйлаги этагини тахминан ўн беш нафарга яқин аёл кўтариб борарди. Маликанинг юзига офтобдан сақланиш учун оқ упа шу қадар кўп суртилган эдики, чеҳраси бамисоли оқ қоғозга ўхшарди. Қишда ёки ёзда сафарга чиққан барча аслзода аёллар юзларига шунақа упа суртадилар. Маликанинг юзига юпқа оқ мато тутилган, бошида худди жангда кийиладиган дубулғага ўхшаш учли қизил бош кийим. Унинг попилдириклари хонимнинг елкасига тушиб турибди, қуйи қисмига мато тикилган. Уларга кўплаб дурри ноёблар, ёкут, феруза ва бошқа хилма-хил (қимматбаҳо) тошлар жуда чиройли қадалган. Бош кийимнинг зарҳал билан тикилган ва хоним елкасига тушиб турган қисмига ҳам қимматбаҳо тошлар ва дурри ноёб билан безатилган чиройли тилла баргак қадалган. Қалпоқ учи бамисоли жажжи айвонга ўхшайди, фавқуллода чиройли, икки бармоқ йўғонлигида ял-ял ёниб турган, тиниқ учта дона ёкут ўрнатилган.

Шунингдек унга қадалган, узунлиги икки қарич оқ жиғанинг айрим парлари пастга эгилган, баъзилари юзу кўзга тушиб турарди. Зар иплар билан бойланган парлар ўрами охиридаги жиғага (қимматбаҳо) тошлар, марваридлар қадалган бўлиб, юрганда парпирайди. Хонимнинг тимқора сочлари елкасига тушиб турарди. Улар (яъни, бу ерликлар) қора сочни юксак қадрлайдилар, ҳатто сочни янада қорайтириш учун уни бўяйдилар. Хоним бошидаги қизил қалпоқ тушиб кетмаслиги учун бир неча аёл қўллари билан тутиб турардилар. Малика билан уч юзга яқин аёл бирга келди. Маликанинг юзига офтоб туширмаслик учун бир киши унинг бошига, найзасимон таёққа ўрнатилган соябонни тутиб келарди. Худди чодирнинг тепа қисмидай

дум-думалоқ қилиб оқ шоҳидан ясалган соябон ҳалқасимон ёғоч чивиққа тортилган эди. Ҳарам оғалари, яъни бичилган қуллар хоним ва аёллардан олдинда борардилар.

Шундай қилиб, Хоним подшоҳ ўлтирган Кўшкка келиб, Темурбекдан бироз орқароққа жойлашди. Хоним олдида кўрпачалар тахлами турарди. Хонимни кузатиб келган аёлларнинг ҳаммаси Кўшкдан ташқарига жойлашдилар. Хонимнинг ёнида уч аёл унинг бошидаги қизил қалпоқни тушиб кетмаслиги учун тутиб турарди.

Сарой Мулк хоним жойлашгандан кейин иккинчи саропардадан подшоҳнинг бошқа хотини чиқиб келди. У ҳам Хоним сингари кийинган, устида ўшандай қизил кўйлак, бошида қизил қалпоқ, ўша-ўша расму русум билан кўп аёллар қуршовида подшоҳ ўтирган кўшкка келиб, Сарой Мулк хонимдан бироз пастроқдаги супага ўлтирди. Уни Кинчикано (Кичик хоним) дейишади, у подшоҳнинг иккинчи хотини эди. Ичида чодирлари бўлган бошқа бир саропардадан подшоҳнинг яна бир хотини чиқди. У ҳам худди Сарой Мулк хоним сингари кийинган бўлиб, худди шундай расму русумлар билан келиб, иккинчи маликадан бироз пастроқдаги супага жойлашди.

Шундай қилиб, ҳаммаси бир хилда ясан-тусанган ҳолда тўққиз аёл подшоҳ ҳузурига келишди. Улардан саккизтаси подшоҳнинг ўз хотини бўлиб, бири неварасининг заифаси эди. Подшоҳ хотинларининг номлари қуйидагича: катта хотини Канъо, яъни улуғ малика ёки хоним деб аталади. Канъо Самарқанддан тортиб Сурия ва Эронни ҳам ўз ҳукмига олган Ахимхоннинг (Қозонхоннинг) қизи эди¹⁴⁰. Ахимхон (Қозонхон)нинг онаси аниқ бўлиб, отаси тўғрисида ҳеч нима билишмайди. У урушларда омади келган подшоҳ эди. Ахимхон (Қозонхон) салтанатни бошқаришда ҳозир ҳам амалда бўлган кўплаб қарор ва қонунлар чиқарган. Подшоҳнинг (Амир Темурнинг) яна бир хотинининг даражаси Кинчикано, яъни кичик малика бўлиб, Андрикоя ерлари (Андароб шаҳри, Афғонистон) ҳокимининг қизи Туман оқа эди. Шоҳнинг учинчи хотинини Дилеольтагана (Дилшод оқамикин?), яна бирини Чолпамалоға (Чўлпон Мулк оқа бегим), ундан кейингисини эса Мундасоға(?), яна бирини Венгароға(?), бошқасини Рона

Арбароға (Рух парвар оқа) ва сўнггисини Ягуяға(?) деб атайдилар. Темурбек сўнгги маликага ўтган йили август ойида уйланиб, уни шундай атаган эди¹⁴¹.

Ҳамма жойлашгандан кейин узоқ давом этувчи шароб-хўрлик бошланди. Подшоҳнинг аёлларига шу ернинг ўзида бия сутидан тайёрлаб, Хонзода (Бегим)нинг базмида кўрганзимиздек йўсинда май ва қимиз тортдилар. Шу куни подшоҳ элчиларни ўз хузурига чақириб, май тўлдирилган косани қўлга олиб, Руи Гонсалеснинг ичмаслигини билгани учун, ёнидаги магистрга тутди. Подшоҳ қўлидан май ичганлар мана бундай тарзда таъзим бажо келтирдилар: унинг олдига бориш учун бир марта ўнг тиззада чўкиб таъзим қилдилар, сўнг яна яқинроқ келиб иккала тиззасини букиб туриб, подшоҳ қўлидан косани олдилар, сўнг ўринларидан туриб, орқага бурилмасдан бироз тисарилиб, тиз чўкиб, қадаҳни тагида қолдирмасдан сипқарадилар, чунки қадаҳда қолдириш одобсизлик ҳисобланади. Ичганлар ўринларидан туриб, лабларини қўллари билан артдилар. Ҳар бир элчини икки ясовул қўлтиғидан тутиб, бошлаб бориб, яна ўз жойига келтириб ўтқиздилар. Элчиларнинг одамларини эса катта Кўшк ёнидаги хонага бошлаб киришди. Кўшк ёнида бундан бошқа яна кўп чодир ва бошпаналар бўлиб, уларга подшоҳ билан бирга Кўшкда ўлтириш ҳуқуқига эга бўлмаган элчилар жойлаштирилган эди. Ҳар бир бошпана остида бир хум май муҳайё, уни шу ерда ўлтирганлар ичардилар. Подшоҳ ўз олдидаги май тўлатилган қувачалардан иккитасини чодирдаги Кастилия элчилари учун юборди.

123. ФИЛЛАР ТАСВИРИ

Подшоҳ қаршисида дор тикилган устунлар ўрнатилган, одамлар унга чиқиб ҳар хил томошалар кўрсатар эдилар. Подшоҳнинг ўн тўртта фили бўлиб, уларнинг устида ёғочдан ясалган айвончалар бор эди. Шоҳи пардалар билан ўралган ҳар бир айвончанинг устига тўрттадан сариқ ва яшил байроқча тикилган. Ҳар бир айвончада беш-олти-тадан одам, шунингдек, ҳар бир филнинг гарданида сим хивич ушлаган яна бир киши, у филни югуртириб турли

хил ўйинлар кўрсатишга мажбур этарди. Булар — думини айтмаганда, бошқа ҳеч бир ерида юнги йўқ қора филлар эди. Туяникига ўхшаган думида ҳам атиги бир нечтагина қили бор. Филлар катта қопдай қорни, қуюшқонсиз бесўнақай осилиб турган баҳайбат гавдаси билан тўрт ёки беш кўтос гавдасига баробар эди. Оёқларининг пастки қисми тузилиши кўтосникидай айри бўлиб, ўта йўғон ва тик, гўштдор туёғи думалоқ шаклда, одамникига ўхшаш беш панжасининг тирноқлари қора тусда эди. Бўйни йўқ, боши кенгу мўл елкасига қўшилиб кетган, оғзини ерга тегизиш учун пастга эга олмайди. Тиши ҳалқа шаклида, кулоқлари баҳайбат, кўзлари эса кичкина. Кулоқлари орқасига ўтириб олган филбон кўлидаги темир хипчин билан филни истаган томонга юргизади. Боши эшак тўқимидай жуда катта, тепасида чуқурчаси бор. Бош томондан, бурун ўрнидан хартуми бошланади. Хартумнинг юқори қисми жуда йўғон, паст томонга енгдай торайиб бориб, ерга қадар келиб етган. Ичи қавак хартум ёрдамида фил, истаганда, сув ичади. Фил сув ичмоқчи бўлганда хартумини сув ичига туширади, сув гўё бурун орқали оғизга ўтади. Фил хартуми орқали ўтлайди, чунки бошини эга олмаслиги туфайли озиқни оғзи билан ололмайди. Фил овқатланмоқчи бўлганда ўтни хартуми билан ўраб тортиб, ўроқ билан ўргандай қилиб узиб олиб, хартумига жойлайди. Сўнг хартумни бураб, қайириб оғзига солади ва ейди. Фил хартум орқали тирикчилик қилади ва шу туфайли уни ҳамиша илондай қимирлатиб туради. Хартумни елкасига ошириб ташлайди, хуллас, хартуми (унинг) ҳамма жойига ета олади. Хартуми остида оғзи бўлиб, жағлари тўнғиз ёки чўчқа боласининг жағига ўхшайди. Пастки жағида йўғонлиги одам оёғидай, узунлиги қарийб икки метр келадиган икки тиши бор. Филни жангга солганларида ушбу тишларига темир ҳалқа ўтказиб, темир ҳалқага ҳарбийчасига тарновсимон қилиб ясалган, тирсак бўйи келадиган найза ўрнатадилар.

Фил жуда идрокли ҳайвон бўлиб, устига ўтириб олган соҳибининг буйруқларини итоаткорлик билан ижро этади. Бошловчи филнинг бир киши зўрға сиғадиган жуда қисқа бўйнига ўтириб олади, оёқларини фил кулоғи орқасига

узатади. Бошловчи қўлидаги сим хивич билан филнинг бошини ишқалаб, зарур томонга юришга мажбур қилади. Фил хивич кўрсатган томонга тез юради ёки орқага қайтишга имо қилса, худди айиқ сингари кейинги оёқлари билан шу ондаёқ орқага бурилади. Фил айиқ сингари юради ва чопади.

Фил жангга кирганда филбоннинг ўзи ҳам қуролланиб, филни ҳам қуроллантиради. Фил айиқдай сакраб-сакраб ҳаракатланади. (Илгарига қараб) ҳар сакраганда бошини юқорига ва пастга силкитиб, (душманга) қилич-симон найзалар билан зарба беради. Филни тезлик билан жанг қилдириш лозим бўлса, бошловчи унинг бошига қаттиқ уриб, анча оғир жароҳат етказди. Зарбадан жунбушга келган фил (ёввойи) тўнғиздай оғзини очиб бўкириб, (бошловчи) ундаган томонга қараб тез чопади. Фил очиқ ҳавода турганда жароҳати бир кечадёқ битади, мабодо том остига қамаб қўйсалар, ҳалок бўлади.

Бошловчи ердан бирор нарсани олишни буюрса, фил ҳар қанча оғир нарсани ҳам хартуми билан олиб ва юқорига кўтариб, устидаги айвончада ўтирган кишиларнинг қўлига тутқизади. Шунингдек, айвончадаги кишилар пастга тушмоқчи бўлганларида фил уларнинг буйруғи билан олдинги оёқларини бир томонга, кейинги оёқларини иккинчи томонга узатиб, қорни қарийб ерга тегадиган даражада пастлашади. Устидаги одамлар айвончага боғланган ипга осилганича, (филнинг) кейинги оёқлари сағрисидан пастга тушадилар.

Шу куни филларни от ва одамлар кетидан чоптириб, ҳар хил қизиқарли томошалар кўрсатдилар. Уларнинг ҳаммаси бир бўлиб чопганларида ер ларзага келгандай туюларди. На от, на бошқа бирон ҳайвон югуришда филга тенг келолмайди.

Буларни ўз кўзим билан кўриб, «бир фил жангда минг одамга тенг кела олади» деган фикрга ишонч ҳосил қилдим. Чунки фил одамлар орасидан юриб, ҳар икки томонга ҳам зарба беради. Филнинг ўзи яраланганда эса, орқа-

олдига қарамай тез ҳаракат қилиб, янада яхшироқ жанг қилади. Филнинг жуда узун жағ тишлари баландликдан зарба етказишга мослашганлиги учун уни ўтмаслаштириб, пастдан зарба етказишга мўлжаллаб қиличсимон найза ўрнатадилар. Филлар бир-икки кун овқатсиз бемалол яшай олади. Айтишларича, ҳатто овқатсиз уч кунлаб жанг қила олади.

124. НИКОҲ ТҶЙЛАРИ

Шу куни подшоҳ ва унинг хотинлари ҳузурида узоқ вақт давом этган шаробхўрликдан сўнг дастурхонга от гўшти ҳамда кабоб қилиб яхлит пиширилган қўй гўштлири тортилди. Гўштлирни доира шаклидаги зарҳал чарм суфраларда судраб олиб келдилар. Гўшт шу қадар кўп эдики, суфрани уч юзтача одам (чор атрофидан тутиб) олиб келишди. Улар шовқин-сурон билан подшоҳ ўтирган жойга яқинлашдилар. Кейин гўштлирни ўз одатларига кўра товоқларга солиб, дастурхонга нонсиз қўйдилар. Гўшт ортилган аравалар, гўшт тўла кажавалар юкланган туялар узлуксиз келиб турар, гўштлир ерга туширилиб, одамларга тарқатиларди. Йиғилган гўшт уюми қанчалик катта бўлмасин, шу ондаёқ еб тугалланарди. Гўштхўрлик тамом бўлгач, хонтахталар келтирилди. Уларнинг устига тузланган гўшт, гурунч ва бошқа таомлар, ширинлик солиб пиширилган нон қўйилган. Бу вақтда қоронғи тушиб, подшоҳ олдига бир қанча чироқлар ёқиб қўйилди. Шундан кейин улар янала қувонч билан еб-ича бошладилар. Хотинлар ҳам базмда эркаклар сингари фаол ва хурсанд эдилар. Тўйга одамлар узлуксиз келиб турар, гўшт ҳам тўхтовсиз келтириларди. Тўй эрталабгача давом этадигандай туюларди. Бу кеча подшоҳ ўз қариндоши бўлган бир қизни бир қариндошига узатмоқда эди. Элчилар тўй эрталабгача давом этишидан огоҳ бўлгач, хоҳлаган киши туриб кетаётганини кўриб, улар ҳам даврадан чиқиб, ўз қароргоҳларига қараб йўл олдилар. Подшоҳ ва хотинлари тўй-базмни давом эттирар эдилар.

125. ТҮЙ ШОДИЁНАЛАРИНИНГ ДАВОМИ

16 октябрь, пайшанба куни подшоҳ жуда катта базм уюштириб, элчиларнинг келишини буюрди. Базм саропарда ўртасидаги чодирда ташкил этилди. Бу чодир арқон ишлатилмай тикланган ва шинам жиҳозланган кўпданкўп чодирларнинг бири эди. Подшо элчиларни ўзи билан бирга шу чодирга олиб кирди. Подшо ва унинг ёнидагилар шу куни роса шаробхўрлик қилишди, тезроқ ширакайф бўлиш учун кўпроқ май ичиш буюрилди. Кўплаб гўштли таомлар дастурхонга қўйилди, ичимликни эса шу қадар кўп ичишдики, чодирни маст-алас ҳолатда тарк этишди. Подшо дилхушликни давом эттирмоқда эди, элчилар эса тураржойларига йўл олишди. Шу куни шаробхўрлик ва меҳмондорчилик бутун кечаси билан давом этди.

126. ХОНИМ ҲУЗУРИДА ТҮЙ. ЯНА ЧОДИРЛАР ТАВСИФИ. КҮЧМА МАЧИТ. ҚАРОРГОҲДАГИ СҮНГГИ ТҮЙ

Ўн еттинчи октябрь, жума куни подшоҳнинг катта хотини Каньо (Сароймулкхоним) катта базм уюштирди. Базмга элчилар (ҳам) таклиф этилдилар. Сароймулкхоним ушбу базмни ўзига қарашли энг ҳашаматли саропарда чодирларида ташкил этиб, унга турли мамлакатлардан келган элчилардан тортиб ўз аъёнлари, амирлар, аёллар ва бошқа ҳар хил (касбдаги) кишилардан иборат жуда кўп меҳмонларни таклиф этди. Сароймулкхоним макон тутган ва базм уюштирган мазкур саропардани кўплаб ички кўркам чодирлар безаб турарди. Саропарда оқ ҳамда рангбаранг матолардан тикланган, уларга ҳар хил гуллар, кашталар ва тимсоллар тикилган эди. Элчилар ўрдага етиб келганларида уларни бир неча аъён, подшоҳнинг қариндошлари саропардага бошлаб кириб, эшик олдидаги бир чодирга жойлаштирдилар. Тўқ қизил гиламлардан қилинган чодирнинг ичкари ва ташқари тарафи каштали оппоқ сўзаналар билан жиҳозланган. Элчилар жойлашишгач, уларга гўшт ва май келтирдилар. Овқатланиб бўлганимиздан

кейин эса Сароймулкхоним бизга саропардадаги чодирларни кўрсатишни буюрди. Саропардада чиройли чодирлар кўп эди. Уларнинг орасида ипсиз тикланган беҳад катта ва баланд чодир бор. Чодир нафис қизил шоҳи билан ёпилган, шоҳининг устидан юқорисидан пастига қараб зарҳал кумуш тўқалар қадалган тасма туширилган эди. Чодир кўзни яшнатадиган кашталар билан безатилган. Унинг ёнма-ён қурилган икки эшиги бор. Ингичка қизил новдалардан тўқиб ясалган эшиклар сирти қадимий пушти ранг шойи билан қопланган. Шундайки, ичкари ташқаридан кўринмайди, бироқ ташқаридаги ҳаракатларни ичкаридагилар кўриб туришади, шунингдек, эшик ёпилганда ҳам ундан ҳаво кириб туради. Ушбу эшик қаршисида бир дарвоза бўлиб, ундан ҳатто отлик одам ҳам бемалол кириши мумкин эди. Дарвоза сиртига тилло суви юритилган кумуш қопланган, унга ложувард бўёқ ва зарҳал билан нозик бўртма нақшлар ишланган ҳамда сиркор бўёқларда ҳар хил гуллар чизилган эди. Дарвозанинг гул ва нақшлари бу ерда ҳамда насронийлар юртида учратиш мумкин бўлган энг нозик ва нодир санъат намунаси эди. Дарвоза тавақаларининг бирида авлиё Пётр, иккинчисида авлиё Павел қўлларида тилла қопланган китоб ушлаган ҳолда тасвирланган. Айтишларича, бу дарвозани Темурбек Бурсада турк султони хазинаси орасидан топиб олган. Дарвозанинг рўпарасида чодир ўртасида жовонга ўхшаш кичик бир сандиқ қўйилган, унда кумуш ҳамда (бошқа) идишлар сақланарди. Сандиқ олтидан ясалган бўлиб, сиркор ва бошқа бўёқлар билан сайқалланган. Баландлиги одам кўкрагидан келадиган сандиқнинг усти силлиқ, гарлиши майда тишли кунгуралар билан безалган. Кунгуралари мовий ва оқ сирли ранглар билан бўялиб, марварид ва (қимматбаҳо) тошлар қадалган. Сиртининг бир жойига марварид ва тошлар оралиғига хирароқ тусда, майда ёнғоқ ҳажмида дум-думалоқ бир дон ўрнатилган. Сандиқнинг кичик эшикчаси бор, ичида чинни пиёлалар сақланади. Устида эса зумуррад ва марваридлар қадалган олтита тилло қувача турибди. Шунингдек, дурли ноёб тош доналари билан безатилган олтита думалоқ олтин пиёла ҳам қўйилган.

Ушбу сандиқ ёнида баландлиги бир қарич келадиган кичик олтин хонтахта турарди. Хонтахта ҳам (қимматбаҳо) тошлар ва йирик марваридлар билан безатилган. Унинг уст тарафига жозибали рангда, тахтадай силлиқ зумуррад ўйиб ўрнатилган. Зумуррадининг узунлиги қарийб тўрт қарич, эни бир ярим қарич бўлиб, бутун хонтахта сиртини кесиб ўтган.

Ушбу хонтахта қаршисида эман дарахти шаклидаги «олтин» дарахт турибди. Тобоққа ўрнатилган дарахтнинг танаси одам оёғи йўғонлигича келади. Унинг шоҳларида эман дарахти баргларига ўхшаш япроқлар ҳар томонга таралган. Баландлиги одам бўйича бор. Дарахтнинг сарғиш, қизил, зангори ёқутлар, зумрадлар, ферузлар ва ажойиб, йирик-йирик тиниқ, думалоқ, сара марваридлардан «мевалари» бор эди. Бу (қимматбаҳо) тошлар дарахтга ўйиб ўрнатилган. Бундан ташқари, дарахтга олтин қушчалар қўниб турибди. Қушчаларга ҳар хил сирли бўёқлар билан сайқал берилган. Баъзи қушчаларнинг қаноти туширилган, баъзилари тушиб кетадигандай бўлиб, бутуқларга зўрға илиниб турибди, айримлари дарахтнинг ёқут, феруза, марварид ва бошқа тошлардан ишланган «мевалари»ни тумшукларида тутиб турарди. Хонтахтанинг рўпарасида шойи кўрпачалар тахлами, уларга эман барглари, бошқа гул ва безаклардан кашталар тикилган. Чодирнинг иккинчи тарафида ҳам худди шундай хонтахта ва кўрпачалар тахлами. Ҳар ер-ҳар ерга бағоят ҳашамдор шойи ёстиқлар ташланган.

Ушбу чодирни томоша қилганимиздан кейин элчиларни юқорида баён этганим қизил гиламлар қопланиб, зарҳал иплар билан безак тикилган саропардага бошлаб келдилар. Чодирда подшоҳ мирзолар ва яқин аъёнлари билан ўлтириб, май ичиб базм қиларди. Куни кеча подшоҳ неварра-қизни никоҳлаб берган неварра-куёви ҳам шу ерда эди. Саропардага кираверишда, ўнг тарафда ҳарбийча услубда ясалган катта чодир турарди. Чодир усти аввал қизил гилам, сўнг улар устидан оқ ва бошқа турли хил гулдор каштали сўзаналар ташлаб безатилган. Чодирнинг бутун атроф айланасида даҳлиз, даҳлиздан ичкарига йўл

бор эди. Даҳлизнинг айрим жойларида даричалар очилган, ичкаридан ташқарига қарашга мўлжалланган ушбу даричаларнинг баъзиларига тўрлардан, бошқа бирларига даҳлизнинг ўз матоҳидан пардалар ясалган эди. Даҳлизнинг шифтлари чодир шифтлари билан туташиб кетиб, сиртдан қараганда, яхлит бўлиб кўринадди. Элчиларни ушбу чодирнинг равоқ шаклидаги ҳашаматли эшигидан ичкарига олиб кирдилар. Эшикдан киришингиз билан бамисоли «кўча» бошланади. Икки тарафи ўралган, томи аркадай кўтарилган ушбу кўчанинг бошланишида, ўнг тарафда эшик бўлиб, ундан даҳлизга кирилади. Эшик қаршисидаги ички ҳашаматли эшикдан эса чодирнинг ўзига кирилади. Кўча эшигининг тўғрисида, кўчанинг охирида зарҳал билан жуда ҳашаматли тикилган бошқа бир чодир ўрнатилган. Кўчанинг ўртасида арқон ишлатилмай тикланган яна бир чодир бўлиб, унда подшоҳ ўлтирар, бу ерда шовқин-сурон билан майхўрлик давом этарди.

Чодирлар атрофи ва даҳлизлар умумий бир шифтга эга бўлиб, бари яхлит қизил гилам билан қопланган. Буларнинг ҳаммаси ҳашаматли ишланган, сўз билан ифодалаш амримаҳол, уларни фақат кўз билан кўрмоқ керак.

Элчиларни чодирлардан ушбу саропарда ичида жойлашган бир ёғоч уйга бошлаб келдилар. Бу баланд иморатга зинапоялар орқали чиқилади. Унинг теварак-атрофи ёғоч даҳлиз ва ойнаванд айвон билан ўралган эди. Бошдан-оёқ ва ҳаворанг бўёқлар билан нақшланган бу бино шундай қурилган эдики, керак бўлганда, уни бўлак-бўлак қилиб тахлаб қўйса (ҳам) бўларди. Бу — подшоҳ тоат-ибодат қиладиган кўчма мачит бўлиб, уни сафарда ўзи билан (бирга) олиб юрарди.

Бу ердан элчиларни бошқа бир чодирга бошлаб келдилар. Чодир шифти яшил чилвир билан юқорига тортиб тикланган эди. Чодир сиртдан кулранг олмахон мўйнаси, ичкаридан оқ мўйна билан қопланган. Унда одатдагидай иккита тахмон бор. Шундан кейин элчиларни ушбу чодир билан туташган, арқонсиз тикланган бошқа бир чодирга бошлаб келдилар. Чодир сиртдан қизил матоҳ билан қопланган, устидан бошқа рангдаги газламалар тикилган

эди. Чодирнинг ичкарасида деворининг ярмидан пастигача сувсар мўйнасидан астар тугилган. Оддий сувсар териси ҳажмидаги шимол сувсари мўйнаси жаҳонда энг қимматбаҳо мўйна ҳисобланади. Ҳар бир яхши сувсар мўйнаси ушбу мамлакатда ўн тўрт, ўн беш дукат туради, бошқа мамлакатларда эса унинг нархи анча баланд. Чодирнинг сувсар мўйнаси билан қопланган жойидан юқори қисмига кулранг олмахон мўйнасидан астар қилинган. Чодир эшигини офтобдан пана қилиш учун соябон ўрнатилган. Соябоннинг ичкари томонига кулранг олмахон мўйнаси чатиб тикилган. Подшоҳ чодирлари қишин-ёзин офтоб ва совуқ ўтмаслиги учун шундай жиҳозланган эди.

Элчиларни мазкур саропарда ва чодирлардан яна бошқа саропардага бошлаб келдилар. Бу саропарда аввалгиси билан туташган бўлиб, орасида бир-бирига ўтадиган йўл бор. Ушбу саропарда оқ атласдан. Саропардада элчиларга ҳар хил шойи ва бошқа газламалардан ясалган ички чодир ва соябонларни кўрсатдилар.

Ўрдада шоҳ саропардаларидан ташқари, унинг аъёнлари ва мирзоларга тегишли турли-туман ажойиб саропардалар ҳам мавжуд эди. Хуллас, ҳамма ерда чодирлар ва уларнинг тили билан айтганда, саропардалар қурилган эди. Подшоҳ қароргоҳида қирқ минг ёки эллик мингга яқин чодир тикилган бўлиб, ғоят ажойиб манзара ҳосил бўлган эди. Бундан ташқари, шаҳар атрофидаги боғлар, ўтлоқзорлар, сув бўйларида ҳам кўплаб чодирлар тикилган эди. Подшоҳ бу улуг сайилга Самарқанд салтанатидаги барча мирзолар ва бадавлат кишиларни таклиф этган эди. Тўйга ташриф буюрганлар орасида Балахия (Бадахшон) деган катта шаҳар ҳокими ҳам бор эди. Ёқут қазиб олинадиган ушбу шаҳар ҳокими кўплаб аъёнлар ва бошқа кишилар билан бирга ташриф этган эди.

Элчилар Балахия (Бадахшон) ҳокими билан бир неча вақт бирга бўлиб, ёқутнинг қандай олиниши ҳақида суриштирдилар. Ҳокимнинг айтишича, ёқут Балахия (Бадахшон) яқинидаги бир тоғдан олинади. Ҳар куни тоғ қоясидан бир бўлак ушатиб олиниб, ичидан ёқут излайдилар. Ёқут белгилари кўринганда уни тошдан жуда моҳирлик билан, бежирим (ва) соф ҳолда ажратиб оладилар. Бунинг

учун тош парчасини искана билан оз-оздан ушатиб, соф ёқутни ажратадилар. Шундан кейин қайроқ тошлар билан унга ишлов берадилар.

Ҳоким ёқут олинадиган жойга Темурбек кўплаб соқчилар кўйиб, қаттиқ назорат ўрнатганлиги ҳақида сўзлади. Балахия (Бадахшон) шаҳри Самарқанддан Кичик Ҳиндистон (Афғонистон) томон ўн кунлик йўл. Бундан ташқари, ҳаворанг бўёқ олинадиган Акиви (?)шаҳрига Темурбек томонидан тайинланган ҳоким ҳам бу ерга ташриф буюрган эди. Ушатиб бўёқ қилишадиган қоядан кўкиш ёқут изламоқдалар. Акиви шаҳри Кичик Ҳиндистон томонда, у Балахия (Бадахшон)дан қуйироқда жойлашган. Акивидан ҳам Самарқандгача ўн кунлик йўл.

1404 йилнинг 23 октябрь, пайшанба куни подшоҳ ўрдада катта базм уюштириб, элчиларни тағин таклиф этди. Зиёфатга кўплаб меҳмонлар келишди. Уларда майхўрлик билан ўтган базм анча эътиборли ҳисобланади. Роса ўйинкулги, хурсандчилик бўлди. Подшоҳ хотинлари аввалги тўйлардаги сингари кийинишиб ҳозир бўлдилар, эркаклар билан бирга ўйин-кулги қилдилар. Тўй-базм тун алламаҳалгача давом этди.

127. МУҲАММАД СУЛТОН МАЪРАКАСИ. УНИНГ МАҚБАРАСИ

Ўттизинчи октябрь куни подшоҳ қароргоҳдан чиқиб, шаҳарга қараб йўл олди. Мачит олдидаги саройга келиб тушди. Ушбу мачитни подшоҳ Туркияда вафот этган невараси Муҳаммад Султон Мирзони дафн этиш учун қурдирган эди. Темурбек Боязидни мағлуб этганда Муҳаммад Султон уни асир олган¹⁴², шундан кейин ўзи касал бўлиб вафот этган эди. Темурбек неварасини жуда яхши кўрар, шу сабабдан унинг шарафига ушбу сарой, мачит ва мақбарани қурдирган эди. Шу куни подшоҳ неварасининг хотирасига худойи қилиш учун бу ерга келган эди. Маъракага элчилар ҳам таклиф этилдилар.

Элчилар бу ерга келгач, уларга мачит ва даҳмани кўрсатдилар. Чорбурчак бу мачит жуда баланд, ички ва ташқи томони ҳаворанг бўёқлар билан сайқалланиб, кошин ва

шишалар билан қопланган. Подшоҳ невараси Туркияда вафот этган, жасадини дафн этиш учун Самарқандга жўнатилган ва (ўшанда) шаҳар маҳкамасига ушбу мачит ва сағанани қуриш топширилган эди. Подшоҳ шаҳарга қайтганда мачит қурилишидан кўнгли тўлмади, унинг фикрича, мачит жуда паст қурилган эди. Подшоҳ қаҳр билан уни бузиб ташлаш ва ўн кун ичида янгидан қуришни буюрди. Шошилинич равишда кечаю кундуз тинмай ишладилар. Подшоҳнинг шахсан ўзи икки бор шаҳарга келди. Шоҳ отда юра олмаслиги сабабли бирор жойга бормоқчи бўлганда уни тахтиравонда олиб борар эдилар. Мачит ўн кунда қуриб битказилди. Шундай улкан қурилиш бу қадар қисқа муддатда битказилганига ажабланмаслик мумкин эмас, албатта. Подшоҳнинг невараси шаъни ва хотирасига бағишлаб уюштирган маъракага жуда кўп одам йиғилган эди. Уларнинг удумига кўра, (дастурхонга) хилма-хил таомлар қўйилган эди. Маърака тугагач, подшоҳ аъёнларидан бири Шамелак Мирасса (Шоҳ Малик) элчиларни подшоҳ олдидан четроққа олиб, уларга кимхоб тўн ва яна ёввойи ҳайвонлар мўйнасидан астарли шойи чакмон кийдирди. Совуқ кунларда кийиладиган шойи чакмонга иккита сувсар мўйнасидан ёқа тикилган. Элчиларнинг бошларига телпак кийдирдилар. Амир Шоҳ Малик элчиларга бир минг беш юз кумуш танга солинган халтани (ҳам) топширди. Чақа уларда «танга» деб аталади ва ҳар бир танга икки кумуш реалга тенгдир. Шундан кейин элчиларни яна подшоҳ ҳузурига бошлаб келдилар. Элчилар подшоҳга таъзим бажо келтирганларидан сўнг, подшоҳ уларни эртаси кунига ўз ҳузурига таклиф этди. Подшоҳ эртаси куни улар билан суҳбатлашиб, сўнг ўз ўғли — Испания қироли ҳузурига жўнашга оқ йўл тилаб рухсат этишини айтди.

Мазкур қурилиш тугаганини кўрган подшоҳ шаҳарда яна бошқа бир қурилишни бошлаш ҳақида фармойиш берди, чунки у доимо Самарқандни гўзал шаҳарга айлантириш ҳақида ўйларди. Подшоҳ ўйлаган тадбир қуйидагичадир.

128. САВДО РАСТАСИ ҚУРИЛИШИ

Самарқанд шаҳрида ҳар йили Хитой, Ҳиндистон, Тотористон (Олтин Ўрда) ва бошқа мамлакатлардан, шунингдек, бениҳоя бой Самарқанд салтанатининг ўзидан келтирилган моллар сотилади. Шаҳарга келтирилган барча молларни бир сафда тартиб билан жойлаштириб сотадиган кенг жой шу пайтгача йўқ эди. Подшоҳ шаҳарда икки тарафида қатор дўконлар ўрнатилган савдо растасидан иборат кўча ўтказишни буюрди. Мазкур кўча шаҳарнинг бир чеккасидан бошланиб, қоқ ўртасидан кесиб ўтиб, иккинчи чеккасидан чиқиши лозим эди. Подшоҳ бу ишни ўзининг икки амирига топширди. Улар кўча қурилишини кечаю кундуз зўр бериб, шитоб билан давом эттирмасалар, бошлари билан жавоб беришларини англадилар. Йўлга тушган уйлар кимники бўлишидан қатъи назар, бетўхтов бузилди. Бир гуруҳ ишчилар бузиб тугатишлари биланоқ бошқалари келиб қурилишни давом эттирар эдилар. (Хулласи калом) саҳни кенг кўча ўтказилди, кўчанинг икки томонида дўконлар ўрнатилди, ҳар бир дўкон олдида мрамар билан қопланган баланд курсилар ўрнатилди. Дўконлар иккита хонадан иборат эди. Кўчанинг тепаси гумбаз (тим) шаклида ёпилган бўлиб, (тепасидан) ёруғлик тушиб турадиган туйнукчалар қўйилган. Қурилиш тугаши биланоқ, тайёр дўконларда тижорат аҳли ҳар хил моллар билан савдо қила бошладилар. Кўчанинг баъзи жойларида ҳовузлар қурилган эди. Қурилиш мутасаддилари қанча талаб қилган бўлса, шунча ишчи жалб этилди. Қурилишда ишлаганларга шаҳар маҳкамаси ҳисобидан ҳақ тўланди. Кундузи ишлаганлар кеч кириши билан ишни тугатишар, уларнинг ўрнини кечаси ишловчилар эгаллар эди. Бир гуруҳ ишчилар уйларни бузиб, бошқалари ер текислар, учинчи бир гуруҳ қураб эди. Қурилиш жин кўзгалгандай шовқин-сурон билан давом этарди.

Йигирма кун ичида ҳайратда қолдирадиган даражада катта иш бажарилган эди. Хонадонлари бузилган кишилар норозилик билдирар, бироқ подшоҳга бирор нарса дейишга ботина олмас эдилар. Улардан баъзилари йиғилишиб подшоҳ аъёнларидан бўлган саййидлар ҳузурига келиб, подшоҳ билан шу ҳақда гаплашиб кўришни илтимос

қилдилар. Саййидлар Муҳаммад қавми ҳисобланадилар. Улардан бири шоҳ билан шатранж ўйнаётганда бир куни унинг амри билан бузилаётган уйларнинг ҳақини тўлаш хусусида гап очган. Айтишларича, бу гапдан подшоҳнинг газаби кўзгаб (бундай) дебди: «Шаҳар меники, мен уни ўз пулимга сотиб олганман. Бу ҳақда менда ёрлиқ бор, мен уни сизларга эртага кўрсатаман. Мабодо сизлар ҳақ бўлсаларинг, бузилган уйларнинг ҳақини тўлайман». Подшоҳ бу гапларни шундай оҳангда айтдики, саййидлар бу ҳақда гап очганларига пушаймон бўлдилар. Подшоҳ уларни бу гаплари учун ўлимга буюрмаганлигидан, унинг қаҳридан қандай омон қолганликларидан ҳайратланиб, қисматга минг бор шукур қилдилар. Чунки подшоҳнинг барча тадбири тўғри деб эътироф этилади, унинг айтганлари амри вожиб эди.

129. МАЧИТ ҚУРИЛИШИ

Подшоҳ фармойиши билан хотини Канъо (Сарой Мулк хоним) Бибихонимнинг волидаси шаънига қуриладиган мачит шаҳардаги энг муҳим бино бўлиши лозим эди. Қуриб битказилган мачитни кўрган подшоҳ олдинги деворининг пастқам қилиб қурилганидан норози бўлди ва уни бузишни буюрди. Деворнинг тағзаминини чиқариб олиш учун олдидан иккита чуқур қаздилар. Ишни тезлаштириш учун подшоҳ қурилишнинг бир қисми устидан шахсан ўзи назорат қилишини айтиб, иккинчи ярми устидан назоратни ўз аъёнларига топширди. Бу вақтда подшоҳ бетоб бўлиб, пиёда ҳам, отда ҳам юра олмас, уни тахтиравонда кўтариб юрар эдилар. Подшоҳни ҳар куни қурилиш бошига олиб келишар, у ишни тезлаштириш учун куннинг муайян қисмида шу ерда бўларди. Подшоҳ қурилишга пиширилган гўшт келтириб, чуқурда ишлаётганларга иш мароми бузилмаслиги учун, ирғитиб, тақсимлаб туришни буюрди. Баъзида подшоҳ ўз қўли билан ишчиларга гўшт ташлар ва уларни фавқуллодда ғайратлантирар эди. Подшоҳ ишчиларга баъзан, ҳатто пул ҳам ташлар эди. Одамлар қурилишда кечаю кундуз тинмай ишладилар. Мачит қурилиши ҳам савдо растаси қурилиши сингари, қор ёға бошлаши билан тўхтатилди.

130. ЭЛЧИЛАР ПОДШОҲНИНГ ҚАБУЛ ҚИЛИШИНИ ТАЛАБ ЭТАДИЛАР

Биринчи ноябрь, жума куни элчилар подшоҳ ўз ваъдасига биноан бизни қабул қилиб, юртимизга қайтишга рухсат этади, деб ўйлаб, унинг ҳузурига йўл олдилар. Уни қурилиш ишлари давом этаётган мачит ёнидаги ўша уйда учратдик. Бу ерда эрталабдан тушгача бўлдик. Шу пайт подшоҳ чодирдан чиқиб келиб, майдондаги супага кўтарилди. Бу ерга кўплаб гўшт ва мева-чева келтирдилар. Буларнинг ҳаммаси тановул қилиб бўлингач, подшоҳ Ҳиндистон подшоси ҳисобланган набираси Пирмуҳаммадни ўз мулкига жўнатиш билан банд бўлганлиги сабабли элчилар билан бугун суҳбатлаша олмаслигини айтиб, узр сўради ва элчиларни ўз тураржойларига қайтишларига рухсат этди. Подшоҳ шу куни Пирмуҳаммадга, унинг мулозимлари билан бирга келган ясовулларга кўплаб от, қурол-яроғ ва кийим-кечак инъом қилди.

Эртаси, шанба куни элчилар подшоҳнинг ихтиёри билан яна унинг ҳузурига ташриф буюрдилар. Бироқ подшоҳ тоби йўқлиги сабабли чодирдан ташқарига чиқмади. Элчилар у, одатда, чодирдан майдонга чиқадиган туш пайтигача кутдилар. Шундан кейин подшоҳнинг уч кишидан иборат аъёнларидан бири чиқиб, «подшоҳ билан (бугун ҳам) учрашиш мумкин бўлмас, элчилар тураржойларига қайтиб кетаверсинлар», деб айтди. Биз тураржойимизга қайтдик.

Якшанба куни элчилар, подшоҳ уйимизга қайтишга рухсат этмоқ учун қабул қилмасмикан, деган ўй билан яна унинг қароргоҳига келиб, анча вақт турдилар. Подшоҳнинг энг яқин аъёнларидан бўлган уч нафар Мирзо элчиларни кўриб қолиб, «сизларни бу ерга ким таклиф этди», — деб сўради ва «шоҳни кўриш мумкин эмас, шу сабабдан тураржойларингизга қайтинглар», деди. Кейин мирзолар элчиларга биркитилган аъённи чақиртириб келиб, «элчиларни нега бу ерга бошлаб келдинг», деб сўрадилар ва унинг бурнидан ип ўтказиб жазоламоқчи бўлганларида, аъён элчиларнинг бу ерга келишидан мутлақо хабари йўқлигини, бугун ҳатто, уларни кўрмаганлигини

айтиб ўзининг бегуноҳлигини исботлаб, жазодан қутулиб қолди. Шунга қарамай, аёни анча калтакладилар. Мирзолар подшоҳ оғир бетоб бўлиб, унинг бутун хонадони, одамлари ва аёллари саросимада эканлиги туфайли шундай тадбирни кўришга мажбур бўлган эканлар¹⁴³.

Подшоҳ хонадонини бошқарувчи Мирзолар масалани ўзлари ҳал эта олмасликлари сабабли элчиларни ўз турар-жойларига қайтиб, таклиф этилмагунларича хотиржам кутиб туришларини тайинлаган эдилар.

131. ЭЛЧИЛАР ПОДШОҲ ҚАБУЛ ҚИЛИШНИ ЯНА ТАЛАБ ЭТАДИЛАР

Элчилар подшоҳ томонидан ҳеч бир хабар бўлмади, ўзлари ҳам унинг ҳузурига боришга журъат этмай туришган бир вазиятда, бир чиғатойй ҳузуримизга келиб, подшоҳ Мирзолари (шаҳзодалар) «элчилар эртага эрталаб ўз юртларига жўнаш учун тараддудларини кўришлари зарур» деб тайинлаганини маълум қилди. Чиғатойй ўзи ҳам элчилар билан, шунингдек, бу ерда яшаб турган Бобил (Миср) элчилари, Туркиялик ҳамда Карва Туман ўғлон элчилари билан бирга жўнаб, уларни Турис (Табриз)гача кузатиб боришини, мирзолар фармойишига биноан Турис (Табриз)гача ҳамма ерда шаҳар ва қишлоқларда элчиларга озиқ-овқат ва барча зарур нарсаларни муҳайё этиш, отулов билан таъминлаш ҳақида гамхўрлик қилиш ўзига топширилганини, Табризда элчиларни подшоҳнинг набираси Умар Мирзо кутиб олиб, уларнинг ҳар бирини ўз юртига жўнатишини айтди. Элчилар: «Подшоҳ бизнинг жўнашимизга рухсат этган эмас, ҳатто давлатпаноҳимиз қиролнинг мактубига жавоб ҳам бергани йўқ, шу аҳволда қандай қилиб бизни жўнатмоқчи бўласизлар», деб эътироз билдирдилар. Чиғатойй: «Мирзолар шундай қарорга келдилар, шу боисдан бу ҳақда гапириш ортиқча, элчилар жўнашга тайёргарлик кўришлари лозим, бошқа элчилар ҳам жўнайдилар», деди.

Шундан кейин элчилар дарҳол подшоҳ саройига келиб, Мирзолар билан учрашдилар. «Ўтган пайшанба

куни подшоҳнинг шахсан ўзи элчиларни ҳузурига таклиф этганлиги, улар билан суҳбатлашиб, сўнг юртларига қайтишга рухсат этишини айтганлиги сизларга маълум. Эндликда бир киши ҳузуримизга келиб, сизларнинг номингиздан эртага эрталаб жўнаш учун тайёргарлик кўришимизни тайинлади, биз бу хабардан гоят таажжубландик», дедилар. Мирзолар: «Подшоҳни кўриш, у билан учрашиш мумкин эмас, сизлар жўнашларингиз лозим. Одам юбориб тайинлаганимиздек, сизларга кетишга рухсат этилган», — деб айтдилар. Подшоҳ оғир-бетоб бўлиб, тилдан қолганлиги, хабардор кишиларнинг айтишларича, ўлим тўшагида ётганлиги, элчилар ўзлари босиб ўтадиган юртларда гапириб юрмасликлари учун подшоҳ ўлими эълон қилинмасдан олдинроқ уларни жўнашга шошилтирган эдилар. Давлатпаноҳимиз қиролга подшоҳнинг жавобини олмасдан жўнашимиз мумкин эмаслигини қанчалик уқдиришимизга қарамай, Мирзолар: «Бу ҳақда мулоҳаза юритиш ортиқча, сизларга (сафарга) кузатиб борувчилар тайинланган, қандай бўлмасин, жўнашларингиз керак», дедилар. Шундай қилиб, элчилар (Самарқандда) душанбагача турдилар. Ўн саккизинчи ноябрь, сешанба куни бизни кузатиб борувчи ҳалиги чифатой Мирзолар бериб юборган тўртта ёрлиқни бизга тақдим этди. Ёрлиқларга биноан, биз ўтадиган тўртта шаҳарда ҳар биримизга биттадан от беришлари лозим эди. Чифатой мирзолар бизнинг зудлик билан жўнашимизни тайинлаганлигини айтди. Биз: «Подшоҳни кўрмасдан, ундан мактуб олмасдан туриб жўнамаймиз» дедик. Хоҳласангиз ҳам, хоҳламасангиз ҳам жўнашга мажбурсизлар, деб айтди чифатой. Шундай қилиб, элчилар Бобил (Миср) элчилари ва бизни кузатиб борувчи қўриқчилар билан бирга ўз тураржойларидан чиқиб, шаҳар яқинидаги бир боққа келиб тушдилар. Бу ерда Туркия элчиларини кутиш учун тўхтадик. Келган кунимиз сешанбадан ташқари чоршанба, пайшанба, жума кунлари шу боғда турдик. Йигирма биринчи ноябрь — жума куни ҳамма элчилар йиғилиб, Самарқанддан жўнадик.

132. САМАРҚАНД ТАСВИРИ

Самарқандда элчилар билан содир бўлган воқеа баёнидан сўнг шаҳар ҳамда салтанатнинг ўзи ҳақида, унинг улугворлигини ошириш борасида подшоҳ қандай ишлар қилганлиги хусусида ҳикоя қиламан.

Самарқанд шаҳри текисликда жойлашган бўлиб, атрофи тупроқ қалъа ва чуқур хандақ билан ўралган. Самарқанд (яъни унинг тупроқ қалъа ичкарисисидаги қисми) Севилья шаҳридан хиёл каттароқдир. Тупроқ қалъадан ташқарида қурилган кўп уйлар шаҳар атрофидаги турар-жойлар ҳисобланади. Бутун шаҳар атрофи баъзи жойлари бир ярим, баъзан икки лига масофага чўзилган боғлар ва токзорлар билан ўралган. Боғлар оралиғидаги кўча ва майдонларда аҳоли истиқомат қилади, нон, гўшт ва бошқа кўплаб нарсалар билан савдо қиладилар. Хуллас, тупроқ қалъадан ташқарида қурилган бинолар шаҳар ичкарисисидан хийла кўп эди. Шаҳардан ташқаридаги боғларда эътиборли йирик хонадонлар, подшоҳ саройлари ва бош омборхоналар жойлашган. Бундан ташқари, бу боғларда кўплаб шаҳарлик зодагонларнинг уй ва бошқа бинолари ҳам бор. Боғ ва токзорлар шу қадар кўп эдики, кириб келаётганингизда шаҳар бамисоли баланд дарахтлардан ҳосил бўлган ўрмон ўртасида жойлашгандай кўринарди. Шаҳар бўйлаб ва боғлардан кўплаб ариқлар ўтказилган. Шу боғлар оралиғида анча-мунча қовун ва пахта экилган. Бу мамлакатнинг қовуни жуда мўл ва ширин эди. Ҳар куни шу қадар кўп қовун ортилган туялар келар эдики, бу қовунлар қай йўсинда харид қилиниб, қандай истеъмол этилишига ажабланмаслик мумкин эмас.

Қишлоқларда қовун шу қадар мўлки, қуришиб, қовунқоқи қилиб, келаси йилгача сақлайдилар. Қовунқоқини қуйидагича тайёрлайдилар: қовунни кўндалангига катта-катта қилиб тилимлаб кесадилар, пўчоғини арчиб офтобга қўядилар. Қуригандан кейин қовун бўлақларини устма-уст тахлаб, қопга соладилар ва шу тарзда келгуси йилгача асрайдилар.

Шаҳардан ташқаридаги кенг ялангликда сераҳоли йирик қишлоқлар бўлиб, уларда подшоҳ забт этган мамлакатлардан келтирилган одамлар истиқомат қиладилар.

133. САМАРҚАНДНИНГ БОЙЛИГИ

Бу юрт дон-дун, май, мева-чева, парранда гўшти, (бошқа) ҳар хил гўшт, қўйинги, ҳамма нарсага бой мамлакатдир. Қўйлари катта, сердумба, жуда йирик бўлади. Думбаси одам қўлда зўрға кўтарадиган даражада оғир — ярим пуд, яъни думбаси саккиз-ўн килограмм келадиган қўйлар бор. Сердумбали қўйлар шу қадар кўп ва арзон эдики, подшоҳ лашкари Самарқандга йиғилиб келган кезларда бундай қўйлардан бир жуфтнинг нархи бир дукат¹⁴⁴ турарди. Бошқа моллар ҳам шу қадар арзон, бир ярим фанега¹⁴⁵ арпанинг баҳоси чамаси ярим реал¹⁴⁶ эди. Нонни сув текин деса бўлади, гуруч эса ҳаммаёқни босиб кетган эди.

Самарқанд ва унинг атрофидаги ерлар ҳайратомуз даражада мўл-кўл ва бой эди. Мана шундай бойлиги туфайли шаҳар Самарқанд, деб аталади. Унинг ҳақиқий номи Семизкент, яъни бой қишлоқ, демакдир. Самарқанд ана шу номдан келиб чиққан.

Шаҳарнинг бойлиги озиқ-овқатларнинг мўл ва арзонлигидагина эмас. Бу ерда кўплаб ишлаб чиқиладиган атлас, кимхоб, сандал, тафта ва терсеналь сингари шоҳи газламалар, мўйна ва шоҳидан тайёрланган астарликлар, упаэлик ва (бошқа) пардоз моллари, зиравор-дориворлар, зарҳал ва кўк-ложувард бўёқлар, бошқа нарсалар ҳам мўл-кўл эди. Подшоҳ шаҳарнинг шуҳратини ошириш ниятида шу қадар кўп саъй-ҳаракатлар қилдики, у қайси бир мамлакатни забт этган ва бўйсундирган бўлса, уларнинг ҳаммасидан (хунарманд) одамларни олиб келиб, Самарқанд ва унинг теварак-атрофидаги ерларга жойлаштирди. Подшоҳ ҳар хил касб эгаларини тўплашга, айниқса, кўп ҳаракат қилди. Даманиқдан ҳар хил шойи газламалар тўқийдиган, камон ва бошқа қурол-яроғлар ясайдиган, шунингдек, жаҳонда энг юксак ҳисобланган дамашқ шиша ва сопол идишлари ишлаб чиқарадиган хунармандларни, хуллас, дуч келган ҳамма хунар эгаларини олиб келган эди. Туркиядан ўқ-ёй усталари, тош йўнувчилар, қўли гул заргарлар келтирилган. Хуллас, шаҳарда қанча хунарманд бўлса, бари шу ерда эди. Бундан ташқари муҳандислар, тўпчилар, арғамчи тўқувчилар ва бошқалар ҳам бор эди. Арғамчи

тўқувчилар бу ерларда шу вақтгача расм бўлмаган каноф ўсимлиги, зиғир навларини ўстиришга киришдилар. Подшоҳ турли томондан Самарқандга йиғиб келтирган ҳар хил тоифадаги эркак ва аёлларнинг ҳаммаси, айтишларича, бир юз эллик мингдан ортиқ эди. Булар орасида турк, араб, мавр ва бошқа элатлар, насроний арман, католик юнонлар, наскоринлар, яacobитлар ва ўтга топинувчи ўзига хос мазахбадаги насронийлар ҳам бор эди. (Бошқа мамлакатлардан Самарқандга) олиб келинган халқ ҳайратланарли даражада шу қадар кўп эдики, шаҳар, кўча ва майдонларга, қишлоқларга, ҳатто шаҳар ташқарисига, дарахтлар остига, горларга ҳам одам сиғмай кетган эди. Бундан ташқари, бошқа мамлакатлардан келтирилган мол-маҳсулотлар ҳам беҳисоб эди. Рушия (Русия) ва Тотористондан чарм ва қалин газмол, Хитойдан зўр санъат билан тўқилган шоҳи газламалар, жаҳонда энг сара мато ҳисобланган атласлар, айниқса, гулсиз атласлар, шунингдек, фақат Хитойда мавжуд бўлган мушк, ёқут, олмос, хуллас, бу мамлакатда мавжуд бўлган нарсаларнинг катта қисми, марварид, ровоч ва кўплаб ҳар хил хушбўй зиравор-дориворлар олиб келинади. Хитой моллари бошқа мамлакатдан келтирилган молларга нисбатан энг сифатли ва қимматбаҳо ҳисобланади. Хитойликлар: «мусулмонларнинг кўзи йўқ, оврупаликларнинг кўзи битта, бизнинг кўзимиз иккита, шу туфайли биз яратган моллар бутун жаҳонда барча халқларникидан устун туради», дейдилар. Ҳиндистондан энг аъло нав майда, хушбўй зираворлар, мускат ёнғоқлари, қалампирмунчоқ, мускат бўёғи, долчин бўёғи, инбир, оқшоқ, хуллас, (ҳатто) Искандария салтанатига олиб борилмайдиган яна бошқа ҳар хил нарсалар Самарқандга келтирилади.

Самарқанднинг кўплаб майдонларида яхна ва ҳар хил усуллар билан пиширилган гўшт, жуда дид билан тайёрланган товуқ ва парранда гўштлиридан ҳар хил таомлар, жуда покизалик билан пиширилган нон, тоза мева-чевалар сотилмоқда. Ушбу майдонларда кечаю кундуз одам гавжум, савдо-сотик узлуксиз давом этади. Шунингдек, кўплаб гўшт дўконларида (ҳар хил) товуқ, каклик ва тустовуқ гўштлири сотилади. Буларни кечаю кундуз, истаган пайтда харид қилиш мумкин.

Шаҳарнинг четида бир қаср бўлиб, шунчаки қараганда, бир овлоқда жойлашгандай туюлади. Аслида, қаср атрофи анҳор суви оқиб турган чуқур хандақ билан ўралган, қалъа йўлаб бўлмайдиган истехкомга айланган эди. Мазкур қасрда подшоҳнинг хазинаси сақланар, шу сабабдан қозию куззот (қозикалон-тарж.) ва унинг хизматчиларидан бошқа ҳеч ким унга кира олмас эди. Бу ерда подшоҳ фармойишига биноан бир мингга яқин хунарманд асирлар жойлаштирилган. Улар салтанат учун йил бўйи совут, дубулға, камон, найза ясайдилар.

Подшоҳ Самарқанддан Туркияга ҳарбий юриш қилиб, Дамашқни вайрон этганда кўшин билан бирга бориши лозим бўлган кишиларга ўз хотинларини бирга олиб юришлари мумкин, деб фармойиш берган эди. Хотинларини қолдириб кетувчиларга эса, истаганча эркинлик берилишини маълум қилади. Подшоҳ ўз душманларига қарши етти йил кураш олиб бориш ниятида шундай қилган эди. Шоҳ етти йил ўтмагунча Самарқандга қайтмасликка қасамёд қилган эди. У Самарқандга қайтгандан кейин унинг ҳузурига Хитой салтанатидан элчилар келиб, «Бу юрт Темурбекка бошқариш учун берилганини, бунинг учун у ҳар йили (Хитойга) хирож тўлаб туриши зарурлигини, (бирок) етти йил давомида хирож тўланмаганини айтиб, тўлашни лозим кўрадиларми?» дейдилар. «Гапларингиз тўғри, хирожни тўлайман, бирок хирожни йўлда йўқ қилиб юбормасликларингиз учун мен уни ўз кўлим билан олиб бориб топшираман», деб киноя қилади Темурбек. Аслида, у хирож тўлашни истамаган. Мана, саккиз йилдирки, Темурбек ҳам хирож тўлаган эмас, Хитой императори ҳам уни талаб қилиб одам юбормади. Бунинг сабаби кўйидагича:

134. ХИТОЙ ҲАҚИДА. ХИТОЙ ЭЛЧИЛАРИ ҲИКОЯЛАРИ

Хитой императори ўлими олдидан ўз салтанатини уч ўғлига қолдиради. Катта ўғил иккала укасининг мулкини ҳам ўзига кўшиб олиш учун кичик укасини ўлдиради. Ўртанчи ўғил акасига қарши курашиб ғалаба қозонади.

Укасидан енгилганига аламзада бўлган катта ўғил ўз қароргоҳига ўт қўяди ва кўп кишилар билан бирга ҳалок бўлади. Тахтга ўлтирган ўртанчи ўғил ўз юртида тинчлик ўрнатгач, отасига тўлаб келинаётган хирожни талаб қилиб, Темурбекнинг ҳузурига ҳалиги элчиларни юборган эди. Маълумки, Темурбек мазкур элчиларни осиб ўлдирмоқчи бўлган эди. Хитой подшосининг қандай тadbир кўриши, бу таҳқирлашларга нисбатан қандай жавоб қилиши бизга қоронғу эди.

Самарқанд шаҳридан Хитой мамлакатадаги энг йирик шаҳар Камбалекгача (Хонбалиққача) олти ойлик йўл. Шундан икки ойлик муддат давомидаги йўлда қўй боқиб юрган чўпонлар ўтовидан бошқа аҳоли яшайдиган ҳеч бир тураржой учрамайди. Шу йили (1404 йил — тарж.) июнь ойида Камбалек (Хонбалиқ)¹⁴⁷ шаҳридан қарийб саккиз юз туядан иборат савдо карвони Самарқандга келди. Самарқандда турган Темурбек Хитой элчиларининг талабидан ғазоби қайнаб, карвонни шаҳардан чиқариб юбормасдан тутиш ҳақида фармойиш берди. Биз туялар карвонида келган кишилар билан учрашдик. Улар Хитой подшоси тасарруфидаги мамлакатнинг буюклиги, фуқаросининг сон-саноқсизлиги ҳақида ғаройиб воқеаларни сўзлаб бердилар. Хонбалиқда олти ой яшаган бир киши билан учрашиб суҳбатлашдик. У «Хонбалиқ денгиз бўйида жойлашган бўлиб, Таурис (Табриз)дан йигирма марта катта», деди. Табриз бир лигадан ошиқроқ майдонга эга бўлса, Хонбалиқ йигирма лига бўлиб, жаҳонда энг катта шаҳар ҳисобланади. Айтишларича, Хитой подшосининг қўшини шу қадар кўпки, лашкар тўплаб, ўзга юртга урушга жўнаганида салтанатни қўриқлаш учун қолдирилган суворийлар тўрт юз мингдан ошиқдир. Хитой салтанатида «бир минг одамга бош бўлган кишигина от миниш ҳуқуқига эгадир», деган удум ҳукм сўради. Бундай кишилар ниҳоятда кўп. Хитойдан келган киши шу ва шунга ўхшаш ажойиб-ғаройиб воқеаларни сўзлаб берди. Ҳозирги Хитой подшоси аввал маъжусий бўлиб, кейин насроний динига ўтган.

135. ТЕМУРНИНГ САМАРҚАНД ҚАЛЪАСИГА КИРИШИ

Элчиларимиз Самарқандда турган вақтда Темурбекнинг шахсий хазинаси сақланаётган Самарқанд қалъасига қадам босмаслик ҳақида сўз берганига етти йил тўлди. Темурбекнинг қалъага қадам кўйиши ҳайратланарли даражада тантанали нишонланди. Подшоҳ шаҳардан чиқиб кетганидан бери етти йил давомида хунарманд асирлар ясаган барча қурол-яроғларни ўзидан олдинда олиб юришни буюрди. Шу қуроллар орасида қизил мовут билан безатиб, зўр санъат билан ишланган уч минг жуфт совут ҳам бор эди. Бироқ, темирни қиёмига етказиб қиздирмасликлари сабабли уларнинг ясаган совутлари у қадар мустаҳкам бўлмайди. Кейин кўплаб дубулғаларни кўтариб бордилар. Подшоҳ бу совут ва дубулғаларни шу куни ясовуллар ва эътиборли кишиларга тақсимлаб берди. Уларнинг дубулғалари думалоқ ва баланд шаклда бўлиб, баъзиларининг юқорисига қадар юзни тўсадиган олдинги қисмида бурун рўпарасидан иякка қадар кенлиги икки бармоқ келадиган тасма ўтказилган. Кўтариш ва тушириш мумкин бўлган ушбу тасма юзни кўндалангига бўладиган зарбадан сақлаш вазифасини ўтайди. Совутлари эса бизникига ўхшайди, фақат уларда бошқа матоҳдан тутилган тасма совут остидан кўйлақдай кўриниб турарди.

136. АМАЗОНКА АЁЛЛАРИ

Самарқанддан Хитой томонга ўн беш кунлик масофадаги ерларда амазонкалар истиқомат қиладилар. Амазонкалар ҳозиргача эркакларсиз ҳаёт кечириш удумига риоя қиладилар. Улар фақат муайян вақтда ўз қизлари билан кўнни юртларга сафар қиладилар. Эркаклар уларни кўришлари биланоқ ўз уйларига таклиф қиладилар. Амазонкалар ўзларига кўпроқ ёққан эркакларга эргашиб бориб, улар билан бир неча вақт бирга бўлиб, базму сафо қилиб, май ичадилар, таомхўрлик қиладилар. Шундан кейин яна ўз юртларига қайтадилар. Агар қиз туғилса, ўзларида қолдириб, ўғилларини оталари юртига жўнатиб юборадилар. Бундай аёллар истиқомат қилган ерлар аввал

Хитой салтанати тасарруфида эди, ҳозирги вақтда улар Темурбек фуқаролари ҳисобланадилар. Амазонкалар грек дини мазҳабидаги насронийлар қавмидан. Улар греклар яксон этган Троя шаҳри амазонкаларининг авлодларидир. Трояда икки хил амазонкалар бўлган: бири — ушбу амазонкалар бўлса, иккинчиси турк амазонкаларидир.

137. ТЕМУР САЛТАНАТИДА ИШ ЮРИТИШ УСУЛЛАРИ

Самарқанд шаҳрида адолатга амал қилинади. Ҳеч ким подшоҳдан беизн бировга озор етказиш ёки зўравонлик қилишга журъат эта олмайди.

Подшоҳ ўз салтанати ва хонадонининг ишлари билан шуғулланувчи қозиларни ҳамиша ўзи билан бирга олиб юради. Бирор жойга келганларида қозилар ўша мамлакат халқини бошқариш ишлари билан ҳам шуғулланадилар. Мамлакат аҳолиси уларнинг раъйига итоат этади, фармойишларига бўйсунадилар. Мазкур қозилар юмушнинг турига қараб қуйидагича белгиланади: бири — одамлар орасида келиб чиқадиган чигалликлар ва низоларни ҳал этиш билан шуғулланадилар, бошқа бирлари подшога қарам бўлган турли шаҳарлар ва юртларга ноиб ва бошлиқ этиб тайинланадилар. Яна бошқалари элчилик вазифасини ўтайдилар. Қачонки салтанат бошқаруви тузилмаси қарор топгач, қозиларнинг ҳар бири ўз ўрнини билиб жойлашади ва ишга тутинадилар. Қозилар учта чодир тикиб, бу чодирларда арз-дод билан келган кишиларни тинглайдилар ва ишларини ҳал этадилар. Чодирдан чиқиб бориб, подшоҳга ахборот берадилар, сўнг яна чодирга қайтиб тўртта ва олтиталаб ишни (амалга ошириш учун) тақдим этадилар. Бу кишилар бирор қоғоз-ҳужжат тақдим этиш ҳақида фармойиш берсалар, уларнинг мирзолари дарҳол ҳозир бўлиб, ҳужжатни шу ондаёқ ихчам тарзда тайёр қиладилар. Ҳужжат тайёр бўлгач, уни махсус дафтарларга қайд этадилар. Шундан кейин мирзо бу қоғозни эгасига тақдим этиш учун маслаҳатчи ходимга топширади. Маслаҳатчи кесма кумуш муҳрни олиб, унга сиёҳ суртиб, қоғознинг ички томонига босади. Шундан кейин қоғозни бошқа киши олиб

қайд этиб, ўз бошлиғига узатади. Бошлиқ ҳужжатга сиёҳ билан муҳр босади. Қоғоз шу йўсинда уч-тўрт қўлдан ўтгач, унинг ўртасига салтанат муҳрини босадилар. Муҳрга «Рости-русти» (Куч-адолатдадир) деган сўз ёзилган бўлиб, ўртасига қуйидагича жойлаштирилган бодом шаклидаги уч белги қайд этилган:

Шундай қилиб ҳар бир маслаҳатчи ходимнинг ўз мирзоси ва ўз қайд дафтари бор. Муайян шахсга тақдим этилган бундай ҳужжатдаги подшоҳ муҳри ва мирзолар муҳрини кўрсатиш билан ҳар қандай иш шу куни, шу соатдаёқ зудлик билан бажо келтирилади.

138. ТЕМУР БИЛАН ТҶҲТАМИШ ОРАЛАРИДАГИ УРУШ ВОҚЕАСИ

Самарқанд манзараси тасвири, элчилар билан содир бўлган воқеалар, улар билан подшоҳ ўртасида юз берган ҳодиса баёнидан кейин, энди мен сизларга Темурбекнинг ҳатто Туркия султонидан ҳам кучлироқ бўлган, қудратли ва шухратли Тотористон подшоси Тўхтамишни қандай тормор келтириб ғалаба қозонганлиги, Темурбек қарамоғидаги бир аённинг қандай қилиб Тотористонда олий мартабага кўтарилганлиги, унинг номи Идику¹⁴⁸ бўлиб, эндиликда у Темурбекнинг бош рақибига айланганлиги ҳақида сўзлаб бермоқчиман.

Катта салтанат ва сон-саноксиз фуқарога эга бўлган Тотористон подшоси Тўхтамиш бундан ўн бир йиллар муқаддам катта қўшин билан Эронга юриш қилди. Таурис (Табриз) музофоти ва юқори Арманистонга бостириб кириб мамлакатни талон-тарож этди, кўплаб шаҳарлар ва қалъаларни эгаллади. (уларнинг) бир қисмини вайрон қилди. Элчилар Тўхтамиш харобага айлантирган мамлакатлардан ўтдилар. Булар Арманистондаги Колмарин, шунингдек, Сузакания¹⁴⁹ ва унга қарашли ерлар ва бошқа кўплаб жойлардир. Бундан ташқари, Темурбек салтанатига қарашли ерларда бундан ҳам кўпроқ талончилик ва вайронгарчиликларни амалга оширгач, Тўхтамиш Тото-

ристонга қараб йўл олади. Бундан огоҳ бўлган Темурбек Тўхтамишнинг лашкари унинг қўшинидан анча кўп бўлишига қарамай, изидан қувиб бориб, Тотористонга яқин бўлган Тесина (Терек) дарёси бўйида учратади. Темурбек дарёдан ўтиладиган яккаю ягона кечув йўлини эгаллаш учун иложи борича тезроқ юрди. Темурбек етиб келганда подшо Тўхтамиш дарёнинг нариги қирғоғига ўтиб олган, Темурбек изидан қувиб боришини билиб, кечув йўлини қўриқлаш учун орқага қайтган ва кечувни ёғочлар билан тўлдириб тўғон ҳосил қилган эди. Тўхтамишнинг кечув йўлини қўриқлаётганини кўрган Темурбек унга одам юбориб, «Тўхтамиш йўлни беҳуда қўриқламоқда. Мен Тўхтамиш билан урушишни эмас, дўстлашишни истайман. Худо сақласин, мен унга ҳеч қачон ёмонлиқни раво кўрмайман», деди. Шунга қарамай, Тўхтамиш Темурбекнинг маккорлигини билгани учун эҳтиёткорликни бўшаштирмади. Эртаси куни Темурбек ўз қўшини билан дарёнинг юқорисига қараб юра бошлади. Тўхтамиш ҳам қўшини билан дарёнинг иккинчи соҳили бўйлаб юра бошлади. Шундай қилиб, икки подшоҳ икки соҳил бўйлаб ҳаракат қилдилар. Темурбек тўхтаганда иккинчи соҳилда Тўхтамиш ҳам тўхтар эди. Хуллас, улар тенгма-тенг, барабар уч кун юрдилар. Учинчи куни кечаси Темурбек «барча аёллар эркакларга ўхшаб кўриниш учун бошларига дубулга кийсинлар, эркаклар эса, бир отни миниб, иккинчисини жиловидан етаклаб, иложи борича чоптириб ҳайдасинлар», деб буюрди. Аёлларни эркаклардай қиёфада кийинтириб, қуллар ва асирларни улар билан бирга қолдириб, Темурбек орқага — кечув йўлига қайтди. Уч кунлик масофани бир кечада босиб ўтиб, кечувдан нариги соҳилга ўтди. Темурбек соат учга яқин Тўхтамиш қароргоҳига хужум қилди, уни тор-мор келтириб, ихтиёридаги ҳамма нарсани (у жуда кўп нарсани олиб кетмоқда эди) тортиб олди. Тўхтамиш қочди. Бу улуғ ва шонли жасорат эди, чунки Тўхтамиш жуда катта лашкарга эга эди. Бу — Темурбекнинг энг катта ғалабаларидан бири, айтишларича, ҳатто Турк султони устидан қозонилган ғалабадан ҳам муҳимроқ эди. Бу — Тўхтамиш учун эса шармандали мағлубият эди. Темурбек эса, Тотористоннинг ўзида Тўхтамишга хужум қилиб, уни

тор-мор келтирди. Темурбек хужумидан халқ жуда қаттиқ саросимага тушди, подшо Тўхтамиш (эса) қочди. Бутун Тотористон фуқароси «шоҳимиз шу қадар қаттиқ мағлубиятга учрадики, у омадсиз экан», деб тушкунликка учради. Халқ орасида норозилик бошланди. Темурбек хизматида бўлган Идику исмлиқ бир аён татарлар орасидаги норозилиқдан фойдаланиб, улар билан Темурбекка қарши, шунингдек, мамлакатнинг барча душманларига қарши курашаман, деб тоторлар билан ўзаро тил бириктирди. Тоторлар Идикуни подшо этиб қабул қилдилар. У Темурбекка қарши бош кўтариб, уни ўлдириш режаларини тузди, чунки Темурбекнинг ўлими билан унинг бутун салтанати ҳамда Тотористон Идику кўлига ўтар эди. Бундан огоҳ бўлган Темурбек Идикуни тутиб қатл этмоқчи бўлади. Бироқ у қочиб кетади. Эндиликда Тотористонга қудратли шахс Идику подшо бўлиб, Темурбек билан иккаласи бири-бирига ашаддий душман эдилар. Бир куни Темурбек Идикуга қарши кўшин тортди. Бироқ, у Темурбекнинг келишини кутмасдан қочиб кетган эди. Идику ўз қароргоҳида икки юз мингдан ошиқ суворийни доимий равишда сақлайди. Шу орада тотор подшоси Тўхтамиш билан Темурбек ярашиб, Идикуни биргаликда чалғитишга ҳаракат қиладилар. Темурбек Идикуга одам юбориб, «Аёнки, у менинг ихтиёримдаги одам, шу боисдан уни хуш кўраман ва агар ундан бирон гуноҳ содир бўлган бўлса, кечираман ва дўст бўлайлик. Орамизда қариндошлиқ барқарор бўлиши учун ўз неварамни унинг қизига уйлантиришни таклиф этаман», дейди. Айтишларича, Идику унга бундай жавоб қилади: «Мен Темурбек хонадонида энг яқин ишончли кишиси сифатида йигирма йил истиқомат қилганман. Темурбекнинг барча маккорликларини биламан, мени ҳийла-найранг билан қўлга тушира олмайди. Темурбек бу сўзларни мени алдаш учун айтаётганини жуда яхши сезиб турибман. Биз қўлга қилич олиб, очиқ майдонда дўстлашимиз мумкин».

Идику шундай жавоб берди. Идику Тўхтамишнинг ўғлини ҳам салтанатдан маҳрум қилган эди. Тўхтамиш Самарқанд яқинидаги юртга, ўғли эса, Генуянинг Тотористонга чегарадош Кафа (ҳозирги Феодосия) шаҳрига

қочиб келади ва Идикуга қарши кураш очади. Шу туйғайли Идику Кафа шаҳрига ҳужум қилиб, бу юртнинг аҳолисига катта зиён етказди. Кафа аҳолиси Идику билан сулҳ тузади, Тўхтамишнинг ўғли эса Темурбек ҳузурига қочиб боради. Тўхтамиш ва унинг ўғиллари соғ-саломат бўлиб, Темурбек билан иноқ яшамоқдалар. Идику эса тоторларни мусулмон динига киритиш билан доимий равишда шуғулланмоқда. Улар яқингинада мусулмон динини қабул қилганларига қадар на у, на бу динга ишонмас эдилар.

139. ҚЎШИН ТУЗИЛИШИ

Подшоҳнинг ўзи билан доимий бирга юрадиган қўшини бор. Бу қуйидаги тартибда тузилган: қўшин бошлиқлар ўртасида тақсимланган. Юз кишига, минг кишига, ўн минг кишига етакчилик қиладиган бошлиқлар, шунингдек, уларнинг ҳаммаси устидан раҳбар бўлган бошлиқ мавжуд. Бу олий даражадаги бошлиқ бирон бўлинманинг бирор жойга бориши ҳақида фармойиш бермоқчи бўлса, мазкур бошлиқларни ҳузурига чақириб, улардан тегишли маълумот олади ва қўшинни ўз ҳоҳишига мувофиқ тақсимлайди.

Ҳозирги пайтда Жанса Мирасса (Амир Жаҳоншоҳ) шоҳ қўшинининг бош лашкарбошиси эди. (Амир Жаҳоншоҳ) Самарқанд подшосини ўлдиришда Темурбекнинг ёнида турган кишидир. Темурбек унга катта мурувват кўрсатиб, кўп ер-сув тақдим этди, юқори мансабга кўтарди. Бундан ташқари, Темурбек отлари ва қўйларини ўз ясовулларига — бирига минг, бошқасига ўн минглик сурув қилиб, сақлаш учун бўлиб беради. Шоҳ талаб қилганда сурувларни қайтара олмаган ёки туёғини мўлжалдагидан камайтириб қайтарган тақдирда подшоҳ ҳеч қандай товон тўлаш шартларига кўнмайди, борини олади-ю, лекин гуноҳкорни қатл этади.

140. ҚАЙТИШ ЙЎЛИ. САМАРҚАНДДАН ЖЎНАШ. БУХОРО

Юқоридагиларни сизларга маълум қилганимдан сўнг, энди элчиларнинг ўз юртига қайтиши, йўлда элчилар билан содир бўлган воқеаларни баён этаман. Элчилар тушган ўша боғда Бобил (Миср) султонининг элчиси, Туркиядаги бир эътиборли ҳукмдорнинг укаси Альомон ўғлон, кейин яна бир сабастриялик (Сивослик), Альтолого (Онадўли) шаҳридан бўлган яна бир киши, Палация шаҳридан бир киши бизларга қўшилиб, ҳаммамиз бирга жўнадик, чунки подшоҳнинг қанақа аҳволда эканлигини кўрган Мирзолар элчиларнинг ҳаммасини мамлакатдан ёппасига жўнатишга қарор қилган эдилар. Элчилар аввал келган йўлдан эмас, сўлроқ, Тотористонга яқинроқ йўлдан юрдилар.

Йигирма биринчи ноябрь, жума куни Самарқанддан чиқиб, серқатнов текис йўлга тушиб олдик. Олти кун теварак-атрофида аҳоли яшайдиган яхши йўлдан юрдик. Йўл давомида бизни бошпана, озиқ-овқат ва бошқа барча зарур нарсалар билан таъминладилар.

Йигирма еттинчи ноябрь, пайшанба куни Бояри (Бухоро) деган катта шаҳарга келдик. Шаҳар кенг ялангликда жойлашган бўлиб, атрофи сув тўлдирилган чуқур хандақдан иборат тупроқ қалъа билан ўралган эди. Шаҳарнинг бир четида қўрғон бўлиб, у ҳам лой девор билан қурилган эди. Чунки бу мамлакатда тўсиқ-девор қуриш учун тош йўқ. Қўрғон ёнидан дарё оқади. Мазкур шаҳар ёнида бир қишлоқ бўлиб, унда баланд бинолар қад кўтарган. Бухоро ғалла, гўшт, шароб ва бошқа ҳар хил нарсалар ва маҳсулотларга мўл шаҳар эди. Бу ерда элчиларни ҳамма зарур нарсалар билан таъминладилар, шунингдек, от ҳам бердилар.

Мен йўлда содир бўлган воқеаларнинг ҳаммасини муфассал баён этиб ўтирмайман. Шаҳардан-шаҳаргача бўлган йўл таассуротларинигина қайд этаман. Чунки, Самарқандга сафаримиз асноси ҳаммасини баён этган эдим. Элчилар ушбу шаҳарда олти кун турдилар. Шў вақт ичида бу ерда кўп қор ёғди.

141. АМУДАН ЎТИШ. ЧЎЛЛАР

Бешинчи декабрь, жума куни элчилар Бухородан чиқиб, қишлоқлар жойлашган текисликдан беш кун йўл босдилар.

Самарқандга боришда ўтганимиз сизларга маълум Бианога (Амударё)га келдик. Дарё яқинидаги бир қишлоқда тўхтаб, озиқ-овқат ва отларга ем ғамлаб олдик, чунки олти кун давомида чўлу биёбондан юришга тўғри келар эди. Ушбу қишлоқда икки кун турдик.

Ўнинчи декабрь, чоршанба куни қайиқларда Амударёдан ўтдик. Дарё бўйида катта қум уюмлари бўлиб, озгина шамол ҳам қумни бир жойдан иккинчи жойга гала-гала қилиб кўчириб учирарди. Баланд тепаликлар, воҳалардан иборат бўлган қумликни қаттиқ шамол уёқдан-буёққа кўчириб тўзғитарди. Қум жуда майда бўлиб, шамол учирганда майда қум зарралари офтобда жимирлаб кўзни қамаштирарди. Бу йўлларда қўйилган белгиларга қараб йўналишни аниқлай оладиган Анчо (алоқачи) деб аталган сарбонлар бошчилигидагина юриш мумкин эди. Элчиларга бошловчи бўлган шундай кишилардан бири (аввал) бир неча бор йўлдан адашган эди. Бу йўлларда сув қарийб учрамайди. Бир кунлик йўл давомида бир марта сувга дуч келиш мумкин (холос). Қумликлар ичида атрофи гиштин девор билан ўралган, усти гумбаз қудуқлар — сардобалар учрайди. Бундай қилиб ўралмаган тақдирда сардобаларни ҳам қум босиб қолар эди. Сардобаларга сув қор ва ёмғирдан тўпланади. Пировардида, бир кеча-кундуз сув учрамади. Тушки иборат пайтида элчилар бир сардобага дуч келдилар. Ўзимиз ҳам сув ичдик, жуда чанқаб қолган уловларимизни ҳам суғориб олдик.

Ўн тўртинчи декабрь, якшанба куни бир қишлоққа келдик, душанба ва сешанба кунлари ҳам шу ерда турдик. Чоршанба куни бу ердан жўнадик. Ропа-роса беш кунлик йўлдан иборат бўлган бошқа бир саҳро бошланди. Ясси текисликдан иборат бўлган бу саҳрода аввалги саҳрога нисбатан сув кўпроқ эди. Йўлнинг катта қисмида пакана буталар ўсиб ётарди. Қумлоқ ердан иборат бўлган ушбу мамлакат жазирама иссиқ эди. Айниқса, кейинги уч манзил бир-биридан узоқ бўлиб, кечаю кундуз тинмай юрдик.

Йўлда гоҳида фақат отларга ем бериш ва ўзимиз тановул қилиб олиш учунгина тўхталдик. Йигирма биринчи декабрь, якшанба куни Хуросон салтанатига қарашли Баубартель¹⁵⁰ деган катта шаҳарга келдик. Ушбу шаҳар қор билан қопланган баланд тоғ этагида, иқлими совуқ текисликда жойлашган. Шаҳар девор билан ўралмаган. Бу ерда элчиларни от, гўшт ва бошқа зарур нарсалар билан таъминладилар. Биз бу ерга якшанба куни келиб, душанба, сешанба ва чоршанбагача турдик.

142. ЖОЖУРМ, ДАМФОН, СИМНОН

Исо Масиҳ таваллуди санаси бўйича 1405 йил йигирма бешинчи декабрь, пайшанба — пасха байрами куни элчилар бу ердан чиқдилар. Баланд қорли тоғлар орасидан беш кун йўл босдик. Бу ерларнинг ҳавоси жуда совуқ, аҳолиси сийрак эди.

Биринчи январь, пайшанба куни тоғлардан эниб текисликка жойлашган Кабрия¹⁵¹ деган катта бир шаҳарга келдик. Шаҳар тўсиқ девор билан ўралмаган эди. Мазкур шаҳарда пайшанба ва жума кунлари турдик. Кабрия Мидияга қарашли шаҳар эди.

Учинчи январь, шанба куни бу ердан йўлга чиқдик. Қордан ҳам, муздан ҳам асар йўқ жазирама иссиқ мамлакат бўйлаб, теп-текис кенгликлардан юрдик. Шанба, якшанба кунлари йўл юриб, бешинчи январь — душанба куни Жагаро (Жожурм) деган шаҳарга келдик. Унгача йўлда иккита қишлоқ учради. Атрофи тўсиқ деворсиз мазкур шаҳар элчилар Самарқандга ўтган йўл устида жойлашган эди. Элчилар бу ерга етиб келган кунлари ҳам, кейинги сешанба куни ҳам шу ерда турдилар.

Чоршанба куни элчилар Жожурмдан чиқиб, аввалги йўлга тушиб олдилар. Йўл равон, кун бўйи қўнар жой учрамади. Бўм-бўш бир қалъа ёнидаги кимсасиз катта бир кулбада тунаш учун тўхтадик.

Эртаси, пайшанба куни бу ердан жўнаб, кун бўйи биронта ҳам тураржой учратмадик. Кечкурун бир қишлоққа келиб тушдик. Кейинги икки кунлик йўлимиз қорсиз, қизғиш тоғлар ёнидан ўтди. Бу мамлакат ўз табиатига кўра жазирама иссиқ эди. Жума куни бу ердан жўнаб, йўлда

ҳеч бир тураржой учратмадик, кечки ибодат маҳалида Васкал (Бистом) деб аталган катта шаҳарга келдик.

Элчилар Самарқандга боришда шу шаҳар ёнидан ўтган эдилар. Эртаси якшанба куни бу ердан жўнадик. Душанба куни Дамоген (Домғон) деган шаҳарга келдик. Шаҳарга бир чақирим масофа қолганда ҳаво очиқ пайтда кучли совуқ шамол турди. Шу қадар қаттиқ совуқ бўлдики, одамлар ва от-уловларнинг эт-этидан ўтиб кетди. Шаҳарга келганимиздан кейин ўша шамол хусусида сўрадик. Айтишларича, шаҳар устида қад керган тоғда бир булоқ бўлиб, унга бирор ҳайвон ёки бирон нопок нарса тушса, ҳайратланарли даражада қаттиқ шамол кўтарилиб, булоқ кўзи тозаланмагунча давом этаркан. Эртаси куни халойиқ таёқ ва бошқа асбоблар билан тоққа чиқиб, булоқ кўзини тозалаганларидан кейин шамол тинар экан. Элчилар Самарқандга бораётганларида (ҳам) бу ерда тўхтаб ўтишган эди. Бу сафар ҳам Домғонда икки кун турдик.

Ўн бешинчи январь, чоршанба куни бу ердан жўнадик. Аввал ўтганимиз Перескоти (Фирузкўҳ) қалъаси ёнидаги қалин қорли тоғлар орасидан ўтадиган йўлни ўнг томонда қолдириб, ундан бирмунча сўл томондаги текис йўлдан юрдик. Кечаси бўм-бўш, кенг-мўл бир кулбада тунадик. Эртаси, пайшанба куни ва жума кунлари йўл юриб, бирорта ҳам манзилни учратмадик. Шанба куни кечки ибодат пайтида Сенан (Симнон) деган катта шаҳарга келдик. Шу жойда Мидия ерлари тугаб, Эрон ҳудуди бошланади. Ушбу шаҳар юксак тоғлар этагидаги текисликда жойлашган бўлиб, атрофи истехкомсиз. Аҳолиси тифиз жойлашган.

Симнонда элчилар душанбагача бўлдилар. Душанба куни бир қишлоқда тунадик. Сешанбада эса, кичик қалъага келиб тушдик. Йўлни қор босган эди. Бу ердан жўнаб, ҳар қадамда ариқ-арик сувлар оқиб турган тоғлар орасидаги равон йўлдан юрдик. Бироқ (бу ерларнинг) суви шўр эди. Пайшанба куни ҳам шу тарзда йўл босдик.

143. ВАТАМИ ШАҲРИ. КАСМОНИЛ. ҚОР. СУЛТОНИЯ. ЗАНГАН

Йигирма учинчи январь, жума куни Ватами¹⁵² деган катта шаҳарга келдик. Девор билан муҳофаза этилмаган ғоят улкан шаҳарнинг катта қисми бўм-бўш эди. Бу юрт Рой деб аталади. Бу ерда Темурбекнинг қизига уйланган куёви — бир эътиборли Мирзо (Фуломоншоҳ Мирзо), у билан бирга Башамбек (Бобошоҳ)¹⁵³ деган таниқли аён ҳукмронлик қилар эдилар. Темурбек куёвини Кумалеша Мирасса (Фуломоншоҳ Мирзо) деб атайди. Элчилар Самарқандга бораётганларида йўлда қаттиқ касалланган ҳамроҳларини шу кишилар ихтиёрига қолдириб кетган эдилар. Улардан иккитаси қазо қилган бўлиб, қолганлари билан элчилар шу ерда учрашдилар. Мазкур жаноблар элчиларнинг тирик қолганларига жуда яхши муомалада бўлиб, (уларни) барча зарур нарсалар билан таъминлаб турган эканлар. Эртаси, якшанба куни элчилар Темурбекнинг куёви хонадонида тушлик қилдилар. (Унинг) эртасига, душанба куни Башамбек (Бобошоҳ) хонадонида меҳмон бўлдик. Элчиларга от бердилар. Бу ердан чиқиб, кечаси бир қалъада тунадик.

Йигирма тўққизинчи январь, пайшанба куни Шаҳарика¹⁵⁴ деб аталган шаҳарда тунадик. Самарқандга бораётганимизда шу шаҳарда бўлган эдик. Бу ердан яна аввалги йўлга қайтдик.

Элчилар жума, шанба, якшанба, душанба кунлари йўл юрдилар. Йўлга босим қор тушган эди. Учинчи февраль, сешанба куни Касмониль (Қазвин) деган, қарийб харобага айланган катта шаҳарга келдик. Кўплаб бинолари бўлган мазкур шаҳар биз босиб ўтган мамлакатлардаги Таурис (Табриз) ва Самарқанддан кейинги энг йирик шаҳар эди. Ушбу шаҳарга қор шу қадар кўп тушган эдики, кўчалардан отда ҳам, ишда ҳам юриб бўлмас эди. (Юриш) ҳатто хавфли даражага бориб етган эди. Одамлар ва ҳайвонлар ёрдамида шаҳардан қорни ташиб чиқаришмоқда эди. Томларни босган қорларни, иморатга зиён етказмаслиги учун пастга кураб туширишмоқда эдилар.

Мазкур шаҳарда сешанба, пайшанба, жума кунлари турдик, чунки йўлни қор босганлиги сабабли юриб бўлмайд

қолган эди. Бу ерда элчиларни таъминлаш удуми бўлмасда, уларга кўплаб озиқ-овқат ва барча зарур нарсаларни муҳайё қилдилар. Элчилар ёки подшоҳ хизмати билан бу ерга келганларни уч кун, шаҳзодалар ва уларнинг кишиларини тўққиз кун давомида ўша жойнинг маҳаллий ҳокимияти ҳисобидан озиқ-овқат билан таъминлайдилар. Шанба куни элчилар бу ердан жўнадилар. Биздан олдинда ўттизга яқин киши қўлда курак тутиб, йўлни тозалаб борарди. Бирор қишлоқ ёки қалъага келганимизда йўл тозаловчилар орқага қайтиб, яна шунча киши уларнинг ишини давом эттирар эдилар. Қор шу қадар кўп тушган эдики, ер ва тепаликлар қор билан қопланиб теп-текис бўлиб кетган, ер батамом кўринмас эди. Одамларнинг ҳам, ҳайвонларнинг ҳам оппоқ қордан кўзи қамашар, қорга доимий тикилавериш оқибатида кўзлар кўр бўлиб қолаётган эди. Қор музлаб қотмаганда юриб бўлмас эди. Қайси шаҳар ёки қишлоққа етиб бормаёлик, қорга кўмилганлиги учун уларни таниб бўлмас эди.

Элчилар Султония шаҳрига қадар шу аҳволда йўл босдилар. Бу ерлар жуда бой ва сераҳоли мамлакат эди. Ўн биринчи февраль, жума куни Султонияга келиб, йигирма биринчи февраль, шанбага қадар шу ерда бўлдик.

Самарқандга бораётганимизда ушбу шаҳарнинг манзарасини тасвир этганлигим сабабли, бу ҳақда (ортиқча) гапириб ўлтирмайман. Султония Эроннинг энг йирик ва энг муҳим шаҳарларидан биридир. Шаҳар девор билан ўралмаган, бироқ унда текисликка жойлашган қалъа бор.

Элчилар ушбу шаҳарда саккиз кун бўлдилар. Чунки улар подшоҳнинг невараси, Эрон ва бошқа кўплаб ерларнинг ҳокими Умар Мирзо ҳузурига шубҳасиз ташриф буюришлари лозим эди. Умар Мирзо ўз қўшини билан Қорабоғ далаларида қишламоқда эди. Унинг ҳузурига борадиган энг қисқа йўл шу шаҳардан ўтади. Бироқ, элчилар йўли ўтадиган баланд тоғларга қалин қор тушгани учун қор камайиб, йўл очилишини кутиб туришга тўғри келди.

Бу вақт ичида элчилар ўзаро маслаҳатлашиб, Турис (Табриз) шаҳрига боришга қарор қилдилар. У ердан қорни четлаб ўтиб Қорабоғга осонлик билан етиб олиш мумкин эди.

Йигирма биринчи февраль, шанба куни Султония шаҳридан чиқдик. Самарқандга боришда кўниб ўтганимиз Санга (Занган) деб аталган шаҳарда кечаси тўхтадик. Эртаси якшанба куни йўл устидаги катта бир хонадонда тунадик. Учинчи куни — сешанбада Миана (Миёна) деб аталган қишлоқда бўлдик. Чоршанба куни эса Тунглар деб аталган қишлоқда, ундан кейинги куни Уган номли қишлоқда тунадик.

144. ТАБРИЗ

Февралнинг сўнгги куни, шанбада Турис (Табриз) шаҳрига келдик. Элчиларни насроний арманлар хонадонига жойлаштирдилар. Кўплаб таом келтирдилар. Учинчи март, сешанба куни элчиларга отлар келтириб, «подшоҳ Умар Мирзо ўз кўшини билан Қорабоғда қишни ўтказаетибди», деб айтдилар.

Қорабоғ — ўт-ўлан билан қопланган теп-текис далалардан иборат бўлиб, ҳеч қачон қор ёғмайдиган, ёққанда ҳам тез эриб кетадиган юмшоқ ҳаволи ўлка. Шу сабабли подшоҳ ҳар йили қишни шу ерда ўтказади. Умар Мирзо билан учрашмоқ учун ана шу ерларга боришимиз керак эди.

Бешинчи март, пайшанба куни элчилар Табриздан жўнадилар. Қорабоғ далаларига Умар Мирзо ҳузурига бораётган Бобил (Миср) элчиси ва турк элчилари ҳам биз билан бирга жўнадилар. Самарқанддан чиққанимиздан бери кузатувчи бўлиб, ҳамма ерда элчиларни озиқ-овқат ва бошқа барча зарур нарсалар билан таъминлаш хусусида ғамхўрлик қилиб келаётган киши ҳам элчилар билан бирга эди. Бундай кишиларни шақовул¹⁵⁵ дейдилар. Элчилар Табризга яна қайтадиган бўлганликлари учун барча юқларини шу ерда қолдириб, бир неча кишилари билан енгил-салт йўлга чиқдилар. Табриздан чиқиб икки кун юрганларидан кейин Умар Мирзо элчиларга юборган чопарни йўлда учратишди. Чопар Умар Мирзо узоқ йўл босиб келаётган элчилар албатта ҳордиқ чиқаришлари лозимлигини, шу сабабдан улар Табризга қайтиб, одам юборгунича бир неча кун шаҳарда дам олиб кутиб туриш-

ларини тайинлаганини билдирди. Элчилар Табризга қайтишлари лозим эди. Подшоҳ элчиларга алуфа, яъни уларнинг тилида, истиқомат харажатларини беришни буюрган эди. Элчилар Табризда ўн саккизинчи март, чоршанбагача бўлдилар. Шу куни Умар Мирзо томонидан юборилган одам келди.

145. ТАБРИЗДАН ЖЎНАШ. ҒАЛАЁН ҲАҚИДА ХАБАР. УМАР МИРЗО ҚАРОРГОҲИ. ТАБРИЗГА ҚАЙТИШ

Ўн тўққизинчи март, пайшанба кўни элчилар бу ердан жўнадилар. Табриз ёнидаги баланд тоғдан ўтиб, қишлоқлар, боғлар ва тоқзорлар билан қопланган водийга кирдик. Бу — ҳар хил мева-чеваларга бой, жуда гўзал, лекин жазирама иссиқ мамлакат эди. Водий ўртасидан катта дарё оқади. Водий бўйлаб, боғлар ва қишлоқлар оралаб тўрт кун юрдик. Тўрт кундан кейин кетма-кет қишлоқлар ва хонадонлар жойлашган катта текисликка чиқдик. Далаларга шоли, тарик, маккажўхори экилган. Бу ерда на бугдой, на арпа бор, кўплаб шоли етиштирилади. Шоли шу қадар кўп эдики, уни ҳатто отларга (ем сифатида) берадилар. Далаларда подшоҳ кўшинига қарашли одамлар чодир тикиб, мол-ҳоллари билан истиқомат қиладилар.

Йигирма бешинчи март, чоршанба куни элчилар мазкур кўшинлар ўртасидан ўтадиган йўлдан юрдилар. Подшоҳ қароргоҳига ўн икки ёки ўн лига масофа қолганда бизга йўлда учраган кишилар бораётган манзилимизда подшоҳ кўшинида ғалаён юз берганлигини айтиб, орқага қайтишимизни маслаҳат бердилар. Қандай ғалаён эканини суриштирганимизда, мана буларни айтди: Жанса Мирасса (Амир Жаҳоншоҳ) Умар Мирзони ўлдирмоқчи бўлади, бироқ кўшин, бир қанча ҳоким ва ясовуллар Жанса Мирассага ташланиб, уни ҳибсга оладилар. Подшоҳ (Умар Мирзо) унинг бошини кесишни буюради. Жанса Мирассанинг бундан ғазабланган тарафдорлари, подшоҳ одамлари билан жанг қилдилар. Икки томондан кўп кишилар ҳалок бўлади. Подшоҳ ўз кўшинлари билан дарёнинг нариги

соҳилига ўтиб олиб, кўприкни бузиб ташлайди. (Шундай қилиб) қўшин иккига бўлиниб қолади. Йўловчилар қўшинда юз берган (ушбу) жиддий норозиликдан бошқа ҳеч нарса билмасликларини айтдилар. Элчилар Ўрдага яқин қолганлиги сабабли манзилга етиб боришга қарор қилиб, йўлда давом этдилар. Эртаси, йигирма олтинчи март, пайшанба куни элчилар подшоҳ ўрдасига етиб келиб унинг фармойишини кутиб турдилар. Қўшинда катта бесаранжомлик, ғала-ғовур ҳукмрон эди. Ҳамма ўз кўч-кўронларини йиғиштириб, чорваларини тўпламоқда эди. Элчилар подшоҳ фармойишини кутиб турганларида, улар ҳузурига келган бир чигатойи ўз юмушлари билан подшоҳ жуда банд бўлганлиги сабабли учрашишнинг иложи йўқлигини, элчилар Табризга қайтиб, подшоҳнинг фармойишини кутиб туришлари зарурлигини маълум қилди. Чигатойи уларни Табризга кузатиб бориб, ҳамма зарур нарсалар билан таъминлаш ҳақида ғамхўрлик қилишни айтиб, «подшоҳнинг фармойиши шундай», деди. (Сўнгра) чигатойи бу ердан зудлик билан жўнаш зарурлигини билдирди. Элчилар Табризга қайтдилар. Подшоҳ Умар Мирзо тахминан қирқ беш минг суворийдан иборат қўшини билан дарё соҳилидаги ялангликда турарди. Ваҳоланки, қўшиннинг ҳаммаси тўпланмаган, бир қисми бошқа жойларда эди. Темурбек ҳар йили қишни Қорабоғда ўтказгани туфайли (бу ерда) шаҳар қуришни буюрган эди. Эндиликда бу ерда йигирма мингдан ошиқ хонадон бор.

146. ҚЎШИНДА ЮЗ БЕРГАН ҒАЛАЁННИНГ БАЁНИ

Умар Мирзо бошини кесишни буюрган Жанса Мирасса (Амир Жаҳоншоҳ) Темурбек опасининг ўғли¹⁵⁶ бўлиб, бутун Темурбек авлоди орасида энг баҳодир ва шавкатли киши ҳисобланарди. У катта мулк ва ўзига ҳамиша ҳамроҳ катта қўшинга эга, жуда бообрў одам эди. Темурбек Умар Мирзони бу ерларга подшо этиб сайлаганда, Амир Жаҳоншоҳни унга оталиққа тайинлаб, бутун мулкига мутасадди этиб, қолдириб кетган эди. Амир Жаҳоншоҳ ўлдирилиши сабаби эса қуйидагича:

Бу ҳақда икки хил фикр юрибди. Баъзи бировларнинг гапига қараганда, Умар Мирзо бобоси Темурбек вафот этгач, Амир Жаҳоншоҳни ўзига садоқатли хайрихоҳ чифатойилар билан тил бириктириб, бутун қўшини, шунингдек, бобоси Темурбек қўшини билан ўзига қарши исён кўтаришидан хавфсираб, уни ўлдиришни буюради. (Дарҳақиқат) кўп одам Темурбекнинг ўлиmidан сўнг «Амир Жаҳоншоҳ подшо бўлишга муносиб киши эди», деган фикрни ҳам айтмоқда эди. Бошқа бировларнинг сўзига қараганда, Темурбек ўлимини эшитган Жаҳоншоҳ қуролланиб ва ёнига бир неча қуролли кишиларни олиб, одатда кенгаш ўтказиладиган чодирга келади. Ўрдада Умар Мирзонинг яқин кишиси, уламо шахс Молуни учратади. Амир Жаҳоншоҳ уни хуш кўрмас эди. Сабаби, бир аёлга уйланмоқчи бўлганда Умар Мирзо бунга қаршилик кўрсатиб, аёлни Молуга олиб берган эди. Шу ва бошқа сабабларга кўра, Амир Жаҳоншоҳ Молуни ушбу чодирда учратиб, уни ўлдиради. Шундан сўнг у одамлари билан, қўлда қилич кўтарган ҳолда подшоҳ Умар Мирзо ҳозир бўлган чодирга кириб келади. Қароргоҳда рўй берган бу воқеани кўрган кишилар қурол-яроғларини шайлаб, Умар Мирзонинг ҳимоясига қараб чопадилар. Атрофга «Тотор подшоси Идику ва подшоҳ Сорд бизга ҳужум қилди», деган овоза тарқалади. Бу саросимани кўрган Амир Жаҳоншоҳ салтанат қурол-яроғлари сақланаётган чодирга келади. Бу ерда тўпланган кишилар уни чодирга киритмайдилар. Шундан кейин Умар Мирзони ўлдириш учун у турган чодирга йўл олади. Бу ерда у подшоҳни ҳимоя қилиш учун йиғилган кўп кишиларга рўбарў бўлади. Айтишларича, бир эътиборли мулозим қуролланган ясовуллари билан Амир Жаҳоншоҳнинг яқинига келиб, «ўзи нима гап?» деб сўрайди. «Умар Мирзога ҳақ гапни кириб айтинг, ҳеч бир хавотир олмасин, мен ўз рақибимни, Молуни ўлдириш учун шундай қилдим», дейди Амир Жаҳоншоҳ. Мулозим шу гапни айтмоқ учун Умар Мирзо ҳузурига кирганда уни қаттиқ кўрқув ва тушкунлик ҳолатида учратади. Шундан кейин мулозим «Ҳазрати олийлари, хавотир олманг, истасангиз, мен ўша Жаҳоншоҳни ўлдираман», дейди. Мулозим ҳарбий бўлинмаси билан шу ондаёқ амир Жаҳон-

шоҳ изидан бориб, унинг бошини олади. Жаҳоншоҳ ўлдирилгандан кейин унинг қўшини тумтарақай қоча бошлайди. Умар Мирзо Жаҳоншоҳнинг бошини Бағдод шаҳрида яшаб турган отаси Мироншоҳ ва акаси Абубакр Мирзога юборади. Уларга бундай дейди: «Рақибингизнинг бошини кўриб қўйинглар! Бобомиз вафот этгандан кейин энди ҳузуримга қайтинглар, мен сизни (Мироншоҳни) подшоҳ сифатида кутиб оламан. Шундан сўнг Табриз ёнидаги Виан даласида бутун амалдорларим билан бирга йиғилишиб, ҳаракат ва адолат удумига кўра салтанатни сизга топшираман».

Айтишларича, амир Жаҳоншоҳнинг кесилган бошини кўрган Мироншоҳ Мирзо ўз ўғлидан қўрқувга тушади.

147. ТЕМУРБЕКНИНГ ЎФИЛЛАРИ ВА НАБИРАЛАРИ ОРАСИДА ЧИҚҚАН НИЗОЛАР БАЁНИ

Темурбек қазо қилгач — подшоҳ Самарқанд шаҳрида вафот этди(?). — Унинг мирзолари ва аъёнлари хазина ва салтанатда тартиб ўрнатилгунга қадар унинг ўлимини сир тутдилар. Бироқ, салтанатнинг айрим кишилари ва мулозимлар бу сирдан воқиф бўлган эдилар. Мироншоҳ Мирзанинг ўғли, подшоҳнинг (Темурбекнинг) набираси Халил Султон Темурбекнинг ўлими вақтида Самарқандда истиқомат қилар эди (?). Бобосининг вафот этганидан огоҳ бўлган Халил Султон ўз атрофига иложи борича бир қанча мулозим ва суворийларни йиғиб, подшоҳ хонадонини бошқариб турган уч Мирзога хужум қилиб, улардан бирини — Умар Мирзо бошини олган амир Жаҳоншоҳнинг ўғли Бутудо Мирассани (Бурундиқ Мирзо) ўлдиради. Бутудо Мирасса (Бурундиқ Мирзо) ўлдирилгач, қолган икки мирзо қочиб. Хуросон салтанатидаги йирик шаҳар Хелак (Ҳирот)да яшовчи Темурбекнинг ўғли Харок Мирасса (Шоҳруҳ Мирзо) ҳузурига борадилар. Ўз бобосининг яқин кишисини ўлдирган Халил Султон шу ондаёқ хазинага ва шаҳарга эгалик қилади. У бобосининг тобутини олиб, уни дафн этади. Халил Султон отаси Мироншоҳга одам юбориб, тезлик билан Самарқандга келиб, хазинага

эгалик қилишни сўрайди. Ҳақиқатан ҳам Мироншоҳ етиб келганида, балки отаси сингари подшо бўлиши ҳам мумкин эди. Чунки шундай улкан хазинага эга бўлган Мироншоҳ молу дунёга жуда ўч бўлган чифатойиларни ўз тева-рагига йиғиб, изига солса, шубҳасиз, подшо бўлиши ҳеч гап эмасди. Бироқ, одамлар Мироншоҳ билан отаси Те-мурбек ораларига нифоқ солган хотини Хонзода бунга йўл қўймайди, деб ўйлардилар. Хонзода ўғли Халил Султон билан бирга Самарқандда истиқомат қилар эди. Одам-ларнинг гапига қараганда, Мироншоҳ хотини Хонзодадан кўрқиб, подшоҳликни қабул қилмайди ва бу аёл Самар-қанд салтанати ўглининг қўлига ўтишини ўйлаб, иложи борича эрига қарши ҳаракат қилади.

Зикр этилган Халил Султон отасига ўхшаш пишиқ гавдали, оқ юзли, йигирма иккига кирган ёш йигит эди. У элчилар Самарқандда бўлганларида уларга катта иззат-икром кўрсатганди. Темурбек ўз салтанатида кимлар қандай ғалаён ва норозиликлар содир қилишини билиб олмоқ учун икки марта ўзини ўлди, деб эълон қилган эди. Подшоҳ бундай кишиларни шу ондаёқ тутиб қатл этган эди. Шу сабабли, шоҳнинг ўлими рост бўлса-да, ҳеч кимнинг ишонгиси келмасди. Элчилар турган Табриз шаҳрида кейинчалик подшоҳ тирик, у Бобил Султонига (Миср султонига) ҳужум қилмоқ учун қўшин тортиб келмоқда, деган хабар тарқалган эди.

Мироншоҳ отасининг ўлганига ишонч ҳосил қилиб, ўғли Умар Мирзо юборган амир Жаҳоншоҳнинг кесилган бошини кўргандан кейин, ўғли уни Вианга учрашувига таклиф этаётганлиги сабабли, ўғли Абубакр Мирзо билан биргаликда Бағдоддан йўлга чиқади. Бироқ Мироншоҳ Умар Мирзо аввалги қўшинидан анча кўпроқ лашкар тўплаганини, бундан ташқари унинг Табриз ва Султония шаҳарлари ҳам чақириққа шай бўлиб туришлари керак, деб фармон берганлиги ҳақида йўлда хабар эшитади. Бундан хавотир олган Мироншоҳ ўғли ҳузурига бориш ниятидан қайтади, унинг асл ниятини билмоқ учун одам юборади. Умар Мирзо мамлакатда ва унинг сарҳадларида ўз қуд-ратини намойиш этмоқ ниятида қўшин тўплаганлигини айтади. Мироншоҳ билан бирга бораётган бошқа ўғли

Абубакр Мирзо укасининг мақсадидан огоҳ бўлгач, унинг олдига бориб, ҳар қандай қилиб бўлса-да, уни отаси ҳузурига олиб келмоқчи бўлади. Отаси мамлакатда нотинчлик, ғалаён вужудга келтирмаслик учун ўғлини бу ниятдан қайтаради.

Абубакр Мирзо ва Умар Мирзо бир ота-онадан туғилган ака-укалардир. Уларнинг онаси шу ерда эди. Хонзода тезлик билан ўғли Умар Мирзо ҳузурига бориб, «ўғлим, отанг подшоҳ бўлиши керак, ҳамманинг истаги шундай, сен эса унга негадир халал беряпсан», дейди. Умар Мирзо «Отамга қаршилик қилишдан худо сақласин, отамнинг ҳамма амр-фармони бошим устига», деб жавоб қилади. Хонзода ўғлининг гапларини эрига етказди. Шундан кейин Мироншоҳ ҳоқимиятни ўзига қай йўсинда тақдим этиш ҳақида укаси билан маслаҳатлашиб олиш учун ўғли Абубакрни кўшинсиз, салт ҳолда Умар Мирзо ҳузурига юборади. Акаси келаётганидан огоҳ бўлган Умар Мирзо уни тутиб олишга қарор қилади. Абубакр укасининг чодирига яқинлашганда Умар Мирзо чодирдан ташқарига чиқиб келиб, акасининг кўлидан тутиб чодирга бошлаб киради. Абубакр чодирга кириши биланоқ, Умар Мирзо уни ҳибсга олишни буюради. Абубакр билан бирга келган эллик нафар суворий эса Мироншоҳ ҳузурига қараб қочади. Умар Мирзо тутқун акасини Султониядаги қалъага жўнатади, уни кишанда сақлашни тайинлайди. Ўзи эса отасини тутиш учун йўл олади. Мироншоҳ қочади. У куёви Кулемаша Мирасса (Фуломоншоҳ Мирза), шунингдек, бошқа чигатой ва ясовуллар яшаётган Рой музофотига қочиб боради. Умар Мирзо ва Абубакр Мирзонинг онаси Хонзода ўғилларининг бири иккинчисини тутиб банди қилганлигини эшитиб, дод солиб йиғлаб, кўксини чок этиб Умар Мирзо ҳузурига келади. «Ўғлим, мен сизларни туққан онангизман, (бу тўғри эмас. Абубакр ва Умар Мирзо — Мироншоҳнинг бошқа хотинидан туғилган фарзандлар — М.С.) эндиликда сен ҳамманинг меҳрини қозонган жигаргўшанг — акангни ўлдирмоқчисан!», дейди. Умар Мирзо «Акамни жуда нодон ва қайсар гаплари учун банди қилдим. Отамнинг подшоҳ бўлишидан ўзга олий ниятим йўқ», дейди.

Абубакр шавкатли, довюрак йигит бўлиб, чигатойи аҳли уни хуш кўрар эди. Умар Мирзо Абубакрни ҳибсга олиш билан унинг хатарли ниятларига чек қўймоқчи бўлади. Унинг барча сўзлари отасини кўлга тушириш ниятида айтилаётган маккорликдан иборат эди. Мироншоҳ Самарқандга қараб йўл олади. Ўғли Умар Мирзо ҳам унинг изидан тушади. Отасини тутишни иложи бўлмагач, Умар Мирзо амакиси Шоҳруҳ Мирзо билан ўзаро ҳамкорлик қилиш, амакиси унинг ўз отаси билан муносабатларини яхшилашга ёрдам бериши, кейин иккалалари ҳам подшоҳ бўлиши ҳақида битим тузади. Шоҳруҳ Мирзо яшаётган Ҳирот мамлакатидан ўтаётган отаси Мироншоҳни тўхтатиб туришини кўзда тутиб, Умар Мирзо шундай ҳийла ишлатган эди. Укаси Шоҳруҳ Мирзо билан ўғли Умар Мирзо ўзаро тил бириктирганидан огоҳ бўлган Мироншоҳ Самарқандга боришдан воз кечиб Хуросон ерларида қолишга қарор қилади. Ота-ўғил ўзаро битим тузадилар. Бироқ, бу — отанинг ўғилга ишончсизлиги руҳидаги битим эди. Умар Мирзо Абубакрни ҳибсга олгач, унинг Мерди подшосининг қизи бўлган хотинини ҳам тутиб, отаси Мироншоҳ ҳузурига жўнатади. Шу орада Умар Мирзо Табризда турган элчиларга нома йўллаб, уларни йўлдан қолдирганлиги учун ранжимасликларини, отаси билан тез орада муносабатларини ўнглаб олгач, элчиларга дарҳол рухсат этиб, ватанларига жўнатишни маълум қилган эди.

148. ЭЛЧИЛАР БИЛАН СОДИР БЎЛГАН КЎНГИЛСИЗ ВОҚЕАЛАР

Шундан кейин йигирма тўққизинчи апрель, сешанба, яъни жабрдийда авлиё Петр таваллуди куни элчилар ўз турар-жойларида бўлган вақтда шаҳар доруғаси бошқа бир гуруҳ одамлар билан кириб келди. Улар ичкарига кириб (элчиларга тегишли) қилич ва бошқа қурол-яроғларнинг ҳаммасини тортиб олдилар. Улар: «Подшоҳнинг топшириғига биноан ҳамма нарсаларингизни топширишларингиз зарур. Сақлаш учун тегишли жойга юбори-

лади», — деди. Подшоҳ нима деса — шу, биз унинг ихтиёридаги кишилармиз, давлатпаноҳимиз қирол бизни ўз дўсти ҳисоблаган Темурбек подшо ҳузурига юборган эди. Биз билан бундай муомала қиласизлар, деб ўйламаган эдик», — деди элчилар. Очигини айтганда, улуг подшоҳ вафот этган, эндиликда улар нима ҳоҳласалар шуни амалга оширишлари мумкин эди. «Подшоҳ элчиларни асло ранжитмоқчи эмас, (балки) уларни яхшироқ муҳофаза қилиш учун шундай тадбирни қўллаяпти», деди доруға. Бироқ, уларнинг асл нияти айтган гапларининг мутлақо тескариси эдики, бу ҳол кейин маълум бўлди. Улар тўн, пул, отлар, эгар-жабдуқлар, хуллас, элчиларнинг устбош кийимларидан бошқа ҳамма нарсаларини, бор мол-мулкларини олиб, бошқа хонага жойлаб (устидан) қоровул қўйдилар. Биз билан бирга бўлган Турк (султони) ва Бобил (Миср) Султони элчиларининг бисотида бор нарсалари ҳам худди шундай тарзда йиғиштириб олинди. Нарсаларни олаётганларида элчиларнинг кўплаб шахсий буюмларини ҳам хуфёна ёки зўрлик йўли билан тортиб олдилар.

Бу воқеадан йигирма кун ўтгач, Умар Мирзо элчиларга нома юбориб, уларнинг нарсаларини йиғиштириб олиш ҳақидаги фармойишидан ранжимасликларини, аксинча, унинг отаси (Мироншоҳ) билан ярашганидан хурсанд бўлиб, хушчақчақлик қилишларини тайинлаган, ўзи Табриздан беш лига узоқликдаги Ассарак¹⁵⁷ деган жойга келмоқчи эканини, Ассаракдан элчиларга одам юбориб, улар билан учрашишини, сўнг уларнинг ўз юртларига кетишларига рухсат этишини маълум қилган эди. Умар Мирзонинг бу сўзлари ҳақиқатга зид эди. У отаси билан ярашолмаган эди. Халқнинг галаён кўтармаслиги, уни тинчитиш учун мамлакат бўйлаб шундай ва шунга ўхшаш хабарлар тарқатган эди. Кўшиннинг қаерда турганлигини, мақсади нима ёки қайси томонга юриш қилмоқчи эканини на чигатойилардан, на суворийлардан билиб бўлмас эди. Улар уйдирмачи маккор халқ бўлиб, ҳеч қачон рост сўзламайдилар. Хуллас, элчилар Умар Мирзонинг қачон Ассаракка келишини кутиб турдилар.

149. ГРУЗИН ПОДШОСИНИНГ ҲУЖУМИ

Бу вақтда сизларга маълум Гаргания (Гуржистон) подшоси бош кўтариб, Арманистоннинг Аумиан ва Ассерон (Арзирум) деган ерларига бостириб киради, (ҳатто) Табриз ерларига (ҳам) келиб етади, кўплаб шаҳар ва қишлоқларни талон-тарож қилиб, (юртга) катта ташвиш солади¹⁵⁸. Табриз мусулмонлари «Шоҳимиз шу муносабат билан юртимизга келади», деб умид қилган эдилар. Бироқ Умар Мирзо Табриз ерларига келмади. У ўзининг Умар Тобон деган бир таниқли лашкарбошисини беш минг суворийга бош қилиб, грузин подшосига қарши юборди. Шунингдек, Табриз ва бошқа ерлардаги кўшинларни ҳам Умар Тобон лашкарига қўшилишини буюрди. Шундай қилиб, Умар Тобон қўл остида ўн беш мингга яқин суворий тўпланган эди. Кўшин Табриз шаҳридан ва бошқа жойлардан шошилинич равишда ўтиб, улуғ Арманистондаги Олатов¹⁵⁹ далаларига келиб турди. Бундан огоҳ бўлган шоҳ Сорс¹⁶⁰ беш минг суворий билан кечаси Умар Тобон қароргоҳига ҳужум қилиб, уни тор-мор келтирди, (улардан) кўпларини ўлдирди, омон қолганлари эса, Табризга қараб қочди. «Кофирлар мусулмонларни тор-мор келтирди», деган хабар шаҳар мусулмонлари орасида қаттиқ ваҳима ва гулгула туғдирди. Улар насронийларни кофирлар, яъни ҳеч бир қонун-қоидага бўйсунмайдиган кишилар, ўзларини эса мусулмонлар, яъни баъмани, қонун-қоидага амал қилувчи, юксак ахлоқ-идрокли кишилар, деб ҳисоблайдилар. Бунақа касофатнинг рўй беришига биз эмас, подшоҳимизнинг омадсизлиги сабабдир, ҳамма нарсада омадли шоҳ Темурбек эса вафот этди, дер эдилар.

150. ТЕМУРБЕК НАБИРАЛАРИ ОРАСИДАГИ НИЗОЛАР ВОҚЕАСИНИНГ ДАВОМИ

Умар Мирзо ўз отасини қўлга туширолмай, у билан ярашишнинг ҳам иложи бўлмагач, Султонияга қайтиб, ҳибсда сақланаётган акаси Абубакрни заҳарлаб ўлдиришни буюради. Шундан кейин кўшинни тартибга келтириш ва элчиларни жўнатиш учун Ассаракка қараб йўл олади. Шу

йилнинг ўн биринчи июль, сешанба куни эса акаси Абубакр қоровулни ўлдириб, зиндондан қутулиб чиқиб, укасининг хазинасини талаб қочганлиги ҳақида йўлда хабар топади. Умар Мирзо шу ондаёқ Султонияга қайтиб, акасини тутиш учун одам юборади. Бироқ уни тута олмадилар.

Умар Мирзонинг фармойишига биноан, акаси Абубакрни уни кўриқлаб турган қоровул заҳар бериб ўлдириши керак эди. Подшоҳнинг бу ниятидан хабар топган баъзи аъёнлари Абубакрга раҳми келиб, бу машғум режани унга маълум қиладилар. Режадан огоҳ бўлган Абубакр ўша шахсларга мурувват ваъда қилиб, зиндондан қутулишга ёрдам беришларини сўрайди, бу тўғрида ўзаро тил бириктирадилар. Улар эртаси куни от ва қурол-яроғ тайёрлаб кўядилар, Абубакрнинг кўлига қилич топширадилар. Қоровул унинг ҳузурига кирганда Абубакр уни ўлдиради. (Шундай қилиб) шаҳзодани зиндондан озод қилиш ҳақида келишиб оладилар.

Зиндондан қочиш режаси қуйидагича амалга оширилади: ўша куни Абубакрни кўриқлаб турган ясовул учта ишончли киши билан унинг ҳузурига кириб: «Укангиз бизни хузурингизга йўллаб, отангиз билан ярашганлигини, тез орада сизни ҳам бу ердан озод қилишни, сизга кўплаб пул, кўнглингизни кўтарадиган бошқа нарсалар ҳада этмоқчи эканини айтишни топширди. Подшоҳ сиз ҳеч нарсадан ўксимай, яйраб вақтихушлик қилиб туришингизни сўради. Бу хушхабарни сизга етказганлигим учун мен билан бирга май ичиб, овқатланишингизни ўтиниб сўрайман», дейди. Ясовул шу ондаёқ ташқарига чиқиб овқат ва унинг ёнида Абубакрни ўлдирадиган заҳар солинган май келтиради. Уларнинг одатига кўра, май овқатдан олдин ичилади. Абубакрни кўриқловчи қоровул унинг олдида тиззасини букиб, пиёлани унга тутади. Абубакр ваз кўрсатиб майни рал этади ва шу ондаёқ шамширни кўлга олиб, май тутаётган кишининг бошига қилич солади. Ясовулни ва ёнидаги ўша уч кишини ҳам ўлдиради. Қалъада саросима бошланади. Абубакрни кўриқлаб турган соқчилар, келишувга мувофиқ унинг олдида чопиб келиб, кумуш кишанни синдириб Мирзони бандиликдан бўшатадилар. Абубакр отга миниб, ҳамроҳлари билан бирга қалъадан

чиқиб солиқ йиғадиган майдонга келади. Бу ерда учраган хазинадорни ўлдирди. Шовқин-суронни эшитиб тумонат халойиқ тўпланади. Абубакр савдогарлар ва бошқа кишиларнинг қўлидаги барча яхши отларни ҳузурига олиб келишларини буюради. Қарийб беш юз отлиқ тўпланади. Шундан кейин Абубакр қалъага қайтиб ўзи билан бирга бўлган ҳар бир кишига қанча кўтара олса, шунча ақча улашиб беради. Хазинадан юзта туяга бисот юклаб, отаси ҳузурига йўл олади. Абубакр етиб келганда отаси Мироншоҳ унга иниси Шоҳруҳ Мирзо ўз йўлини тўсиб, Самарқандга ўтказмаганини айтади. Шундан кейин Абубакр отасининг одамлари ва ўз суворийлари билан биргаликда шу кечасиёқ амакиси Шоҳруҳ Мирзо ҳузурига йўл олади. Шоҳруҳ Мирзо ва унинг кўп одамларини тутиб олиб, отаси ҳузурига олиб келади(?). Абубакрнинг озод бўлганини эшитган кўплаб кишилар ҳам унинг ҳузурига ташриф буюрадилар. Акаси Абубакр (ҳибс)дан озод бўлгандан кейин Умар Мирзо қўшинидан ҳар куни суворийлар кетиб қола бошладилар. Шундан кейин Умар Мирзо отаси билан сулҳ тузишга қарор қилади. Отаси ва акаси Самарқандга кетади.

Умар Мирзо ўз қароргоҳидан чиқиб, Табриздан ўн лига масофадаги Виан далаларига қараб йўл олди. У Табриз ва Султония шаҳарларига одам юбориб, бобоси хотирасига ўтказмоқчи бўлган маъракага ғалла, май, от, шунингдек, ясовулларига кийдириш учун кимхоб ва бошқа хил уч минг чопон юборишларини сўрайди. Умар Мирзо элчиларнинг ҳамма нарсаларини қайтариб беришни буюрди.

151. УМАР ЭЛЧИЛАРНИ ҚАБУЛ ҚИЛАДИ

Ўн учинчи август, пайшанба куни Умар Мирзо икки чигатой орқали хат юбориб, элчиларни ўз ҳузурига таклиф этади. Эртаси, жума куни элчилар бу ердан чиқиб, далада тунадилар. Кейинги куни эрталаб подшоҳ турган Виан даласига етиб келдик. Элчилар анҳор бўйида кўрсатилган жойга чодир тикиб ўрнашдилар. Эртаси Биби Марямнинг август шанбаси кунида подшоҳ ўз чодирдан чиқиб катта Кўшкка келгач, элчиларга одам юборди.

Элчилар подшоҳ ўлтирган катта Кўшкка келиб, уни мубо-
ракбод этдилар. Умар Мирзо элчиларни очиқ чехра билан
қабул қилиб, уларга яхши тилаклар изҳор этди. Кейин
подшоҳ уларни Кўшк қаршисидаги катта шийпонга ўтқа-
зишни буюрди. Уларга (турли-туман) таомлар келтирилди.
Эртаси, якшанба куни подшоҳ элчиларни ўз Кўшкига
таклиф этиб, катта базм берди. Базм бошланиш олдидан
Темурбекни улуғловчи нутқлар айтилди. Зиёфат шу куни
жуда мўл-кўл бўлди. Элчилар подшоҳга мовут ва шоҳи
чопон ҳамда қиличсимон найза тақдим этдилар. Айниқса,
гўзал қилиб ишланган найза унга кўп маъқул келди.
Подшоҳнинг одати шундайки, унга совға олиб келмаган
кишини қабул қилмайди. Элчилар қароргоҳга келишлари
биланоқ улардан, аввало: «Подшоҳга бирон нарса олиб
келдингларми?», деб сўрашди. Элчилардан подшоҳга мўл-
жалланган нарсаларини кўрсатишларини талаб қилдилар.

Ўн еттинчи август, сешанба куни подшоҳ элчиларга
тўн тақдим этди ва бизни (яъни испан элчиларини) ҳамда
турк элчиларини кузатишга одам тайинлади. Бобил (Миср)
султонининг элчисини (эса) тутиб, зиндонга ташлашни
буюрди. Элчилар шу куни жўнаб, эртаси чоршанба куни
Табризга келдилар. Турк элчилари билан бирга бу ердан
тезроқ жўнаш ва қайси йўлдан юриш борасида маслаҳат-
лашиб, сафарга тайёрлана бошладик.

152. ШАҲАР БОШЛИҚЛАРИНИНГ СИҚУВЛАРИ

Жума куни элчилар жўнашга тайёр бўлиб турганларида
шаҳар доруғаси, яъни шаҳар ҳокими, бир талай муло-
зимлари ва котиби ҳамда тўқмоқ ва таёқ ушлаган кўплаб
одамлар билан бирга кириб келди. Улар «элчилар барча
нарсаларини келтириб, бизга кўрсатишлари керак», деб
буйруқ оҳангида қатъий талаб қилдилар. Биз уларнинг
талабини бажаришга мажбур бўлдик. Нарсалар келти-
рилгач, улар бир неча бўлак Хинтой атласи ва кимхобини,
тўн ва бошқа нарсаларни (ўзларига ажратиб) олдилар. Бу
матолар мамлакатимизда бўлмагани сабабли подшоҳ
уларни сизлардан олиб қолишни буюрди, нархини тў-

лаймиз, деб айтдилар. Сўнгра улар отларига минишиб жўнаб кетишди. Шундан кейин элчилар турк элчилари билан эртаси кунийёқ жўнаш ҳақида маслаҳатлашдилар. Турк элчилари ҳам ўз бошларида худди шундай воқеа юз берганлигини, бир қанча нарсаларини олиб кетганликларини айтиб, «бу ердан тезроқ жўнамасак, янада баттарроқ воқеа юз бериши мумкин» деб, хавотир олаётганликларини айтдилар.

153. ТАБРИЗДАН ЖЎНАШ

Йигирма иккинчи август, шанба куни илк саҳарда элчиларимиз турк элчилари билан бирга Табриз шаҳридан йўлга чиқдилар. Элчилар мазкур шаҳарда беш ойу йигирма икки кун турдилар. Биринчи февралда келиб, йигирма иккинчи августда жўнадик. Кузатувчи этиб тайинланган чифатойи элчиларга ҳамроҳ бўлиб борди. Шунингдек, Туркиянинг Бурса шаҳрига бораётган юкли икки юз отликдан иборат савдо карвони ҳам қароқчилардан қўрқиб, биз билан бирга жўнашга қарор қилган эди. Шанба, якшанба кунлари йўл юриб, душанба куни эрталаб Хой, деган шаҳарга етиб келдик. Элчилар Самарқандга бораётганларида бу шаҳарда тўхтаб ўтган эдилар. Ушбу шаҳарда Эрон худуди тугаб, улуғ Арманистон бошланади. Бу ерда тўхтаган вақтимизда бир янгиликдан хабардор бўлдик. Аввал Темурбекка қарам бўлган Қораотаман, деган бир туркман ясовул ўн минг суворий билан бирга қўзғолон кўтариб, мамлакатни талон-тарож қилиб, кўплаб зиён етказганди. Шундан кейин Қораотаман (Қора Юсуф)¹⁶¹ Арсинга (Эрзинжон) шаҳрига келиб, уни қамал қилади. Шу сабабли, элчилар аввал юрганимиз Маку орқали ўтиладиган тўғри йўлни четлаб, жанубга сўл томонга қараб юрдилар.

154. АРМАНИСТОНДАН ЎТГАН ЙЎЛ

Эртаси, сешанба куни кечки ибодат пайтида бу ердан чиқиб, тунги билан ҳамда чоршанба куни (кун бўйи) йўл юрдик. Тушга яқин отларга ем бериш учун далада тўхтадик.

Шундан кейин кечаю кундуз яна йўл босдик. Пайшанба куни кечки ибодат вақтида бир арман қишлоғига келдик. Кичик қалъаси бўлган ушбу қишлоқ Арманистон ерида жойлашган бўлиб, Умар Мирзога қарайди. Шу ердан жануб томонга турк деб аталган мавритан халқи ерлари бошланади. Бу ерлар Турдустан (Туркистон) деб аталади. Бу ерлар ҳам Умар Мирзо салтанатига тегишли бўлиб, кўпчилик Мавританлар (яъни мусулмонлар)¹⁶² ушбу арманлар орасида яшайдилар. Бу ерларда ғалла ва ғўшт мўл эди. Шу ерда Қораотаман (Қора Юсуф) Арсингадан жўнаб, биз юриб бораётган йўлда пайдо бўлганлиги ҳақида хабар эшитдик. Элчилар Қораотаман (Қора Юсуф) нинг қаерда эканлигини билиш учун олдинга отлиқ жўнатдилар. Эртаси, жума куни кечкурун отлиқ қайтиб келиб йўл бежавотир эканини маълум қилди. Элчилар йўлга чиқиб, кечаси бир қишлоқ ёнида далада тўхтадилар. Кундузи йўл юриб, гавжум бир қишлоққа келдик. Қишлоқда ҳашаматли черков ва қабристон бўлиб, қабрлар устига одам бўйи келадиган яхши ишланган хочлар ўрнатилган эди. Қораотаман (Қора Юсуф) ўз жойида бўлиб, унинг қўшини бу ерларда босқинчилик қилиб юрганлигини йўловчилар сўзлаб бердилар. Шундан кейин элчилар бу йўлдан қайтиб, тобора сўл томонга, жанубга қараб юрдилар. Қанчалик сўлга юрган бўлсак, ўз йўлимиздан шунчалик узоқлашар эдик. Бу мамлакат бўйлаб душанба кунигача юрдик. Душанба куни ҳам худди шу тариқа йўл босдик. Шунини унутмаслик керакки, уч ака-уканинг ўзаро келишмовчилиги туфайли насронийлар Арманистондан жудо бўлиб қолган эдилар.

155. АЛЕСКИНЕР ШАҲРИ. АРМАНИСТОННИНГ БЎЛИНИШИ ҲАҚИДА РИВОЯТ

Биринчи сентябрь, сешанба куни соат учга яқин катта шаҳарга келдик. Унинг тошдан мустаҳкам ва қалин қилиб қурилган деворлари бузила бошлаган, шаҳар қарийб бўм-бўш эди. Шаҳарнинг бир четидаги турли жойлари

бузилган қалъада одамлар истиқомат қилар эди. Алескинер (Алашкерт) деб аталган бу шаҳарнинг бутун бир кўчасидаги йирик бинолар ва уйлар тамоман тошдан қурилган. Элчилар бу ерда тушлик қилиш учун тўхтадилар. Ерлик одамлар шаҳарнинг қандай қилиб бузиб ташланганлигини сўзлаб бердилар. Айтишларича, Арманистонда Армений деб аталган (ва) катта ерга эга қудратли бир подшо бўлган экан. У ўлими олдидан ўз ерларини уч ўғлига қуйидаги тартибда тақсимлаб берибди: катта ўғлига ушбу Алескинер (Алашкерт) шаҳри ва бошқа ерларини, иккинчи ўғлига ҳам муайян миқдордаги ер билан Аумиан, учинчисига Ассерон (Арзирум) шаҳрини тақдим этади. Улар Арманистоннинг энг муҳим шаҳарлари эди. Ниҳоятда мустақкам муҳофазаланган Алескинер шаҳрининг ҳокими бўлган катта ўғил иниларига тегишли бўлган шаҳарларни ҳам тортиб олишни хоҳлабди. Ака-укалар бир-бирларига қарши бош кўтариб уруш бошлабдилар. Уруш бошлангач, оғаниларнинг ҳар бири ўзга халқдан ёрдам сўрайди. Ассерон (Арзирум) шаҳарининг ҳокими туркоманлар, деб аталган, мавритан (мусулмон) халқини ўз шаҳрига бошлаб келади. Аумиан шаҳри ҳокими ҳам худди шундай қилади. Иккаласи биргаликда катта ака устига ҳужум қиладилар. Укалари ўзга мамлакат кўшини ёрдамида ўзига қарши юриш қилганидан хабар топган катта ака ҳам кўшинлари мавритан қавмига мансуб Турклар кўшинини ўз юртига таклиф этади. Турклар, туркоманлар билан тил бириктириб, подшоҳни ўлдирадилар. Шаҳарни иниларга топшириб, (сўнг) бузиб ташлайдилар. Кейин у икки ака-укани (ҳам) ўлдиришиб, Аумиан ва Ассерон (Арзирум) шаҳарларини бутун ерлари билан ўзларига бўйсундирадилар. Шундай қилиб, харобага айланган ушбу шаҳарлар маврлар (мусулмонлар) тасарруфига ўтади ва маврлар (мусулмонлар) бутун Арманистонга эгалик қиладилар. Шаҳарларни бузиб ташлаган кишилар қўлга тушган барча насроний арманларни ўлдирадилар, аҳоли қириб ташланади.

Бу ерда тўхтаганимизда Қораотаманинг (Қора Юсуфнинг) ўз кўшини билан элчилар бораётган йўлда турган-

лиги ҳақида аниқ маълумотга эга бўлдик. Шу сабабдан элчилар Аумиан йўлига қайтишга қарор қилдилар. Элчиларга қулай бўлганлиги туфайли зудлик билан шу йўлдан жўнадик. Сахро ичида тўрт кеча-кундуз юрдик. Бешинчи сентябрь, шанба куни Аумиан шаҳрига келдик. Ўз отаси ўрнида доруғалик қилаётган зодагон бир мулозимнинг ўғли билан учрашмоқ учун душанба куни қасрга чиқдик. Мазкур чигатойининг исми Толадайбек¹⁶³ бўлиб, Темурбек ўзи забт этган шу ерни унга ҳадя этган эди. Доруға хузурига ташриф буюрган элчилар, уларнинг удумига кўра, унга кимхоб тўн тақдим этдилар, сўнг ўз ишлари ҳақида гапириб бердилар. Ҳоким — элчилар, ўтадиган Арсинга (Эрзинжон) ерларида турган Қораотаман мамлакатни безовта қилаётганини айтди. Ҳоким — элчилар мансуб қиролга ҳурмат ҳамда Темурбекка садоқат юзасидан уларга бошқа бежавотир йўлни кўрсатиб, кузатиб қўйишни, турк элчиларини эса бошқа йўлдан жўнатишини маълум қилди.

Баланд қояда мустаҳкам жойлашган Аумиан қалъаси уч сидра тўсиқ девор билан ўралган эди. Қалъада ичимлик сув булоқдан чиқар, зарур барча нарсалар бу ерда мўлкўл, хуллас, сердаромад жой эди.

156. ГУРЖИСТОНДАН ЎТГАН ЙЎЛ

Саккизинчи сентябрь, сешанба куни Аумиан ҳокими кузатувчи этиб тайинлаган бир чигатойи билан бирга жўнадик. Чигатойи Самарқандга бораётганида тўхтаб ўтганимиз Арсинга (Эрзинжон) йўлини сўл томонда қолдириб, элчиларни Гуржистон орқали бошлади. Элчилар шу кеча Аумиан подшоёсига қарашли бир қишлоқда тунадилар. Эртаси куни илк саҳарда уйғониб, жуда баланд тоғ орқали юрдик. Тоғнинг нариги томонига ўтгач, баланд қояга жойлашган Таркон (Тартум)¹⁶⁴ номли қалъага кўзимиз тушди. Гуржистонга қарашли ушбу қалъани (ўз вақтида) Темур забт этиб, хирож тўлаб туришга мажбур этган эди. Бу ердан қарийб бир лига масофадаги (бошқа) бир қишлоқда тунадик. Шу тоғлар бўйлаб икки кун юрдик. Йигирманчи сентябрь, жума

куни мавритан (мусулмон) муллага қарашли Висер деб аталган бир қалъага келиб тушдик. Мулла уларнинг тушунчасича, табиб ёки олим деган маънони англатади. Мулла элчиларни иззат-икром билан кутиб олиб, хонадониди меҳмон қилди. Қораотамаман (Қора Юсуф) ва бошқа қабилалар хуружидан бутун мамлакат қаттиқ безовталиқда, фуқаро чорваси билан қочиб кетмоқда эди. Элчилар бу ердан зудлик билан жўнаб кетдилар. Уларни бошлаб кетаётган шахс Аспир (Испир)¹⁶⁵ шахрида истиқомат қилувчи бир ҳоким ҳузурига кириб ўтишимиз зарурлигини айтди. У ўз подшоси номидан олиб бораётган мактубни ҳокимга топшириши лозим эди. Таркон (Тартум)дан шу ергача бўлган йўл тоғ ва қир-адирлардан ўтар эди. Бу ерларнинг волийси Пиахакабла деган зот эди. Ҳаммаёқ тоғу тош бўлишига қарамай бу ерлар чорвага мўл юрт эди.

Эртаси, шанба куни элчилар ўша ҳоким ҳузурига ташриф буюрдилар. Ҳокимга иккита кимхоб тўн тақдим этдик. Элчилар униқиди овқатландилар. Ҳоким элчиларни Трапезунд салтанатигача кузатиб бориш учун одам қўшди. Шу кеча тоғлар этагидаги бир қишлоқда тунадик.

157. АРРАКИЕЛ ЕРЛАРИ

Эртаси, якшанба куни элчилар дов-дарахтсиз, тап-тақир баланд тоққа кўтарилди. Деярли тўрт лига келадиган, бунинг устига, тик жарликлардан иборат баландликка одамлар ва от-уловларнинг кўтарилиши осон бўлмади. Шу куни элчилар Гуржистондан ўтиб, Арракиел мамлакатига қадам қўйдилар. Гуржилар қадди-қомати келишган халқ эди. Назаримда, грек динига мансуб эдилар, бироқ тили ўзига хосдир.

Келгуси, душанбада Арракиел мамлакатадаги бир қишлоқда тушлик қилдик. Зудлик билан бу ердан жўнаб, бошқа бир қишлоқда тунадик. Мазкур маврнинг Арракиел мамлакатадаги Аспиртения (Испир вилояти)га волий бўлишининг боиси қуйидагича: зикр этилган мамлакат фуқароси шу юртнинг номи билан Арракиел деб аталган

ўз ҳукмдоридан норози эдилар. Улар Испир ҳокими хузурига келиб: «Бизни ҳимоя қилишга сўз берсангиз, сизни ўзимизга ҳукмдор этиб оламиз», дедилар. Испир ҳокими бу шартни қабул қилади. Мамлакатни бир насроний билан биргаликда идора қилиш учун ўз ўрнига бир маврни тайинлайди. Бу тоғли мамлакатнинг от-улов ўтолмайдиган бир қанча йўллари бор. Баъзи жойларда бир қоядан иккинчисига ёғочлар ташлаб кўйилган (махсус) кўприклардан ўтилади. Юк ортилган от-уловларнинг кўп қисми бу йўлдан юролмайди, шу боисдан юкларни одамлар ўз елкаларида кўтариб ўтадилар. Бу ерларда ғалла кам. Бунинг устига, элчилар учун ғоят хатарли эди, чунки фуқароси насроний арманлар бўлса-да, бироқ номақбул хулқ-атворли халқ эди. Улар элчилар олиб кетаётган нарсалардан бирон нима ундирмагунча ўтказмасликка ҳаракат қилдилар. Элчилар шу тоғлар ичида тўрт кун йўл юрдилар ва денгиз бўйидаги бир уйга етиб келдилар. Бу ердан Трапезундга қадар яна олти кунлик йўл бор эди. Бу ердан Ласурмен (Сурмана) деган жойга қадар жуда машаққатли йўлдан юришга тўғри келди. Трапезундга қадар денгиз соҳилидан ўтувчи йўл баланд тоғ ва чакалакзор ўрмонлар билан қопланган. Ўрмондаги ҳар бир дарахт устида ток новдалари қулоч отган бўлиб, узумидан шароб тайёрлайдилар. Бу ерларга ҳеч ким қадам босмайди ва токзорлар парвариши билан ҳеч ким шуғулланмайди. Бу юртда бир-бирига яқин бир неча уйлардан иборат жамоа, яъни ўша ерлилар тилида кўча-махалла бўлиб яшайдилар. Элчилар ихтиёридаги барча от-уловлар шу йўлдан ўтишда ҳалок бўлди.

158. ТРАПЕЗУНД. ПЕРА

Ўн еттинчи сентябрь, пайшанба куни Трапезундга келдик. Бу ерга келгач, Перага ёнғоқ ортиб жўнаган бир кеманинг шамол олдиндан эсанлиги туфайли Платана номли бандаргоҳга қайтиб кетганлиги ҳақида хабар эшитдик. Мазкур бандаргоҳ Трапезунддан олти мил нарида эди. Элчилар ўзларига керакли ҳамма нарсани ғамлаб, қайиқда ўша кема сари жўнадилар. Кемага чиқиб олдик. Кеманинг

эгаси генуялик Николосо Кохан деган киши эди. Элчилар бу ердан жўнаб Перага қадар йигирма беш кун йўл юрдилар.

Йигирма иккинчи октябрь, пайшанба куни кечаси Пера шаҳрига келдик. Элчилар бу ерда Кафадан (Феодосиядан) келиб Генуяга жўнашга ҳозирлик кўраётган иккита Генуя савдо кемаси — карракани учратдилар. Элчилар шу савдо кемаларида тўртинчи ноябрь, чоршанба куни Перани тарк этиб, шу кунийёқ Галиполига келдилар. Кема у ердан пахта ортиб, шанба куни йўлга чиқди. Шу куни Хиос оролига келдик.

159. ЎРТА ЕР ДЕНГИЗИДА БЎРОН. БЎРОННИНГ ТАКРОРЛАНИШИ

Ўн еттинчи ноябрь, душанба куни (Галиполидан) чиқиб, авлиё Ангель бурнидаги Сапиенция оролига етиб келдик ва Венеция сарҳадига қадам қўйдик. Ноябрьнинг охирги куни, душанбада Сицилия оролига етиб келиб, (Сицилия) ёнида лангар ташладик.

Иккинчи декабрь, чоршанба куни бу ердан чиқиб, кучли бўронга учрадик. Пишқирган пўртаналар элчилар тушган кемани Неаполитан қироллигига қарашли Гаэта шаҳрига суриб олиб келди. Бу ерда беш кун қолиб кетдик. Шаҳардан жўнашимиз билан пўртаналар ғалаёнга келиб бизни қайтадан Гаэтага суриб борди. Йигирма иккинчи декабрда Гаэтадан жўнадик. Яна денгизда бўрон кўзғолиб, элчиларни Корсикага келтириб ташлади. Бу ерда Рождество байрамини нишонладик. Корсикадан жўнадик. Денгиз яна талвасага тушиб, тўлқинлар элчиларни Гумбин шаҳрига суриб келди. Бу ердан жўнаб, эртаси, шанба куни Веане¹⁶⁶ бандаргоҳига қадамимиз етди.

Учинчи январь, якшанба куни Генуя бандаргоҳига¹⁶⁷ келдик. Шаҳардан олти лига масофада чиройли уйлар боғлар, гулзорлар билан безалган Генуя соҳили фусункор эди. Шаҳар жуда яхши қурилган, уйлари чиройли, қарийб ҳар бир уйда минора қад кўтарган. Элчилар Папа билан баъзи нарсаларни маслаҳатлашиб олмоқ учун Саонага йўл олдилар.

Биринчи февраль, душанба куни мисер Биенбосо Барберо кемасида Генуядан жўнадик. Йўлда об-ҳаво қаттиқ айниб, шу қадар (кучли) бўрон турдики, саёҳатимиз давомида бундай ҳолга ҳеч бир дуч келмаган эдик. Элчилар Генуядан биринчи февралда жўнаб, биринчи март — якшанбагача, яъни Сан-Лукарга етиб келгунга қадар йўл юрдик. Қуруқликка чиқиб, бу ердан Севилья шаҳрига жўнадик. Ниҳоят, Исо Пайғамбарнинг таваллуди куни — бир минг тўрт юз олтинчи йили, 24 мартда элчилар Алькала де Энаресда¹⁶⁸ макон қурган давлатпаноҳ Кастилия қироли ҳузурида ҳозир бўлдилар.

ИЗОҲЛАР

Муҳтарам муштарийлар! Ушбу китоб қанчалик қизиқарли ва улкан маърифий-илмий аҳамиятли бўлмасин, у билан танишган ҳозирги китобхонлар мутолаа жараёнида бир қатор жиддий қийинчиликларга дуч келади. Энг аввало, шуни айтиб ўтиш керакки, Руи Гонсалес де Клавихо ўз «Кундалиги»да кўпгина географик-тарихий атамаларни ҳамда тарихий шахсларнинг исмларини испанча талаффузда қоғозга туширади. Мутолаадаги қийинчилик ана шундан бошланади. Чунки китобхон «Кундалик»даги бу географик ва тарихий атамалар ҳамда тарихий шахсларнинг исмлари, аслида, қандайлигини англаб етиши мушкул. Улар жиддий изоҳни талаб қилади. Иккинчидан, Клавихо айрим ўринларда Амир Темур ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ тарихий воқеаларни шунчаки эшитган, қулогига чалинган маълумотлар, ахборотларга асосланган ҳолда талқин этган. Обдон текшириб ҳақиқат қилинмаган бу маълумотлар, аксар ҳолларда, мавжуд тарихий ҳақиқатларнинг бироз бузиб кўрсатилишига олиб келади. Китобнинг тарихий ўтмиш манзарасига оид бундай баҳсли ўринлари ҳам алоҳида изоҳларга эҳтиёж сезиб турибди.

Китобдаги «Изоҳлар»ни тайёрлашда унинг ана шундай хусусиятлари инобатга олинди. Биринчидан, китобда географик, тарихий атамалар ва тарихий шахслар ҳамда воқеа-ҳодисалар устувор ўрин эгаллаганлигидан келиб чиқиб, ана шу йўналишларнинг барчаси изоҳларда яхлит қамраб олинди. Иккинчидан, «Изоҳлар» қисмида китобнинг баҳсли ўринларига ҳозирги кунда мавжуд илмий-тарихий маълумот ва манбаларга таянилган ҳолда муносабатлар билдириб ўтилди. Учинчидан, китобда изоҳ талаб

ўринлар бениҳоя кўплигидан келиб чиқиб ва китобхонларга мутолаа пайтида енгиллик туғдириш мақсадида, унда мавжуд катта бир қисм географик, тарихий атамалар ҳамда тарихий исмларга изоҳлар бевосита матннинг ўз ичида, қавслар орасида йўл-йўлакай берилган. Матнда, жумладан, гап орасида сўроқ (?) аломатларини ҳам учратасиз, бу аломатлар «Кундалик»да мавжуд айрим атамалар ва исмларнинг аслини ҳали аниқлашнинг иложи бўлмаганлигидан далолат беради. Бунинг устига матнда, ҳаттоки қавс ичида берилган айрим изоҳларга ҳам «Изоҳлар» қисмида кенгайтирилган изоҳлар берилганки, бунга зарурат борлигини китобхон мутолаа жараёнида ўзи пайқайди.

«Изоҳлар»ни тайёрлашда қуйидаги манбалар ва уларга илова қилинган изоҳларга таянилди:

1. *«Темур тузуклари»* (Тошкент, «Шарқ» — 2005 йил).
2. *Шарафиддин Али Яздий, «Зафарнома»* (Тошкент, «Камалак» — 1994 йил).
3. *Шарафуддин Али Йаздий, «Зафарнома»* (Тошкент, «Шарқ» — 1997 йил).
4. *Низомиддин Шомий, «Зафарнома»* (Тошкент, «Ўзбекистон» — 1996 йил).
5. *Ибн Арабшоҳ, «Амир Темур тарихи»* (Араб тилидан Убайдулла Уватов таржимаси, I-II китоб. Тошкент, «Меҳнат», 1992 йил).
6. *Бўрибой Аҳмедов, «Амир Темур»,* илмий-тарихий бадиа (Тошкент, Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти — 1995 йил).
7. *Хильда Хукхэм, «Властитель семи созвездий»* (Тошкент, «Адолат» — 1995 йил).
8. *Люсьен Кэрэн, «Амир Темур салтанати», «Маънавият»,* 1999 йил.
9. *Амир Темур аجدодлари* (Тошкент, Қомуслар бош таҳририяти — 1992 йил).
10. *Турғун Файзиев, «Соҳибқирон маликалари»* («Сомон йўли», Адабий-тарихий мажмуа, Тошкент, «Камалак» — 1992 йил).
11. *Ҳаким Сатторий, «Ҳазрат Соҳибқирон»,* Ф.Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2005 йил.

12. *Пиримқул Қодиров, «Амир Темур сиймоси», илмий бадиа. (Тошкент, «O'ZBEKISTON», 2007 йил).*

13. *И.И. Срезневский, «Дневник путешествия ко двору Темура в Самарканд (1403—1406 г.г.)», Санкт-Петербург, 1881 г.*

14. *Руи Гонзалес де Клавихо, «Дневник путешествия в Самарканд ко двору Темура (1403—1406)» перевод с староспанского языка И.С. Мироковой. Москва, «Наука», Гл. редакция восточной лит.ы, 1990 г.*

* * *

1. Клавихо бу ўринда 1370 йилда Амир Темур ўз қайн оғаси, охир-оқибатда эса, ашаддий ҳарбий-сиёсий рақибига айланган Амир Хусайнни мағлубиятга учратиб, Мовароуннаҳр ҳокимиятини тўла-тўкис эгаллаганлигини назарда тутмоқда.

2. **Кичик Ҳиндистон** — Ўрта асрларда Эрон ва Ҳиндистон оралигидаги бутун ҳудуд (Афғонистон, Белужистон, Макрон) ана шундай ном билан аталган.

3. **Мўғулистон** — Клавихо «Моголия», «Монголия» деганда, айнан ҳозирги Мўғулистонни эмас, балки Мовароуннаҳрни ва Жета мулкини (Еттисув, Чу воҳаси, Шарқий Туркистонни) назарда тутди.

4. **Мидия** — Эроннинг шимолий-ғарбий тоғлик ерларида эрамизгача бўлган VII-VI асрларда пайдо бўлган подшолик. Пойтахти — Экабатан (Ҳамадон) шаҳри. Подшо Киаксар (Кайхусурав) ҳукмронлиги йилларида, айниқса, ривож топган. Милоддан олдинги V асрда Эрон аҳамонийлари босиб олган. Лекин орадан тахминан юз йил ўтиб, IV асрда Мидия давлати ҳозирги Жанубий Озарбайжон ҳудудида қисман қайта тикланиб, «Кичик Мидия» деб ном олган.

5. **Фелон подшолиги** — Шимолий Эрон ҳудудидаги тарихий вилоят. Каспий денгизининг жанубий-ғарбий соҳилида жойлашган. Ўзининг ипак матолари билан машҳур. Марко Поло генуяликлар мана шу ипак газмолларни харид қилиш учун кемалар билан Каспий денгизига келишган, деб ёзади. Аҳолиси — қадимги гел қабиласи, ҳозирги фелон қавми. Амир Темур Фелонни 1386 йилда эгаллаган.

6. **Кичик Арманистон** — XI аср охирида салжуқ туркларининг зуғуми остида арманлар Киликияга, Фрот дарёси соҳилларига кўчиб ўтишган. Бу ерда Кичик Арманистон князлиги вужудга келган. Тарихда Багратийлар сулоласи князлари бошқарганлиги сабабли «Багратийлар подшолиги» деб ном олган. 1136 йилда бу ерни византияликлар эгаллаган. 1400 йилда Амир Темур тасарруфига ўтган.

7. **Вавилония (Бобилистон)** — Клавихо «Кундаликлари»-нинг инглизчага таржимони Ле Стрэнж далолатига кўра, европаликлар ўрта асрларда Миср пойтахти Қоҳирани гоҳида Вавилония деб ҳам аташган. Сабаби, Қоҳирада қадимги Рим ҳукмронлиги давридан қолган бир қалъа Вавилония деб ном қозонган. Бу ном, охир-оқибатда, Қоҳира номида қолиб кетган. Шундан келиб чиқилса, Клавихо бу ўринда ноаниқликка йўл қўйганлиги маълум бўлади. Чунки Қоҳира (Вавилония) Амир Темур томонидан эгалланмаган.

8. Клавихо матнида «Турклар» сўзи «Турк султони» маъносида қўлланилади.

9. **Севилия ва Херес** — Кастилия (Испания) шаҳарлари.

10. **Деспартель** — ҳозирги Спартель бурни.

11. **Танхар ва Барбар тоғлари** — Кастилия (Испания) билан чегарадош Шимолий Африка ерларидаги тоғлар.

12. **Тарифа, Химека, Санта, Алгесира, Гибралтар, Марбелья** — Испаниянинг Гибралтар бўғози соҳилидаги шаҳарлари.

13. **Малага** — Испания шаҳарларидан бири.

14. **Ал-Қасаба** — арабча мустақкам қалъа-шаҳар номи. Испанияда араблар босқини даврида (VIII-XII асрлар) қурилган қалъалардан бири.

15. **Аль-Мунъекар** — аҳолиси асосан араблардан иборат бўлган Испания жанубидаги шаҳарлардан бири.

16. **Лига** — қадимги испанча масофа ўлчови бирлиги. Ҳар бир лига — 5572 метр масофага тўғри келади. Тарихан ўзгариб турган. Клавихо даврида бир лига 8 чақирим масофага тўғри келган.

17. «**Ависена шу оролда туғилган, дейишади...**» — Клавихо кимни назарда тутаётганлиги аниқ эмас. Лекин

Европада «Авиценна» деб доврүк қозонган ватандошимиз Ибн Сино (980—1037) Бухоро вилоятининг Афшона қишлоғида туғилган. Ле Стрэнж фикрича, бу ўринда Ависена (Ибн Сино) мусулмонлар Испаниясининг машҳур олими Ибн Сиде (1006—1066) билан чалкаштирилган.

18. **Майорка, Кабрерой, Минорка ороллари, Лион кўрфази, Минера ороли** — Ўрта Ер денгизидаги ороллар номи. «Лион кўрфази» деганида Клавихо Ўрта Ер денгизининг Болеар ороллари ва Сардиния ўртасидаги қисмини назарда тутди.

19. **Бонифацио бўғози** — Италиянинг Корсика оролида.

20. **Понсо ороли** — Италияга қарашли ороллардан бири. Ўрта Ер денгизида. Неаполитан соҳилларидан 52 километр узоқликда. Қадимги Рим империясининг сургун жойи бўлган.

21. **Барбардан келган маврлар...** — Африка мусулмонлари, африкалик араблар. Маълумки, 911 йилда Марокаш араб қабилалари Гибралтар бўғозидан ўтиб, Пиреней ярим ороллари босиб олишган. Андалузия (араб Испанияси) тарихий номи ўша даврларда пайдо бўлган.

22. **Брасо** — Испанча «брасо» сўзи ўзбекча «қўл» маъносини англатади. Бир брасо — бир қулоқ, демакдир.

23. **Лансолаго қирол Людовик билан урушда...** — қирол Лансолаго ҳам, қирол Людовик ҳам Неаполитан қироли Иоаннинг қариндошларидир. Людовик, гарчи Иоаннга узоқ қариндош бўлса-да, 1390 йилда Неаполитан тахтининг қироллик тожини кийишга муяссар бўлган. Кейинчалик Иоаннинг яқин қариндоши бўлган Лансолаго ҳам Людовикка ўз қироллиги ҳудудини ютқазиб қўйган, бироқ кейинчалик Лансолаго 1399 йилда урушда ғолиб келиб, Неаполитанда тўла ҳукмронликка эришган.

24. **...Парис бутни ёқиб, Еленани ўғирлаб кетаётганида...** — қадимги юнон шоири Ҳомернинг «Иллиада» дostonида айтилишича, Троя подшоси Приамнинг ўғли Парис гўзаллик илоҳаси Афродитанинг кўмагида Спарта подшоси Менелайнинг гўзал хотини Еленани ўғирлайди. Шунда Менелай Трояга қарши уруш очади.

25. **Архипелаг герцоглиги** — дастлаб XIII аср бошларида Ўрта Ер денгизидаги Накассо номли ёлғиз битта оролда вужудга келган, кейин ёндош бир неча оролларни ҳам ўз тасарруфига олиб, XIV асргача ҳукм сурган.

26. **Консерва** — сафарда бошқа кемаларни кузатиб бориб, зарур пайтда, уларга кўмаклашадиган кема.

27. **Шом шаҳри Барутга...** — Клавихо Ливан пойтахти Байрутни шундай деб атайди. Клавихо: «Шом шаҳри Барут» дейишининг сабаби шуки, ўрта асрларда Сурия ва унинг ён атрофидаги ерлар умуман «Шом» деб юритилган.

28. **Қорабоғ** — ҳозирги Озарбайжоннинг жануби-ғарбий ерлари, Кура ва Аракс дарёлари оралигида жойлашган. Амир Темурнинг қишки қароргоҳи.

29. «**Темурбек шу шаҳарда (Янги Палацияда) яшаган...**» — Янги Палация Туркиянинг қайси шаҳри эканлигини аниқлаб бўлмади. Аслида, Соҳибқирон Амир Темур Анқарада 1402 йил 20 июлда Султон Боязид кўшинини мағлубиятга учратгач, Анқарага яқин Сури Ҳисор деган ерга келиб тушган. Икки кеча-кундуздан кейин хушҳаво, яйловлари кенг Кўйитахия деган шаҳарда манзил қурган.

30. **Метелла** — «Кундалик»нинг бошқа ўринларида «Метеллин», «Метеллина» деб ҳам тилга олинади. Қадимги Лезбос ороли ўрта асрларда «Метелла» деб аталган.

31. **Троя шаҳри** — Ўрта Ер денгизи соҳилидаги қадимги шаҳар номи. Манбаларда кўрсатилишича, Кичик Осиёнинг ғарбий-шимолдӣ томонидаги Троя мамлакати пойтахти. Уни юнонлар «Иллион шаҳри» деб ҳам аташади. Ҳомернинг «Иллиада» дostonида машҳур Троя жанги ҳақидаги ривоят қаламга олинган. Троя шаҳри қолдиқлари 1870 йилда европалик археолог олим Г. Шлиман бошчилигида олиб борилган археологик қазилма ишлари мобайнида аниқланган.

32. **Шоҳ Приам** — Троя шоҳи.

33. **Бурса** — Туркиянинг ғарбий сарҳадларидаги шаҳар. Бурса шаҳри Амир Темур томонидан Анқарадан кейин

эгалланган (1402 йил). Бу шаҳар Клавихо «Кундалиги»да «Брусса», «Вурска» шаклларида тилга олинади.

34. **«Константинополь императори»** — Византиянинг пойтахти Константинополь бўлганлиги учун Византия императорини «Константинополь императори» деб ҳам аташган.

35. **Монастир** — юнонча сўз. Тарки дунё қилганлар, зоҳидлар, дарвешлар хонақоҳи.

36. **Патриарх** — юнонча «жамоа, сулола раҳбари» деган маънони англатувчи сўз. Бу ўринда: энг катта руҳоний, ибодатхона бошлиғи.

37. **Апостоллар** — ўзаги юнонча «элчи» («посол») сўзидан олинган. Улар илк насроний дини адабиётларида «насронийлик тарғиботчиси» деб таърифланади. Исо пайғамбар ақидаларининг издошлари.

38. **Ескомболи** — Усмонли турклар томонидан забт этилган Византия пойтахти — Константинополь турклар томонидан «Истамбул» деб аталган. Юнонлар «Истамбул» сўзини «Ескомболи» тарзида талаффуз этадилар ва бу талаффуз Европада ҳам тарқалган.

39. **Эскотари** — туркча «Искудар», қадимги Хризополис шаҳри.

40. **Катта денгиз** — Қора денгиз назарда тутилмоқда.

41. **Кафа** — Қора денгиз бўйидаги бу шаҳар ҳозир Феодосия деб аталади.

42. **Тан денгизи** — Азов денгизининг ўрта асрлардаги номи. «Тана» дейилишига сабаб шуки, бу ерга серқатнов Венеция савдогарлари ўрта асрларда Азов денгизи соҳилида Тана деган шаҳарчани бунёд этишган.

43. **Мисил Маталаби** — бу шахсни Клавихо бошқа ўринларда Мусулмон Агалали, Салиман Челаби деб ҳам тилга олади. Эҳтимол, у Йилдирим Боязиднинг катта ўғли Сулаймон Чалабийдир.

Маълумки, Анқара остидаги жангда (1402) Боязид I ва унинг икки ўғли асир олинган. Айрим манбаларда улар шаҳзода Мустафо ва Мусо, деб кўрсатилади. Бошқа бир манбаларда — Мустафо ва Исо, дейилади. Анқара ёнидаги

жангда Мустафо бедарак йўқолган, деган маълумотлар ҳам мавжуд. Боязиднинг бошқа ўғиллари — Муҳаммад (Маҳмуд) ва Сулаймон (Мусулмон) Чалабий асир олинмаган. Муҳаммад (Маҳмуд) тез орада Туркия султони бўлиб, 1421 йилгача, яъни ўлимигача ҳукмронлик қилган. Сулаймон (Мусулмон) Чалабий султон Боязид ўлиmidан сўнг Болқон ярим ороли ва Адрианополда ҳукмронлик қилган. (Мусулмон) Сулаймон Чалабий 1413 йилда тахт учун ака-укалар ўртасидаги курашда ҳалок бўлган.

Мустафо ва Исолар тўғрисидаги маълумот жуда кам. Эҳтимол, Клавихо ўз китобида шу ўғиллардан бири, масалан, (Мусулмон) Сулаймон Чалабий ҳақида гапираётгандир.

44. **Шаҳарни Понто деган император...** — Клавихо сўзлар этимологиясини нотўғри талқин этади. Ракия — афсонавий юнон паҳлавони Геракл исмининг бузилган шаклидир. Понто — ҳеч қандай император эмас, балки Қора денгизнинг энг қадимги номидир.

45. **Понторакия** — «Кундалик»да бу шаҳар «Пендерахия» ёки «Пендеракия» деб ҳам айtilган. Аслида, у Туркиянинг Бендерекли шаҳридир.

46. **Партен** — Туркиядаги бу дарё ҳозир Эдирне деб аталади. Қадимги номи «Партениус». Эҳтимол, Клавихо маҳаллий аҳолидан дарёнинг ўша, эски номини эшитгандир.

47. **Самастро** — бошқа бир ўринда «Сабастрия» деб тилга олинган. Сивос шаҳрининг қадимги номи.

48. **Нинополу** — Туркиядаги Инаболу қалъа-шаҳри.

49. **Романия** — Романия дейилганда, қадимги даврларда ва ўрта асрларда Рим империясига қарашли ерлар тушунилган. Милодий 395 йилда у Шарқий ва Ғарбий Рим империясига бўлинган. Шарқий Рим империясининг пойтахти Константинополь (ҳозирги Истамбул) эди. XIV асрда Шарқий Рим ҳудуди Усмонли турклар томонидан эгалланган. Турк султонлари ҳам шу эски номдан келиб чиқиб, мамлакатларини «Янги Рум» деб атай бошлаганлар.

50. **Синополи** — Туркиянинг шимолида, Қора денгиз бўйида жойлашган Синоп бандаргоҳ-шаҳри.

51. **Кастамеа** — Туркиянинг Кастамуни шаҳри.

52. **Симисо** — Туркиянинг Қора денгиз бўйидаги ҳозирги Самсун бандаргоҳ-шаҳри бўлиши мумкин.

53. **Мусулмон Чалабий** — 43-изоҳга қаралсин.

54. **Гирифонда** — бошқа ўринда «Керасонда». Туркиянинг Қора денгиз бўйидаги Керазунда қалъа ва бандаргоҳ-шаҳри.

55. **Платана** — Қора денгиз бўйидаги бандаргоҳ.

56. **Германоли** — Трапезунд императори Кир Мануэл II (1389—1412) бўлса керак.

57. **Аббат** — лотинча «ота» маъносиди. Католик эркаклар монастири бошлиғи.

58. **Пасха** — яҳудо ва насронийларнинг баҳорги байрами. Насронийларда Исо Христоснинг тирилишига оид афсона билан боғлиқ бўлган байрам. Эски ҳисобда 22 март — 25 апрель ўртасида, баҳорги кун ва тун узунлиги тенглашган, ой тўлишган биринчи якшанба куни нишонланади.

59. **Троица** — насроний динида: ота-Худо, ўғил-Худо ва муқаддас Рухни ўзида тажассум этган ягона Худо. Шу учлик шарафига ўтказиладиган байрам. У пасхадан 50 кун ўтгач, «Эллик кунлик» номи остида нишонланади.

60. **Кабасика** — «Кадака қалъаси соҳиби» маъносини англатади.

61. **Султония** — ҳозирги Эроннинг шимоли-ғарбида Занжон ва Қазвин шаҳарлари оралиғидаги шаҳар. XIV асрда Эронда ҳукмронлик қилган Хулогуийлар сулоласидан бўлмиш мўғул султонларининг пойтахти. Шаҳар қурилиши элхоний султон Арғун (1284—1291) даврида бошланиб, Улжойту (1304—1317) ҳукмронлиги даврида яқунланган. XIV асрда шаҳарнинг аҳамияти кучайган. Султония — бешта муҳим карвон йўли туташган ерда. 1394 йилда Амир Темурнинг суюкли невараси, Мирзо Улуғбек Соҳибқироннинг ҳарбий сафарлари даврида шу шаҳарда туғилган.

62. **Заратан** — бу шахс Шомий ва Яздий асарларида тилга олинган Тахуртан эмасмикин? Тахуртан ҳам Заратан

каби Эрзинжон вилояти волийси. Султон Боязид айнан Тахуртанга элчи юбориб, Эрзинжон ва унинг атрофидаги жойлар хирожини йиғиб жўнатасан, деб таҳдид қилган (Н.Шомий, «Зафарнома», 284-бет).

63. **Еспер ёки Аспер** — Ўрта асрлардаги Шарқ тангаларидан.

64. **Катарабаг (Қорабоғ)** деб аталган... — бу ўринда ноаниқликка йўл қўйилган. Қорабоғ Эронда эмас, балки Озарбайжон ҳудудида жойлашган.

65. Клавихо бу воқеани, назаримизда, маҳаллий аҳолидан эшитганича баён этган. Сивосда юз берган воқеанинг асл сабаблари эса бошқача эди: Низомиддин Шомий ўз «Зафарнома»сида ёзишича, шаҳарнинг шарқий, шимолий ва қибла (ғарбий) томонлари ғоятда баланд, мустақкам девор-қалъа билан ўралган. Соҳибқирон лашкари шу қалъани бузиб, шаҳарни олиш учун 18 кун уринади. Бунинг устига, Амир Темур сивосликлар тинч йўл билан таслим бўлиши, шунда уларга омонлик берилишини ва шаҳар дахлсизлиги сақланишини айтса-да, амир Мустафо бошлиқ 4 минг суворий шаҳардан чиқиб, қаттиқ қаршилик кўрсатади. Талафотлар юз беради. Соҳибқирон ана шу исёнкор суворийларни, бошқаларга ибрат бўлсин деб, чоҳга ташлатади. Аммо шаҳар акобирлари, ашрофлари, қозилари ва машойихлари, омонлик моли тўлашгач, афв этилади. Шу боисдан, Клавихонинг «Темурбек сўзида турмади» деган фикри баҳслидир.

66. **Оқ тоторлар** — бу ўринда гап Оқ қуюнлу туркманлар тўғрисида кетяпти. Оқ қуюнлу (оқ қўйли) туркманлар қабиласи Тигр дарёсининг юқори қисмида яшашган. Трапезунд қироли иттифоқчилари. Айни пайтда улар турк султониға қарши кураш пайтида Амир Темурға иттифоқчи эдилар.

67. **Алара** — бу жойни И.С. Мирокова акад. В. Бартольд маълумотларига таянган ҳолда, Арманистондаги мўғул хонлари ёзлик оромгоҳи Олатоғ бўлса керак, деб тахмин қилади.

68. Амир Темурнинг оқсоқликка учраши талқинида Клавихо ҳақ эмас. У бу масалада оғизда юрган «миш-миш» гапларга суянади. Воқеанинг асл сабаблари тўғрисида «Темур тузуклари»да шундай дейилади: «Сеистон волийси... элчи орқали совға-саломлар юбориб, мендан ёрдам сўради, «Душманларим менга зулм қилиб, қўлимдан етти қалъамни тортиб олдилар. Агар мендан душман қўлини қисқа қилсалар, аскарларига олти ойлик озиқ-овқат етказиб берар эдим» деган ваъдани берди. Ўзимча кенгашиб, сўнг Сеистон томонга лашкар тортдим, етти қалъадан бештасини куч ва тадбир билан қўлга киритдим. Буни кўриб, Сеистон волийсининг дилига қўрқув тушди... «Агар Амир Темур бу ерларда туриб қолар экан, Сеистон мулки қўлимиздан кетиши аниқдир» дейишиб, сипоҳ ва раият барчаси бирлашиб, менинг устимга бостириб келдилар... Иложсиз... жангу жадалга киришдим. Бир ўқ келиб билагимга қадалди, яна бир ўқ оёғимга тегиб, яралади... Яна Гармсирга бордим, яраларим битгунча икки ойча туриб қолдим» («Темур тузуклари», 2005 й., 25—26 бетлар).

69. «**Бу ерлар туркоманларга тегишли...**» — бу ўринда 1380—1468 йилларда Жанубий Озарбайжон, Ироқ ва Арманистонда ҳукм сурган Қора Қуюнлу туркманлар сулоласи назарда тутилмоқда.

70. **Авник** — Шарқий Анатолияда Аракс дарёси бўйидаги қалъа. Турклар уни «Жевон-қалъа» деб аташади.

71. **Кальмарин** — «Кундалик»нинг бошқа бир ўрнида «Кольмарин» деб тилга олинади. Аслида, бу шаҳар Сурмали деб аталади. XIII-XIV асрларда анча гавжум ва мустаҳкам қалъа-шаҳар бўлган.

72. **Омар Нираса ёки бошқа ўринларда Мирасса** — «Мирасса» — «Мирзо» сўзининг бузилган шакли. Амир Темурнинг невараси, Мироншоҳ Мирзонинг иккинчи ўғли Умар Мирзо, 1404 йилда Амир Темур тасарруфидаги Фарбий Эрон ерлари, Месопотамия, Кавказорти ерлари ҳукмдори бўлган.

73. **Суюрғатмиш** — Эрон ҳокими (Амир Темур невараси) Умар Мирзонинг шахсий соқчиси бўлган бу йигит,

аслида, армон-католик динига мансуб ва мажбуран му-
сулмон динини қабул қилган. Амир Темур вафотидан
кейин яна ватанига қайтиб, католиклик эътиқодини
тиклаган.

74. **Ясан Мираша** — «Кундалик»да у Янса Мирасса ёки
Жанса Мирасса деб ҳам эсланади. Аслида, бу уч ном бир
шахсни англатиб, у Мироншоҳ Мирзонинг ўғли Умар
Мирзога оталиққа тайинланган Амир Жаҳоншоҳ, Амир
Жоку барлоснинг фарзанди. Амир Темур юришларида фаол
қатнашган.

75. **Султон Амад** — Султон Аҳмад Жалойир. Эроннинг
ғарбий қисмини эгаллаган бу ҳукмдор Амир Темурга
бўйсунитишни хоҳламаган. 1386 йилда аввал ўз пойтахти
Султониядан, кейин Табриз ва Бағдод шаҳарларидан
маҳрум бўлиб, паноҳ излаб Миср султони ҳузурига қочган.
Соҳибқирон Ҳиндистон юришига йўл олган пайтда у яна
Бағдодга қайтиб, Қора қуюнлу туркманлар сардори Қора
Юсуф билан тил бириктирган. Кейин Соҳибқирон лаш-
кари ўз томонига яқинлашаётганидан хабар топиб, у ва
Қора Юсуф билан биргаликда Елдириш Боязид салта-
натидан ўзига паноҳ топади. Айнан шу воқеа Соҳибқи-
роннинг султон Боязидга қарши уруш очиш сабаблардан
бири бўлади.

76. **Хой** — Шимолий-ғарбий Эронда. Урмия кўли ёнидаги
шаҳар.

77. **Бобил (Миср) султонининг Темурбекка йўллаган
элчиси...** — бу ўринда мамлуклар султони Насриддин
Фараж (1399—1412) элчилари кўзда тутилмоқда.

78. **Қаза** — Ле Стрэнж «Қаза»даги «Қ» ҳарфини йўл
қўйилган матбаавий хато дейди. Унинг фикрича «Таза»
(яъни Табриз) бўлса керак.

79. **Кусакана** — Ле Стрэнж бу шаҳарни Кизан ёки Кинан
номли шаҳар, деб тахмин қилади. Бундай номлардаги шаҳар
Табриз атрофида учрамайди. Бизнингча, у Арманистондаги
Сисакани шаҳри бўлса керак. Уни, чиндан ҳам, Тўхтамиш
талаган ҳамда вайрон қилган.

80. **Чаускад** — қайси шаҳар эканлигини аниқлаб бўлмади. Ҳар қалай, у Табриз атрофидаги шаҳарлардан бири бўлса керак. Эҳтимол, Чалус шаҳридир.

81. **Табриз** — матнда Таурис, Торис, Турис деб ҳар хил аталган. Жанубий Озарбайжондаги бош шаҳар. Амир Темур юришигача Султон Аҳмад Жалойир ҳукмронлигида бўлган. Султония билан бир қаторда Ҳулоғуийлар давлати пойтахти эди. XIII-XIV асрларда йирик савдо шаҳри эди. 1386 йилда Амир Темур лашкарлари томонидан эгалланганидан кейин бу шаҳарнинг аҳамияти янада ортди.

82. **Султон Вайс** — шайх Увайс Жалойир. Фарбий Эрондаги жалойирийлар сулоласининг асосчиси. Амир Темур томонидан мағлуб этилган Султон Аҳмад Жалойирнинг отаси.

83. **Сайдана** — бу Эронда, Табриз шаҳридан Миёна шаҳрига боришда, 25-километрда учрайдиган Саидобод қалъаси бўлса керак. Клавихо бошқа бир ўринда «Саккизобод» деган жойни «Секизана» деб атаганлиги назарда тутилса, юқоридаги тахмин асослидай туюлади.

84. **Миёна** — Эрон шаҳарларидан бири. Табриздан жануби-фарбий томонда, 182 чақирим масофада жойлашган.

85. **Зафа** — Кафа (ҳозирги Феодосия) шаҳри бўлса керак. Клавихо жой номларида «К», «С» ва «З» ҳарфларини алмаштирган ҳолатлар оз эмас. Кафа — Қримдаги генуялик савдогарлар кўрғони. Бу ерни генуяликлар XIII асрнинг 60-йилларида сотиб олишган. Шаҳарда генуяликлар, арманлар, юнонлар, татарлар яшашган. Шарқ товарларининг катта бозори бўлган.

86. **Шамаха ерларида...** — Озарбайжоннинг Шемаха деб аталган тарихий ҳудуди. Ҳозирги кунда Озарбайжоннинг Шемаха тумани.

87. **Шероз** — Эроннинг жанубидаги шаҳар. Форс вилоятининг маркази. Амир Темур томонидан 1387 йилда забт этилган.

88. **Йесен** — шарқий Эроннинг Афғонистон билан чегарадош Яздон шаҳри бўлиши мумкин.

89. **Ормуз** — аслида, Хурмуз шаҳри. Бу шаҳар Афғонистонда эмас, балки Эроннинг энг жанубий шаҳри, Форс ва Аммон кўрфазлари туташган жойдаги бандаргоҳ-шаҳар.

90. «**Темурнинг катта ўғли...**» — бу ўринда Клавихо Мироншоҳни Темурнинг катта ўғли дейишига сабаб шуки, бу пайтга келиб Соҳибқироннинг катта ўғиллари Жаҳонгир Мирзо ва Умаршайх Мирзолар оламдан ўтган эдилар.

91. **Хонзода бегим** — асли исми Севинч бека. Хоразмлик Оқ Сўфининг қизи. Олтин Ўрда хони Ўзбекхоннинг (1332—1342) невараси. Хонлар авлодидан бўлганлиги сабабли уни Хонзода ҳам дейишади. Амир Темур уни тўнғич ўғли Жаҳонгир Мирзога олиб берган. Унинг вафотидан (1376) кейин Хонзода бегим Соҳибқироннинг учинчи ўғли Мироншоҳ Мирзога узатилган. Хонзода бегим Жаҳонгир Мирзодан Муҳаммад Султон деган фарзанд кўради. Шунингдек, у Мироншоҳнинг фарзанди Халил Султоннинг онаси.

92. **Солиман Мирасса** — И. Срезневский ўз таржимасига илова қилган «Изоҳлар»да уни Кулемаш Мирасса (яъни Фуломоншоҳ Мирзо) билан айнан бир шахс, деган хулосани баён этади. И.С. Мирокова эса Шарафиддин Али Яздийга таянган ҳолда бу шахсни Сулаймон Мирзо (иккинчи исми — Сулаймоншоҳ), деб талқин этади. Бизнингча, бу талқин ҳақиқатга яқин. Сулаймон Мирзо, академик В. Бартольднинг айтишича, Соҳибқироннинг қариндошидир. Шарафиддин Али Яздий янада аниқроқ қилиб, Сулаймоншоҳ Амир Темурнинг опаси Қутлуғ Туркон оқага уйланган катта поччаси Амир Довудбекнинг ўғли, яъни жияни эканлигини айтади. Амир Сулаймоншоҳ Соҳибқироннинг катта қизи Султон Бахт бегимга уйланган.

93. **Султон Ҳамид Мирасса** — Амир Темурнинг набираси, марҳум Жаҳонгир Мирзонинг ўғли Муҳаммад Султондир. Муҳаммад Султон 1401 йилда Ҳулоғуий салтанатига ҳоким этиб тайинланган. У Амир Темурнинг Тўхтамишга қарши ва Кичик Осиё мамлакатларини фатҳ этиш учун олиб борган жангларида катта жасоратлар кўрсатган. 1403 йилнинг 13 март куни, 27 ёшида оғир касалланиб Қора

ҳисор (Туркия)да вафот этган. Аввал Султония шаҳрида вақтинча дафн этилган. Орадан бир йил ўтиб, хоки Самарқандга олиб келинган.

94. **Перескоти** — Ферузкўҳ. Дамованд тоғи яқинида, Мозандарон чегарасида жойлашган мустаҳкам қалъа.

95. **Домгон** — Эроннинг шимолий қисмидаги қадимги шаҳар. Техрон — Машҳад темир йўли ва автомобиль йўллари устида жойлашган.

96. **Оқ тоторлар бош суяклари...** — бу ерда Клавихо адашяпти. Аслида, бу воқеа қора кўюнлу (қора кўйли) туркманлар қисматига тааллуқлидир. Оқ кўюнлу туркманлар Амир Темурнинг турк султониға қарши курашида иттифоқчилар эдилар. Шундай экан, Соҳибқирон ўз иттифоқчиларини жазолаши мумкин эмас.

97. **Васкал** — агар элчилар юрган йўл йўналишидан келиб чиқилса ва тилга олинган шаҳарнинг айрим белгиларига асосланадиган бўлсак, Клавихо Васкал деганида Бистом шаҳрини назарда тутганлиги шубҳасиздир. Бистом — Эроннинг шимолий қисмида, Шоҳруд дарёси бўйида жойлашган. Эронлик машҳур саҳоба Боязид Бистомийнинг юрти ва мангу оромгоҳи. Шу боисдан, мусулмонлар орасида зиёратгоҳ сифатида машҳур. Ҳозирги вақтда Симнон вилоятидаги кичик аҳоли маскани.

98. **Ягаро** — бошқа ўринларда «Жагаро» деб ҳам тилга олинади. Эрондаги Жожурм шаҳри бўлса керак. Райдан Нишопурга олиб борадиган йўл устидаги шаҳар. Элчилар Самарқандга йўл олар экан, Бистомдан кейин Жожурм (Ягаро, Жагаро), Нишопур, Машҳад, Балх ҳамда Амударёдан ўтиб Термиз (Термед) шаҳриға етиб келадилар. Ватанларига қайтишда эса, Бухоро шаҳри орқали йўл босиб, Амударё ёқасидаги Чоржўйдан ўтишиб, Обивард, Ҳабушон шаҳарларидан кейин яна ўша Жожурм шаҳриға етиб боришади ва эски йўналишларига тушиб оладилар.

99. **Алаварлар** — Эрондаги курд халқининг алаварлар уруғи.

100. **Мелиалиорга** — И.С. Мирокова ўз «Изоҳлар»ида уни Малик исмли товачи, деб тахмин қилади. Товачилар,

Шарафиддин Али Яздий ёзганидай, мамлакатда подшоҳдан кейинги мўътабар ҳарбий амалдорлар ҳисобланади. Улар халқ орасидан лашкар йиғади, жанг пайтида ҳарбий қисмлар тайёргарлиги тўғрисида бош саркардага маълумот етказди, ҳарбий қисмларга эса подшоҳнинг фармони олиб келади.

101. **Ферриор** — Афғонистоннинг шимолидаги Фарёб шаҳри бўлса керак.

102. **Ожажон** — И.С. Мирокова ёзишича, Ле Стрэнж бу шаҳарни Ҳерируд дарёси бўйидаги Бушенж шаҳри, деб тахмин қилади. Бушенж шаҳрини Амир Темур 1382 йилда эгаллаган.

103. **Машақ Хоранзи Султон** — Машҳад шаҳри, Хуросон пойтахти. Клавихо: «Машҳад — Хуросон султони» деб нотўғри тушунган. Машҳад — шиа мазҳабидаги диндорлар учун муқаддас қадамжо шаҳар. Бу шаҳарда форсийлар учун мўътабар зот Имом Ризо Ҳусайн ва бошқа кўплаб шиъа мазҳаби намояндаларининг даҳмалари бор.

104. «**Муҳаммад пайғамбарнинг невараси, қизининг ўғли...**» — бу ерда шиаларнинг саккизинчи имоми Али ар-Ризо ёки, бошқача айтганда, Али ибн Мусо (770—818) назарда тутилмоқда. У шиаларнинг биринчи имоми, Муҳаммад пайғамбарнинг куёви (Фотиманинг эри) Алидан тарқалган шажара. Мадина шаҳрида яшаган. 816 йилда халифа ал-Маъмун мўътадил шиалар билан иттифоқлашиш ва уларнинг ёрдамида ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш мақсадида Али ар-Ризони тахт вориси, деб эълон қилган. Лекин бу иттифоқ узоққа чўзилмаган. Суннийлар бунга қарши ҳаракат бошлаган. Халифа шиалар билан муносабатини узганидан кейин Али ар-Ризо 818 йилнинг сентябрь ойида Хуросонда Тўс шаҳри яқинидаги Нукан қишлоғида заҳарлаб ўлдирилган ҳамда Санобад қишлоғида дафн этилган. Унинг мақбараси шиалар учун зиёратгоҳга айланган. Қабр жойлашган қишлоқ кейинчалик Машҳад Али Ризо (яъни Али ар-Ризо шаҳид бўлган жой) номидаги йирик шаҳарга (ҳозирги Машҳадга) айланган.

105. Клавихонинг бундай талқини баҳсли. Хуросон — анча қадимги ном. У форсча «Хур» (Куёш) ва «остон» (истон) — «мамлакат» сўзларининг бирикувидан юзага келиб, «Куёшга яқин мамлакат» деган маънони англатади.

106. Буело — И. Срезневский бу шаҳарни Абдулобод шаҳри, деб тахмин қилади. И.С. Мирокова эса Ле Стрэнжнинг маълумотларига таянган ҳолда, Буелони Тўс шаҳри, дейди.

107. Бу ерда «10 август» эмас, балки «2 август» бўлиши керак.

108. Ле Стрэнжнинг фикрича, испан элчилари Сарахс шаҳри яқинидаги Тежен дарёсидан ўтишган.

109. **Мирабосар** — Клавихо асарининг И.И. Срезневский ва И.С. Мирокова таржималари охирида берилган «Изоҳлар»да бу шахс Амир Мизроб, деб тахмин қилинади. Амир Мизроб дастлаб Соҳибқироннинг, кейинчалик Шохруҳ Мирзонинг яқин аъёнларидан бири бўлган. Соҳибқирон салтанатида у Термиз қалъасининг қутволи эди.

110. **Салугар Сужасса** — Клавихо тилга олган географик белгиларга кўра, бу жой Афғонистоннинг шимолий томонида, Мурғоб дарёси яқинидаги, кейинчалик кенгайиб шаҳарга айланган Саманган шаҳри бўлса керак. Аввал И.Срезневский, кейинчалик И.С. Мирокова шундай деб тасдиқлашади.

111. **Андхуд** — бу шаҳар Тожикистоннинг эмас, балки Шимолий Афғонистоннинг машҳур шаҳарларидан бири. Шибирғондан шимоли-ғарбий томонда, Мурғоб ва Амударё оралиғида, катта карвон йўли устида жойлашган.

112. **Номи эсимда йўқ бир йирик шаҳарга...** — Ле Стрэнж бу шаҳарни Шибирғон, деб тахмин қилади. У Балх шаҳридан ғарб томонда, Гузгон вилоятида.

113. «**Боку (Каспий) денгизига қуйилади**» — Клавихо даврида Амударёнинг бир қисми, чиндан ҳам, Каспий денгизига қуйилган. Буни тарихий манбалар ҳам тасдиқлайди. Масалан, хоразмлик муаррих Абулғози Баҳодирхон (1603—1663) Амударёнинг бир қисми Мозандарон (Кас-

пий) денгизига қуйилади, деб ёзиб қолдирган. Аму кейинги замонларда ўз ўзанини ўзгартириб, тўла-тўқис Орол денгизига қуйиладиган бўлган. Ҳофизи Абрў ҳам шундай маълумотни қолдирган.

114. «**Пор билан жанг...**» — Александр Македонскийнинг ҳинд шоҳи Пор билан жанги Амударё ёнида эмас, балки Ҳинд дарёсининг Покистон ҳудудидан ўтадиган ирмоғи — Гидасп (ҳозирги Чиноб) ёнида бўлган.

115. Термиз шаҳри Клавихо даврида Балх ҳокимлиги тобелигида бўлган. Шу боисдан, испан элчиси бу шаҳарни Кичик Ҳиндистонга (яъни Афғонистонга) қарам эди, дейди.

116. «**Могалия»** деб аталади...» — Ўрта асрларда Чигатой улуси номини олган Мовароуннаҳрни мағрибдагилар шундай деб аташган.

117. Бу нотўғри тасаввур. Клавихо мағрибликлар тасаввуридан келиб чиққан ҳолда туркий тилни «мўғул тили» демоқда. Туронзамин аҳолиси қадимдан туркий ва қисман форсий тилларда сўзлашиб келишган.

118. **Дарбанд** — бу ўринда Кавказдаги Дарбанд дараси ҳақида сўз бормоқда.

119. Шаҳрисабздаги Ҳазрати Имом масжиди ҳудудида Жаҳонгир Мирзонинг мақбараси бор. У Дорус-саодат мажмуаси деб ҳам аталади.

120. «**Маҳобатли сарой...**» — бу ўринда сўз Шаҳрисабздаги Оқсарой устида кетяпти.

121. «**Саройни Темурбекдан аввалги подшоҳ қура бошлаган, деб ўйлайман**» — Клавихонинг бундай қараши баҳсли. Чунки Шаҳрисабздаги барча йирик меъморий кошоналар Амир Темур даврида, унинг раҳнамолигида бунёд этилган. Жумладан, Оқсарой ҳам. Унинг пештоқиға: «Бизнинг куч-қудратимизни кўрмоқчи бўлсангиз, қурган иншоотларимизга назар ташланг» деган сўзлар бежизга битилмаган. Тўғри, Клавихо сарой эшиги устидаги қуёш нури кўламидаги рамзий шер тасвири Амир Темур давридан аввал ҳам мавжудлигидан келиб чиқиб, шундай демоқда. Бу рамзий тасвир қадимдан бор. Айниқса, XIII

асрда салжуқийлар султони Гиёсиддин Кайхусрав (1237—1246) бу тасвирни тангага туширгач, у мусулмон дунёсида янада оммалашган. Кейинчалик элхоний хон Қозонхон (1295—1304), Улжойтухон (1304—1317), Абу Саид (1317—1335) ва бошқа бир қатор Олтин Ўрда хонлари ўз тангаларида уни акс эттиришган. Бу тасвир XV—XVII асрларга келиб Эронда давлат гербида ҳам гавдалантирилган. Амир Темур ҳам шарққа хос бу рамзий тасвирни қадрлаган бўлиши мумкин.

122. Клавихонинг бу фикрлари баҳслидир. Европаликлар ўртасида Амир Темур мансуб барлос уруғини «турклашган мўғуллар», «татарлар» деб билишдек ноҳақ қараш кенг тарқалган бўлиб, Клавихо бундай қараш таъсиридан четда қолмаган. Барлослар — азалий туркий уруғ. Мўғуллар истилоси даврида Мовароуннаҳрга, хусусан, Қашқадарё воҳасига келиб, ўтроқлашиб кетишган. Осиё ва Европадаги жуда кўп давлатларни босиб олган Чингизхон кўшини таркибининг асосий қисми ҳам туркий қабилалар вакиллари эканлиги тарихий манбалардан маълум. Уларнинг «чиғатойилар» деб ном қозонганига сабаб шуки, Чингизхоннинг ўғилларидан бири Чигатой Туронзаминни эгаллагач, бу юртнинг аввал араблар қўйган Мовароуннаҳр деган номи «Чигатой улуси» деб ўзгартирилган.

123. «Кеш яқинидаги бир қишлоқда яшаган...» — Бу қишлоқ Ибн Арабшоҳнинг «Ажойиб ал мақдур тарихи Таймур» («Амир Темур тарихи», араб тилидан У. Уватов таржимаси. I—II китоб. Тошкент, «Меҳнат», 1992 й.) китобида баён этилганидек, Хўжа Илғор қишлоғидир. У ҳозир Яккабоғ тумани ҳудудида.

124. Амир Темурнинг болалиги ва ёшлик даври тўғрисида маълумотлар етарли эмас. Тарихий манбалар ҳам асосан Темурбек ҳокимият учун курашга киришган йиллардан ўз ҳикоясини бошлайди. Шундай экан, Клавихонинг бу сўзлари тарихий асарларда тасдиқланмайдиган, узунқулоқ, миш-миш гаплардир, дейишга асослар етарли. Аксинча, Соҳибқироннинг ўзи «Тузуқлар»да бу

воқеани изоҳлаб, жумладан, бир ўринда шундай дейди: «Мовароуннаҳрда чингизийларнинг жабр-зулми кучайиб кетди... Улар сайид ва сайидзодалардан етмиш кишини асир олиб, қамаб қўйдилар. Мен бу мазлумларни золимлар қўлидан холос қилдим. Бу иш чингизийларнинг менга нисбатан душманлик қилишига сабаб бўлди. Хон мени ўлдириш ҳақида ёрлик юборди. Бу ёрлик менинг қўлимга тушиб қолди. Барлос уруғининг баҳодир йигитларини ўз атрофимга тўплаб, уларни бирлаштирдим». Ҳа, Амир Темур ўз қўли остидаги йигитларни «ўғирлик ва талончилик» учун эмас, балки мўғуллар зулмига қарши кураш учун бирлаштирган. Бу — тарих ҳақиқатидир.

Сеистонга ҳам у талончилик учун эмас, балки Сеистон волийсининг кўмак сўраб қилган мурожаати туфайли йигитлари билан борганлиги барча тарихий манбаларда баён этилган.

125. Бу тўғридаги асл ҳақиқатни билиш учун 68-изоҳга қаралсин.

126. Бу ўринда гап Амир Темур ва Амир Ҳусайн муносабатлари устида боряпти. Улар ўртасида сўнгги ҳал қилувчи жанг, Клавихо айтаётганидай, Самарқандда эмас, балки 1370 йилда, Амир Ҳусайн ўзига қароргоҳ қилган Балх шаҳрида юз берган эди. Шу жангда Амир Ҳусайн узил-кесил мағлуб бўлади ва ўлади. Яна бир маълумот: Амир Ҳусайнни Амир Темур эмас, балки унга хун талаби билан, адоват сақлаб юрган Амир Кайхусрав қатл этган. Шундан кейин Амир Темур Амир Ҳусайн ҳарамидаги хотинлардан тўрт нафарини, жумладан, Сароймулк хонимни ўз никоҳига олган.

127. «Икки ака-ука ўртасидаги душманликдан фойдаланиб...» — бу ўринда, Амир Темур даврида Хуросонда ҳукм сурган ижтимоий-сиёсий вазият анча чалкашликларга йўл қўйилиб, баён этилган. Аслида, Ҳирот атрофида элхонийлар ҳукмронлиги тугаб, 1379 йилда ҳокимиятни элхонийлар вассали бўлган шахс-афғонларнинг карт қабиласи сардори Гиёсиддин Пир Али эгаллайди. У қўшни

сарбадорлар элатига таҳдид сола бошлайди. Хуросондаги нотинчликлар Мовароуннаҳрнинг дахлсизлиги учун ҳам таҳликали эди. Шу боисдан Амир Темур 1386 йилда Ҳиротни эгаллади. Имом Али Муайяд бошлиқ хуросонлик сарбадорлар эса ўз хоҳишлари билан пойтахтлари — Сабзавор шахрини Соҳибқиронга топширдилар.

128. Амир Темурнинг опа-сингилларига Соҳибқироннинг энг яқин сафдошларидан икки киши — Амир Довуд дуғлат ва Амир Муайяд орлотлар уйланишган. Амир Довуд Амир Темурнинг опаси Қутлуғ Туркон оқага, Амир Муайяд орлот эса Соҳибқироннинг синглиси Ширинбекага уйланишган. Ҳар иккаласи ҳам юксак мартабали шахслардир. Масалан, Амир Довудбек Самарқанд шахри ҳокими ҳамда девон бошлиғи мансабларида бўлса, Амир Муайяд орлот — салтанатда Амир-ул-умаро (бош вазир) эди. Унинг Али деган фарзанди бўлган. Клавиҳо уларнинг қайси бирини назарда тутаётганлигини аниқлаш анча мушкул. Амир Жаҳоншоҳ эса уларнинг ҳеч бирига эмас, балки Амир Жоку барлосга фарзанддир.

129. **Янса Мирасса** — бошқа ўринларда «Ясан Мирасса», ёки «Жанса Мирасса». Бу зот, юқорида айтилганидек, Амир Темурнинг яқин сафдошларидан ва қариндошларидан бири амир Жоку барлоснинг ўғли Амир Жаҳоншоҳдир. Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сида амир Жокубек ибн Муборак ибн Тўғон ибн Қодон ибн Шаръа ибн Қорачор нўён деб, унинг бутун шажараси кўрсатилади. Қорачор нўён маълумки, Амир Темурнинг ҳам катта бобоси. Демак улар қариндош.

130. **Месер** — элчилар 1401 йилнинг 30 августда етиб келган Самарқанд шахри яқинидаги Миср қишлоғидир.

131. **Калбет** — «Гулбоғ» деб аталган бу боғ Соҳибқирон фармониغا биноан, Тахти Қорачор доवони худудида барпо этилган. Элчилар 31 август куни шу боғда меҳмон бўлдилар.

132. **Шамелик Мирасса** — Амир Шоҳмалик, Амир Темурнинг юксак мартабали амалдорларидан. Фиёсиддин Али ўз асарида уни «Товачи» дейди. Соҳибқироннинг

ҳарбий юришларида Амир Шоҳмалик фаол қатнашган. Амир Темур ўлимидан сўнг Мирзо Улуғбекка 1411 йилгача оталик қилган. 1413 йилдан то 1426 йилгача (вафот этганига қадар) Хоразм волийси бўлган.

133. **Борунда Мирасса** — Амир Бурундуқ, Амир Темур лашкарбошиларидан бири. Кейин Халил Султон кўшинида илғор қисмлар лашкарбошиси эди. У Шоҳизинда мақбарасининг ғарбий қисмида XV асрда дафн этилган, деган маълумотлар бор.

134. **Шайх Нуриддин** — Амир Темурнинг лашкарбошиларидан. Унинг кўпгина ҳарбий юришларида қатнашган. Соҳибқирон вафотидан кейин Халил Султон лашкари сафида эди. Амир Шоҳмалик Шайх Нуриддиннинг Соҳибқирон васиятига хиёнатини кечира олмай, Саброн қалъасида айёрлик билан уни қўлга олиб, Ҳирқадоқ исмли навкарининг кўли билан ўлдиради.

135. Бу маълумот нотўғри. Амир Темур салтанати ҳеч қачон Хитой давлатига бож тўлайдиган вассал-давлат бўлмаган. Шу боисдан ҳам, Соҳибқирон ҳоқонларининг сурбетона талаби — Самарқанддан бож ундириш ниятини етказиб келган Хитой элчиларидан қаттиқ ғазабланади.

136. **Брасо** — 22-изоҳга қаралсин.

137. Кониғилда Бибиҳоним масжидини қуришда талон-тарожликка йўл қўйган икки амалдор — Хўжа Маҳмуд Довуд ва масжид қурилишини назорат қилган Муҳаммад Жилда қатл этилган.

138. Бу шахс Амир Бурундуқдан бошқа амалдор. Чунки Амир Бурундуқ — Амир Темур вафотидан кейин Халил Султон ҳукмронлиги йилларида ҳам тирик ва унинг кўшинида илғор қисм лашкарбошиси бўлганлигини юқорида айтиб ўтган эдик.

139. Бу жанг юзасидан Клавихо келтирган маълумотлар ўта баҳсли ва юзаки. Чунки Амир Темурнинг Ҳиндистонга юриши Клавихо Самарқандга келишидан 5 йил олдин бўлиб ўтган. Клавихо қулоғига чалинган гапларни тўла ҳақиқат қилмасдан қоғозга туширган.

140. Бу ўринда Клавихо яна ноаниқликка йўл қўймоқда. Сароймулк хонимнинг отаси Қозонхон бошлиқ Чигатой улуси, маълумки, Уйғуристондан то Самарқанд ва Бухорогача, Жанубий Олтойдан Амударёгача бўлган ҳудудни ўз ичига олган. Клавихо эса «Бутун Форс давлати ва ҳатто Суриянинг Дамашқигача бўлган ҳудуд унга тобе эди», деб Қозонхон давридаги Чигатой улусининг ҳудудини сунъий равишда кенгайтириб талқин этади.

141. Тарихий манбалар Амир Темур никоҳида 13 нафар малика бўлганлигини тасдиқлайди. (Хондамир «Насабнома»сига кўра, 18 нафар — М.С.) Жумладан, Амир Темурнинг эрта қазо қилган илк хотини **Турмуш оқа** — Амир Жоку барлоснинг қизи, Соҳибқироннинг тўнғич ўғли Жаҳонгир Мирзонинг ва Оқа Беги хонимнинг онаси; **Тўлун оқа** — Умаршайх Мирзонинг онаси; учинчи хотини **Улжой Туркон оқа** — амир Қозоғоннинг невараси, амир Ҳусайннинг синглиси. Соҳибқирон унга 1361 йилда уйланган. Султон Бахт бегим исми қизининг онаси; **Менглибек оқа** — Муборакшоҳ Санжарийнинг қизи, ундан Амир Темурнинг учинчи ўғли Мироншоҳ туғилган; Амир Ҳусайн тожу тахт учун курашда Амир Темурдан мағлубиятга учраб, ҳалок бўлгач, унинг ҳарамидаги 4 нафар маликани Соҳибқирон ўз никоҳига олган. Улар: 1) **Сароймулк хоним** — Қозон Султонхоннинг қизи; 2) **Ислоом оқа бегим** — Хизр Ясовурнинг қизи; 3) **Тағой Туркон хотун** — Амир Темурнинг тўртинчи ўғли Шохруҳ Мирзонинг онаси; 4) **Улус оқа** — Сулдуз уруғидан; Шундан кейин Соҳибқирон Амир Мусонинг қизи **Туман оқани** ўз никоҳига олган; **Дилшод оқа** — Шомий уни амир Шамсиддин қизи деса, бошқа адабиётларда амир Қамариддин қизи, дейилади. Навбатдаги темурий малика **Чўлпон Мулк оқа** — Ҳожибек мўғулнинг қизи; **Рухпарвар оқа** — канизаклардан; **Дурсултон** ва **Нигор оқа** исми маликаларнинг насл-насаби номаълум. Ниҳоят, Соҳибқироннинг кенжа ва суюкли хотини **Тўкалхоним** — мўғулий хонлардан Хизр Хожахоннинг қизи.

142. Бу ўринда англашилмовчиликка йўл қўйилган. 1402 йилда Анқара ёнидаги жангда Султон Боязид темурийзода

Муҳаммад Султон тарафидан эмас, балки Амир Темур даврида Мовароуннаҳрда хон лавозимида бўлган Султон Маҳмудхон томонидан асир олинган.

143. Бу ўринда Клавихо, аниқ маълумотга эга бўлмаганлиги сабабли, Амир Темурни Самарқандда бетоб бўлиб, кейин вафот этган, деб тахмин қилади. Ваҳоланки, Соҳибқирон 1405 йилнинг 18 февралда, Хитойга юриш йўлида, Ўтрорда вафот этган.

144. **Дукат** — Испания тангаларидан.

145. **Фанега** — Испанияда дон-ғалла маҳсулотлари учун қўлланиладиган оғирлик ўлчови. Бир фанега, тахминан, ярим килограмм оғирликка тўғри келади.

146. **Реал** — Испанияда пул бирлиги.

147. **Камболек** — Хонбалиқ, яъни «Хон шаҳри» демакдир. Хитой пойтахти Пекиннинг тарихий номларидан бири. Энг қадимги даврларда Пекин Цзи деб аталган. Милодий Х асрда киданлар босиб олгач, шаҳар Сицзин деган янги ном олган. 1153 йилда эса Дасин (Чжунду) деб аталган. 1215 йилда шаҳарни мўғуллар эгаллаган. 1263 йилда мўғул хони Хўбулай Пекинга «Хонбалиқ» («Хон шаҳри») деб ном берган. 1368 йилда Хитойда кучли халқ қўзғалони юз бериб, мўғуллар мамлакатдан қувиб чиқарилган. Пировардида, «Хонбалиқ» номи ҳам ўзгариб, Бэйпин бўлган. 1421 йилда Мин империяси қарор топгач, шаҳар Бэйцзин (Пекин) деб ном олган. Шаҳар ҳозирги кунгача ҳам шу номда аталиб келинмоқда.

148. **Идику** — рус солномаларида Едигей (1352—1419) деб тилга олинади. Тўхтамишхоннинг бекларидан, кўчманчи ўзбек уруғидан келиб чиққан. Оқ Ўрда хони Нўғой Ўрдасининг асосчиси. 1399—1411 йилларда Олтин Ўрда хони. Ўзаро тахт талашишларда ҳалок бўлган.

149. **Сузакания** — Арманистондаги Сисакани деган ҳудуд номи.

150. **Баубартель** — элчиларнинг ўз ватанига қайтиш вақтидаги географик йўналишига кўра, бу макон Туркменистон ҳудудида Марвдан қадимги Ниссо шаҳрига

олиб борадиган йўл устидаги Обивард шаҳрига тўғри келади.

151. **Кабрия** — Нишопурдан шимолда жойлашган Ҳабушон шаҳри.

152. **Ватами** — Верамин. Симнондан Техронга олиб борадиган йўл устидаги шаҳар.

153. **Башамбек** — бошқа бир ўринда Бабашек. Унинг кимлигини аниқлаб бўлмади. Эҳтимол, Бобошоҳ, яъни Амир Темурнинг куёви Сулаймоншоҳ Мирзога оталиққа тайинланган шахсдир.

154. **Шаҳарика** — тарихий-географик ўрнига кўра, Шоҳариқ шаҳри. Бу шаҳар Эронда, Султониядан Техронга олиб борадиган икки йўл қўшилган ерда жойлашган.

155. **Шақовул** — мўғул-турк хонлари саройида меҳмонларни ва элчиларни кутиш ва уларга ғамхўрлик қилиш билан шуғулланувчи амалдор. Ўтган XIX асрга келиб, уларни «меҳмондорлар» деб аташган.

156. Бу маълумот нотўғри. Амир Жаҳоншоҳ Темурбекни опасининг эмас, балки Амир Жоку барлосга ўғил эканлиги аниқроқ.

157. **Ассарак** — И.Срезневский Ассаракни Амир Темур салтани йўлларида учраб турадиган «Ҳисор»лардан, яъни кўрғонлардан бири, деган мулоҳазани баён этади.

158. **Гаргания** — Грузия (Гуржистон). 1386 йилда Амир Темурга тобе бўлган. Умуман олганда, Соҳибқирон Грузияни беш марта (1386—87, 1392, 1394, 1399, 1402 йиллар) фатҳ этган. 1404 йил декабрь ойида Грузия подшоси Георгий VII Амир Темур билан сулҳ тузган.

159. **Олатов** — Ван кўлининг шимолидаги тоғ тизмаси. Ҳозирги Туркиядаги Аладаг.

160. **Шоҳ Сорс** — Клавиho уни бошқа бир ўринда Сорд деб ҳам атайди. Шарафиддин Али Яздий ўз «Зафарнома»-сида Умар Мирзо юборган қўшин билан жанг қилган саркардани Малик Гурген деб тилга олган. У бағратлар сулоласига мансуб Георгий VII дир. Лекин Георгий VII Амир Темур вафотидан кейин Арманистонга ва Табризга бостириб борган ҳамда Олатов текисликларида мусул-

монларни тор-мор этган бўлса, бу ғалабани, айниқса, ўша даврдаги насроний манбалари кўкларга кўтариб, ёзиб қолдиришар эди. Ҳолбуки, манбаларда бундай гап йўқ. Шундай экан, Клавихо бу ўринда Амир Темур вафотидан кейин ўша ҳудудда фаоллашган «Қора қуюнлу» туркман уруғи сардори Қора Юсуфнинг юришларини Георгий VII га мансуб қилиб, талқин этаётган бўлиши мумкин.

161. Қора Юсуф назарда тутуляпти. «Қора қуюнлу» туркман қабиласи ҳукмдори. У 1388—1399 йилларда Арманистон, Ироқ ва Жанубий Озарбайжонда Амир Темур билан жанг қилган. Бу тўқнашувларда мағлуб бўлгач, Султон Боязид ҳимоясига қочиб боради. Амир Темур билан Боязид ўртасидаги машҳур тарихий жангнинг бош сабабларидан бири ҳам Боязид Қора Юсуфни Соҳибқирон кўлига топширмаганлигидир.

162. Клавихо «Кундалиги»да барча мусулмонлар «Мавританлар» деб талқин қилинади.

163. **Толадайбек** — Авник қалъа-шаҳрининг қутволи Дўлдайбекнинг ўғли.

164. **Таркон** — Тартум, ўрта асрларда Рум ўлкасидаги қалъалардан бири. Чороғ дарёсининг ирмоғи бўлган Тартум дарёси водийсида жойлашган.

165. **Аспир** — Туркиядаги Испир шаҳри, қадимги номи Спер.

166. **Веани** — Шимолий Италиядаги орол.

167. **Генуя** — Италия шаҳарларидан бири. Ўрта Ер денгизидаги бандаргоҳ-шаҳар. Ўрта асрлардаги йирик савдо ҳудуди бўлган Лигурия вилоятининг маркази. Жумладан, генуяликларнинг Қора денгиз бўйида колониялари бўлган (масалан, Қримда).

168. **Алькала де Энарес** — Испания пойтахти Мадрид яқинидаги шаҳар.

МУНДАРИЖА

1. Боқийликка ҳамнафас асар 3
2. Самарқандга — Амир Темур саройига саёҳат
кундалиги (1403—1406 йиллар) 20
3. Изоҳлар 236

Руи Гонсалес де Клавихо

Оммавий нашр

**САМАРҚАНДГА — АМИР ТЕМУР САРОЙИГА
САЁҲАТ КУНДАЛИГИ
(1403—1406 йиллар)**

Муҳаррир *Т. Ҳайит*

Бадий муҳаррир *Ҳ. Қутлуқов*

Техник муҳаррир *Т. Харитоновна*

Мусахҳихлар *Н. Умарова, С. Салоҳуддинова*

Компьютерда саҳифаловчи *Г. Қулназарова*

Нашр лицензияси АИ 158 14.08.09. Босишга рухсат этилди 30.04.2010. Бичими 84×108^{1/32}. Офсет қоғози. «Times UZ» гарнитурда офсет усулда босилди. Шартли б. т. 13,86. Нашр. т. 13,38. Адади 3000 нусха. Буюртма № 09-286. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
«O‘zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Г 69 **Гонсалес, Руи Де Клавихо.**
Самарқандга — Амир Темур саройига саёҳат
кундалиги (1403—1406) [Text] Гонсалес, Руи Де
Клавихо.; масъул муҳаррир: Муҳаммад Али; сўз-
боши ва изоҳлар муаллифи М. Сафаров; тарж.
О. Тоғаев. —Т.: «O‘zbekiston», 2010. —264 б.

ISBN 978-9943-01-499-2

ББК 63.3(5Ў)4